

ЎЗБЕКИСТОН ССР ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
АБУ РАЙҲОН БЕРУНИИ НОМИДАГИ ШАРҚШУНОСЛИК ИНСТИТУТИ
Н. ДОВҚАРАЕВ НОМИДАГИ ТАРИХ, ТИЛ ВА АДАБИЕТ ИНСТИТУТИ

О. ЖАЛИЛОВ

ХІХ-ХХ АСР
БОШЛАРИДАГИ
ҚОРАҚАЛПОҚ
ТАРИХИДАН
(ХИВА ДАВЛАТ ҲУЖЖАТЛАРИ АСОСИДА)

ТОШКЕНТ
ЎЗБЕКИСТОН ССР «ФАН» НАШРИЯТИ
1986

Монографияда Хива хонлигидаги қорақалпоқларнинг XIX—XX аср бошларидаги ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий аҳволи, феодал ер эгаллиги, ердан фойдаланиш, чорвачилик, савдо, солиқ системаси ва феодал меҳнат мажбурияти ҳамда қорақалпоқларнинг Хива хонлари томонидан бошқарилиши каби масалалар баён этилган.

Китоб тарихчи, шарқшунос олимлар, олий ўқув юр்தларининг ўқитувчи ва талабаларига, Ўрта Осиё халқлари тарихи билан қизиқувчи кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

М а с ъ у л м у ҳ а р р и р :

Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг академиги, тарих фанлари доктори, профессор **С. К. Камолов**

Т а қ р и з ч и л а р :

тарих фанлари доктори **И. Ф. Низомиддинов**,
тарих фанлари кандидатлари **Қ. С. Сорибоев**, **М. Т. Тлеумуратов**

Аманбек Джалилов

**ИЗ ИСТОРИИ КАРАКАЛПАКОВ XIX—НАЧАЛА XX ВЕКА
(по государственным документам Хивы)**

На узбекском языке

Ташкент, «Фан»

Ўзбекистон ССР Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти илмий совети, ЎзССР ФА Тарих, тилшунослик ва адабиётшунослик бўлими ҳамда Н. Довқараев номидаги Тарих, тил ва адабиёт институти илмий совети томонидан нашрга тасдиқланган.

Мухаррир **О. С. Абдуллаева**
Риссов **В. М. Мочалин**
Техмуҳаррир **В. М. Тарахович**
Корректор **Ю. Т. Парпиева**

ИБ № 3689

Теришга берилди 5.11.86. Босишга рўхсат этилди 22.12.86. P04479. Формати 60×84^{1/2}. Босмахона қоғози №1. Адабий гарнитура. Юқори босма. Шартли босма л. 8,37. Ҳисоб-нашриёт л. 9,0. Тиражи 1100. Заказ 245. Баҳоси 1 с. 30 т.

ЎзССР «Фан» нашриёти, Тошкент, 700047, Гоголь кўчаси, 70.
ЎзССР «Фан» нашриётининг босмаханаси, Тошкент, М. Горький проспекти, 79.

Ж 0505040000—3269 11—86
М 355(04)—86

© Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти, 1986 й.

КИРИШ

Қорақалпоқ халқи тараққиётнинг капиталистик йўлини босиб ўтмасдан, жуда қисқа муддат ичида патриархал-феодал муносабатлардан социалистик тузумга ўтган халқлардан бири ҳисобланади. Улуғ Октябрь социалистик революциясининг ғалабаси, Коммунистик партиянинг ленинча миллий сиёсатининг тўғри амалга оширилиши натижасида Октябргача номи халқ ёки миллат сифатида тилга олинмаган халқ ва элатлар ўз автономиясига эришиб, ижтимоий-иқтисодий маданий-маориф жиҳатдан гуллаб яшнамқда ва бутун жаҳонга танилмоқда. Ана шундай халқлардан бири — қорақалпоқлардир.

Коммунистик партия совет тарих фани олдига кўп миллатли Совет давлатидаги ҳамма халқларнинг, шу жумладан, Урта Осиё халқларининг илмий жиҳатдан фактик материалларга асосланган тарихини яратиш вазифасини қўйди. XIX аср феодал Хива давлат архивидаги Урта Осиё халқлари тарихига онд ҳужжатлар ноёб манба ҳисобланади. Ҳар бир мамлакат халқининг иқтисодий-ижтимоий ва сиёсий дақиқаларини характерлаб берадиган ҳужжатлар тарих фани учун катта аҳамиятга эгадир. Амалда ҳужжатларга асосланган архив материаллари бошқа ҳар қандай ёзма манбалардан ҳақиқатга яқинроқдир.

Маълумки, Хива давлат архиви ЎзССР ФА академиги М. Й. Йўлдошев, тарих фанлари доктори, профессор П. П. Ивановлар томонидан топилиб, тавсифлаб берилди ва улар устида илмий тадқиқот ишлари олиб бориб, қатор монографик асарлар яратдилар¹. Олимлар Урта Осиё тарихидаги бутун бир даврни янгича яратишга муваффақ бўлдилар.

¹ Юлдашев М. Ю. Государственный архив феодальной Хивы XIX века. «Доклад Советской делегации на XXIII Международном конгрессе востоковедов». Секция Ирана, Армении и Средней Азии. М., 1954; К вопросу о характере поземельного налога в Хиве в XIX в.—«Известия АН УзССР». Серия общественных наук. Ташкент, 1957, №2; Йўлдошев М. Й. Хива хонлигида феодал ер эгаллиги ва давлат тузилиши. Тошкент, 1959; Юлдашев М. Ю. Новые ценные архивные материалы по истории Средней Азии.—«Общественные науки в Узбекистане», 1962, №6; Материалы по истории каракалпаков.—«Общественные

1960 йили М. П. Пўлдошев, И. Ф. Низомиддинов ва Т. Н. Нейматовлар муаллифлигида «XIX аср Хива Давлат ҳужжатлари» номли китобнинг II томи чоп этилди. Унда 1856—1873 йиллари хонликда қилинган харажатлар — сарой харажатлари номи ёзилган 7 та дафтар шаклидаги ҳужжатнинг тексти кириш сўз, изоҳ ва кўрсаткичлари билан берилган². Ю. Э. Брегель Хива давлат архиви материаллари асосида «XIX аср Хоразм туркманлари»³ номли асарини ёзди. Унда Хива архиви дафтарларидаги туркман халқи тарихига оид қисмидан маълумларининг таржимаси келтирилган. Мазкур ҳужжатлар асосида туркман халқи XIX аср тарихининг социал-экономик ва сийсий моментларини ёритиб берган. Асарнинг «Хива хонлигидаги туркманларнинг жамоаси ва ер эгаллиги», «Хоразм туркманларининг 1855—1867 йиллардаги кўзғолони»⁴ деб аталган боблари мукамал ишланмаган⁵. Уларнинг ер эгаллиги, деҳқончилик ҳўжалиги масаласи бўйича чиқарган хулосаларидаги ноаниқликларни туркман олими М. Аннанепесов ўз мақоласида жуда равшан кўрсатиб ўтган⁶.

Яна Ю. Э. Брегелнинг «Қорақалпоқ тарихи ва этнографиясига оид Хива хонларининг архив ҳужжатлари»⁷ номли асари нашр этилди. Бу асар қорақалпоқ халқининг 1873 йилгача бўлган давр тарихи ва этнографиясига оид ҳужжатлардан 39 тасининг таржимаси кичкина чизиқ ости (подстрочный) изоҳлари билан берилган. Автор ўз асарида ҳужжатларни тавсифлаб, таржимасини нашр этишни мақсад қилиб қўйган. Бироқ, китоб баъзи бир ноаниқликлардан ҳоли эмас. 1977 йили мазкур монография муаллифининг «XIX—XX аср бошларидаги қорақалпоқлар тарихига оид муҳим ҳужжатлар» номли китоби чоп этилди. Китобда Хива хонлари архивидаги 43 та муҳим ҳужжатлар тексти (матни) кичкинагина

науки в Узбекистане», 1965, № 1; К истории крестьян Хивы XIX века, Ташкент, 1966 ва бошқалар; Иванов П. П. Новые материалы по истории Средней Азии (по поводу открытий в архивах Хивинских ханов). — «Историк — марксист». М., 1937, № 3; Архив Хивинских ханов, новый источник для истории Средней Азии XIX в. — «Записки института востоковедения АН СССР». Вып. VII, М.—Л., 1939; Архив Хивинских ханов XIX в. Исследования и описание документов с историческим введением. Новый источник для истории народов Средней Азии XIX в. Л., 1940; Новые данные о каракалпаках. — «Советское востоковедение». М., 1945 и др.

² XIX аср Хива давлат ҳужжатлари, II том. Тошкент, 1960.

³ Брегель Ю. Э. Хорезмские туркмены в XIX веке. М., 1961.

⁴ Уша асар, 91—118, 197—228-бетлар.

⁵ Юлдашев М. Ю. К истории крестьян Хивы XIX века, с. 11—12.

⁶ Аннанепесов М. О двух концепциях в изучении хозяйства туркмен в XVIII — первой половине XIX в. — «Известия АН Туркменской ССР». Серия общественных наук. № 1, 1969, с. 82, 83, 84, 87—88.

⁷ Брегель Ю. Э. Документы архива Хивинских ханов по истории и этнографии каракалпаков. М., 1967.

кириш сўз ва каттагина изоҳ ҳамда кўрсаткичлари билан берилган⁸.

Хоразм ва хоразм халқлари — ўзбек, туркман, қорақалпоқ, қоқларнинг тарихи, этнографияси, экономикаси билан шуғулланувчи олимларимиз ўз монография ва диссертация ишларида Хива давлат архиви материалларидан қисман фойдаланган, қорақалпоқ тарихи этнографиясига доир ҳужжатларнинг баъзи бирларини таржима қилиб, ўз ишларининг иловасида келтирганлар. Олимларимиздан Я. Ғ. Фуломов⁹, Т. А. Джанко¹⁰, А. С. Содиков¹¹, Я. М. Досумов¹², С. Қ. Қамолов¹³, У. Х. Шалекенов¹⁴, М. В. Сазонова¹⁵, Б. В. Андрианов¹⁶, Р. Қ. Қосбергенов¹⁷, Қ. Сорибоев¹⁸, Ж. Уббиниязов¹⁹, К. А. Аметов²⁰, О. Қўшчонов²¹ларни кўрсатишимиз мумкин.

Шунингдек, авторлар коллективи «Ўзбекистон халқлари тарихи»²², «Қорақалпоғистон АССР тарихи очерклари»²³, «Қорақалпоғистон АССР тарихи»²⁴ номли йирик тарихий асарларни ёзишди. И. Ю. Крачковский П. П. Ивановнинг китобига ёзган сўз бошида:

⁸ Жалилов О. XIX—XX аср бошларидаги қорақалпоқлар тарихига оид муҳим ҳужжатлар. Тошкент, 1977.

⁹ Фуломов Я. Ғ. Хоразмнинг сугорилиш тарихи (Қадимги замонлардан ҳозиргача). Тошкент, 1959.

¹⁰ Джанко Т. А. Очерки исторической этнографии каракалпаков. Труды института этнографии имени Н. Н. Миклухо-Маклая. М.—Л., 1950.

¹¹ Садыков А. С. Экономические связи Хивы с Россией. Ташкент, 1965; Россия и Хива в конце XIX—начало XX века. Ташкент, 1972.

¹² Досумов М. Я. Очерки истории Каракалпакской АССР (1917—1927). Ташкент, 1960.

¹³ Камалов С. Народно-освободительная борьба каракалпаков против хивинских ханов. ТХЭ. Т. III. М., 1958; Новые данные о Кунградском восстании 1858—1859 гг. — «Вестник КК ФА УзССР». 1956, № 1; Каракалпаки в XVIII—XIX веках. Ташкент, 1968.

¹⁴ Шалекенов У. Х. Казахи низовьев Амударьи. Ташкент, 1966.

¹⁵ Сазонова М. В. Земельные отношения в Хивинском ханстве в XIX в. Канд. дисс. (рукопись). Архив института этнографии АН СССР. 1945, № 21.

¹⁶ Андрианов Б. В. Этническая территория каракалпаков в Северном Хорезме (XVIII—XIX вв.). ТХЭ. Т. III. М., 1958.

¹⁷ Косбергенов Р. Положение Каракалпакского населения. ТХЭ. Т. III. М., 1958; Каракалпақстаннинг Россияга қосилуви. Қарақалпақстан, 1972.

¹⁸ Сарыбаев К. Аграрный вопрос в Каракалпакии. Каракалпақстан — Нукус, 1972.

¹⁹ Уббиниязов Дж. Борьба каракалпакского народа против социального и национально-колониального угнетения (конец XIX—начало XX вв.). Ташкент, 1969; Каракалпақстан XX аср босида. Нокис, 1972.

²⁰ Аметов К. Аграрная политика Советской власти в Каракалпакии. Каракалпақстан, 1972.

²¹ Кошчанов А. Из истории аграрных отношений в Хивинском ханстве в конце XIX—начале XX вв. (Канд. дисс., 1966. Фундаментальная библиотека АН УзССР, шфр. РД 376).

²² История народов Узбекистана. Т. II, Ташкент, 1947, с. 184—193.

²³ Очерки истории Каракалпакской АССР. Т. I. Ташкент, 1964.

²⁴ История Каракалпакской АССР. Ташкент, 1974.

«Шубҳасизки, Хива хонлар архиви документларининг СССР халқлари тарихи учун аҳамияти ўз-ўзидан кўрнниб турибди, Ивановнинг иши ҳужжатларни ўрганишда ҳамда фанга янги, қимматли материал олиб киришда биринчи дадил қадам ҳисобланади. Хива ҳужжатлари мамлакатнинг социал тузилиши, унинг маълум даврда тарихий ривожланишининг асосий ва характерли томонларини очиқ-ойдин ёритиб беради»,— деб ёзган эди²⁵. Хива ҳужжатлари ва П. П. Иванов ишига берилган баҳонинг ҳаққонийлиги амалда исботланди. Хива давлат архиви топилганидан буён юқорида айтилганидек, қатор монографик ишлар юзага келди. П. П. Иванов Хива ҳужжатларининг аҳамияти ҳақида гапириб: «Қорақалпоқ, туркман, қозоқ ва хонликдаги бошқа халқларнинг ер эгаллиги ва солиқ солинишига оид ҳужжатлар группаси янги ва мутлақо муҳим материаллар беради»²⁶, деб таъкидлаган эди. Лекин шу вақтгача қорақалпоқ халқи тарихига оид ўша ҳужжатлар бирор тадқиқотчи томонидан бир бутунлигича тўлиқ ўрганилмаган. «Қорақалпоқлар тарихи ва этнографиясига оид Хива хонларининг архив ҳужжатлари» номли китобда фақат 1873 йилгача бўлган даврга оид 39 ҳужжатнинг таржимаси нашр этилди. Баъзи бир қорақалпоқ тарихи, этнографияси билан шуғулланувчи тадқиқотчиларимиз бўлса, профессор П. П. Ивановнинг «XIX аср Хива хонлари архиви» асаридаги ҳужжатлар тавсифида мисол учун келтирган парчалар ёки «Қорақалпоқлар ҳақида янги маълумотлар»²⁷ номли илмий ишда келтирган бевосита ҳужжатлардан олинган маълумотларни такрорлаш билан ҳамда М. В. Сазонова таржима қилган ҳужжатлардангина фойдаланиш билан чекланиб келдилар.

Маълумки, айрим мақола ва брошюраларни ҳисобга олмаганда ҳозиргача қорақалпоқ тарихига оид бирорта китоб ўзбек тилида нашр этилган эмас. Шундай экан, биз ишнимизни ўзбек тилида нашр этишни маъқул кўрдик.

Хива давлат архивидаги қорақалпоқларга оид ҳужжатларни аниқлаш, тўплаш, нашр этиш ва ўша ҳужжатлар коллекцияси устида илмий тадқиқот иши олиб бориб, у халқнинг революциягача бўлган давр тарихида ҳал этилмаган ёки кенг ёритилмаган томонларини ёритиб бериш вазифаси аллақачонлар тарихчи манба-шуносларимиз олдига қўйилган эди.

П. П. Иванов «Хива хонларининг архиви» китобида қорақалпоқ, қозоқ халқларининг тарихига оид 12 ҳужжат (дафтар)ни «Қорақалпоқлар ва қозоқлар»²⁸ деган ном билан тавсифлаб берган. Бироқ, Хива давлат архивидаги қорақалпоқларга оид ҳужжатлар

²⁵ Иванов П. П. Архив хивинских ханов, с. 7, 17.

²⁶ Иванов П. П. Уша асар, 29-бет.

²⁷ Иванов П. П. Новые данные о каракалпаках. «Советское Востоковедение». Т. III. М.—Л., 1945.

²⁸ Иванов П. П. Архив хивинских ханов XIX в. с. 208, 232.

ана шулардангина иборат эмас. Биз Ўзбекистон Марказий Давлат архиви фонд И-125, опись 1, 2 таркибидаги барча ҳужжатларни, СССР Фанлар академияси Шарқшунослик институти ва шу институтнинг Ленинград бўлими фондларида сақланаётган Хива архиви ҳужжатларини қунт билан кўриб чиқиш натижасида қорақалпоқ тарихига оид жуда кўп ва янги ҳужжатларни толишга эришдик. Хива давлат архивидаги қорақалпоқ тарихига оид ҳужжатлар коллекциясининг 1300 бетга яқин эканини аниқладик. Биз танлаб олган қорақалпоқ тарихига оид ҳужжатлар дафтар ва хат, мактуб, ариза шаклидаги ҳужжатлардан иборат экан, деган хулосага келдик. Мазкур монографияни ёзишда Ўзбекистон Марказий Давлат архиви «Хива хонларининг архиви» ФИ-125, оп. 2, дело 397, 400, 401, 403, 405, 407, 408, 409, 410, 411, 419, 421, 424, 425, 432, 451, 457, 460, 467, 468, 487, 519, 520, 521, 526, 527, 529, 533, 551, 556, 559. СССР Фанлар академияси Шарқшунослик институти қўлёзмалар фонди А-422, 423, ўша институт Ленинград бўлими фонди 33 фонд, оп. I даги айрим делолар ЎзМДА «Хива хонлари канцелярияси» фонд И-125, оп. 1, дело 397, 47, 412, 419, 426, 437, 440, 463, 472, 515, 526, 528, 565, 600 каби дафтар шаклидаги ҳамда ЎзМДА «Хива хонлари архиви» ФИ-125, оп. 2 даги 15, 31, 32, 46, 47, 48, 49, 65, 76, 78, 98, 107, 108, 120, 134, 154, 155, 157, 192, 194, 198, 205, 209, 210, 214, 217, 218, 415, 423, 444, 445, 446, 447, 450, 451, 453, 455, 459, 489, 512, 563 каби ҳужжатлар ва «Хива хонлари канцелярияси» ФИ-125, оп. 1, 4, 13, 14, 15, 16, 24, 29, 30, 34, 80, 237, 577, 579 ҳамда ЎзМДА ф. 323 оп. 1 дело 440 каби ёрлиқ, хат, мактуб, ариза ва васиқа шаклидаги ҳужжатлардан фойдаланилди.

Мазкур ишимизда Хива давлат архивидаги қорақалпоқ тарихига оид ҳужжатлар асосида ўрнаётган даврда қорақалпоқларнинг ер эгаллиги, ерга эгаллик формалари, солиқ, феодал мажбурият — қазув ҳамда маъмурий аҳволи ва шунга боғлаган ҳолда бевосита ишлаб чиқарувчи қорақалпоқ меҳнаткашларининг тарихини ўрганишни мақсад қилиб олдик.

Мазкур ишни ёзишда марксизм-ленинизм асосчиларининг, айниқса, шарқдаги феодал муносабатлар, ирригация, меҳнаткаш халқларни эксплуатация қилишнинг характери, Шарқ мамлакатларида давлатни бошқариш, ерга эгаллик ва рента формалари, Ўрта Осиёда чоризмнинг мустамлакачилик сифатини аниқ кўрсатиб берган капитал асарларидан фойдаланилди.

Қўлёзма асарлардан бевосита Хоразм тарихига оид Хоразм тарихчилари Шермуҳаммад Мунис ва Муҳаммад Ризо Огаҳий, Муҳаммад Юсуф Баёний, Бобожон Сафаров, Ҳасанмурод Лаффасийларнинг тарихий асарларидан тадқиқотимизда кенг кўламда фойдаландик²⁹. Уларнинг асарлари Хоразм, жумладан, қорақал-

²⁹ Ўзбекистон ССР Фанлар академияси Шарқшунослик институти қўлёзмалар фонди; Мунис Ш., Огаҳий М. Р. Фирдавсул иқбол. иив. № 5364—I;

поқ тарихини ўрганишда муҳим манбалиги олимларимиз В. В. Бартольд, М. И. Йўлдошев, П. П. Иванов ва А. К. Боровков асарларида таъкидлангани ҳаммага маълум. Жумладан, В. В. Бартольд «Мунис ва Огаҳийларнинг асарларини адабий ва тарихий асар сифатида қандай нуқсонлар бўлса-да, бу асар баёотининг мукамаллиги ва ҳақиқий материалларнинг миқдори жиҳатидан Бухоро ва Қўқон хонлиқларининг тарихига доир бизнинг давримизгача сақланиб келган ҳамма асарлардан устун туради...» деб ёзади. Мазкур асарлар ҳақида гапириб улар: «Хоразм тарихига доир маълумотларимизнинг негизи сифатида кўп замонларгача сақланиб қолса керак»,— деб таъкидлайди М. И. Йўлдошев³⁰.

Муҳаммад Юсуф Баёнийнинг «Шажараи Хоразм шоҳий» асари Хоразм тарихини ўрганувчиларда катта қизиқиш туғдириб келди. Айниқса, тарихчи — олим М. И. Йўлдошев Баёний асарига жуда юксак баҳо берган³¹. Баёний асари бизнинг тадқиқотимиз учун ҳам бой маълумотларга эга. Бироқ, Мунис, Огаҳий, Баёний асарларидан танқидий фойдаландик. Б. В. Лунин, Қ. Мунировлар айтганидай, у сарой тарихчиларининг асарлари ҳам тенденциозликдан холи эмас эди³².

Чор ҳукуматининг ҳарбий амалдорлари ҳисобланган рус саёҳатчи ва тадқиқотчиларининг китоб, мақола ва хотиралари қорақалпоқларга бағишланган бўлмаса-да, уларда қорақалпоқ тарихи этнографиясига онд баъзи бир маълумотлар берилган. Булар орасида Н. Н. Муравьев ва Г. И. Данилевскийнинг Хива хонлигида юз берган сиёсий иқтисодий процессларни тўғри тушуниб ўз асарларида акс эттира билиши билан ажралиб туради³³.

Қорақалпоқлар яшаган территориялар: шаҳар, қишлоқ, канал ва кўллар ҳақида, уларнинг хўжалик аҳволи, хонликка тўлайдиган солиқлари тўғрисида маълумотлар берилган. А. Л. Кун Хива

Огаҳий М. Р. «Риёзуд давлат», инв. № 5364—II, «Зубдатут таворих», инв. № 5364—II, «Гулшани Давлат», инв. № 7572, «Жамъул воқеати султони», инв. № 9768; Муҳаммад Юсуф Баёний. «Шажараи Хоразм шоҳий», инв. № 9596, «Хоразм тарихи», инв. № 7421; Сафаров Б. «Хоразм тарихи» (1864—1934), 1957, инв. № 10231; Ҳасанимурод Лаффаеий. «Тазкира-и шуаро», инв. № 12561, «Хоразм тарихи материаллари», инв. № 11254.

³⁰ Йўлдошев М. И. Хива хонлигида феодал ер эгаллиги ва давлат тузилиши. Тошкент, 1959, 69—70-бетлар; Бартольд В. В. История культурной жизни Туркестана. Л., 1927, с. 113.

³¹ Йўлдошев М. И. Кўрсатилган асар, 69—71-бетлар. Ёша автор. Баяни и его исторический труд.—«Общественные науки в Узбекистане», 1962, № 2.

³² Лунин Б. В. Средняя Азия в дореволюционном и Советском востоковедении. Ташкент, 1965, с. 240; Муниров Қ. Мунис Огаҳий ва Баёнийнинг тарихий асарлари. Тошкент, 1960, 71-бет.

³³ Муравьев Н. Н. Путешествие в Туркмению Хиву в 1819—1820 годах гвардейского генерального штаба капитана Николая Муравьева, посланного в сии страны для переговоров. Ч. I—II. М., 1822; Данилевский Г. И. Описание Хивинского ханства. «Записки Русского географического общества». Кн. V. СПб, 1851.

хонлигига саёҳат қилиб, Хива давлат арбоблари билан суҳбатлашиб, ҳатто Хива давлат архиви ҳужжатларини ўзи кўриб чиқиши натижасида ёзган мақолаларида қорақалпоқларнинг хонлик томонидан бошқарилиши, хонликка тўлайдиган солиқ ва бажарадиган мажбуриятлари ҳақида маълумотлар берган³⁴.

Н. Игнатъев³⁵, Л. Костенко³⁶, Л. И. Бутаков³⁷, Г. Я. Килевейн³⁸, Н. Залисов³⁹, Я. В. Ханыков⁴⁰, Л. Соболев⁴¹, А. В. Каульбарс⁴², Гиршфельд ва М. Н. Галкин⁴³ ва бошқаларнинг асарларида қорақалпоқларнинг яшаган жойлари, аҳволи ва уларнинг Хива хонлигига қарши кўзғолонлари ҳақида баъзи бир материаллар берилган.

О. Шкапскийнинг «Амударё очерклари. Қуйи Амударёдаги аграр масалага доир» номли китобидаги Хива хонлигининг аграр мунсабатлари тўғрисида маълумотлари тадқиқотимиз учун аҳамиятлидир. Бироқ Шкапский асари камчиликлардан холи эмас⁴⁴. Саёҳатчи ва таржимон Ризо Қули Мирзо, Мирзо Абдурахмоннинг хотираларида ҳам қорақалпоқлар тўғрисидаги материалларни уч-

³⁴ Куи А. Л. Заметки о податях в Хивинском ханстве. — «Туркестанские ведомости», 1873, № 32; Доходы Хивинского ханства. «Туркестанские ведомости», 1873, № 32; Порядок взимания податей в Хивинском ханстве. — «Туркестанские ведомости», 1873, № 33; Поездка по Хивинскому ханству в 1873 г. Известия Русского географического общества. Т. X. СПб., 1874.

³⁵ Игнатъев Н. Миссия в Хиву и Бухару в 1858 г. Флигель — адъютанта полковника Н. Игнатъева. СПб, 1897.

³⁶ Костенко Л. Город Хива в 1873 году. — «Военный сборник», 1873, № 12. От Хивы до Казалинска. — «Военный сборник», 1873, № 11.

³⁷ Бутаков А. И. Дельта и Устье Аму-Дарьи. «Отечественные записки», 1866; Бутаков А. И. Несколько страниц по истории Хивы. О принятии Магометом—Тюри—Суфи управления Кунградом и об умерщвлении его. Материалы для статистики края, ежегодник. Вып. I, СПб, 1873.

³⁸ Килевейн Г. Я. Отрывки из путешествия в Хиву и некоторые подробности о ханстве во время правления Сейд Мухаммад Хана. 1856—1860 гг. — «Записки Русского географического общества». Кн. I, 1861.

³⁹ Залесов Н. Письмо из Хивы. — «Военный сборник», 1859, № 1; Посольство в Хиву подполковника Данилевского в 1842 году. — «Военный сборник». СПб, 1866. № 5.

⁴⁰ Ханыков Я. В. Пояснительная записка к карте Аральского моря и Хивинского ханства с их окрестностями. «Записки Русского географического общества». Кн. V. 1851, с. 268—358.

⁴¹ Соболев Л. Письмо об Амударьинской экспедиции. — «Русский инвалид». 1874, № 213, 216. Обзор доступов к Хивинскому ханству и краткие сведения о нем. — «Военный сборник». 1873, № 5—6.

⁴² Каульбарс А. В. Низовья Аму-Дарьи. Описания по собственным исследованиям в 1873. «Записки Русского географического общества». Т. IX. СПб. 1881.

⁴³ Гиршфельд и Галкин. Военно-статистическое описание Хивинского оазиса. Ч. II. Ташкент, 1903.

⁴⁴ Шкапский О. Аму-Дарьинские очерки. К аграрному вопросу на нижней Аму-Дарье. Ташкент, 1900. (Асардаги камчиликлар устида ишнмизнинг ер эгаллиги тўғрисидаги ҳужжатлар ҳақида фикр юритган қисмида алоҳида тўхталамиз).

ратдик⁴⁵. Юқорида айтилган тадқиқотчи ва саёҳатчиларнинг асар ва хотиралари тадқиқотимиз учун анча аҳамиятга эга бўлди. Биз уларни тадқиқ этаётган ҳужжатларимиздаги маълумотлар билан қиёсий ўрганиб, умумий хулосалар чиқардик. Улуғ Октябрь революциясига қадар қорақалпоқ халқи тарихига бағишланган бирорта асар йўқ эди. Қорақалпоқ халқининг тарихини марксистик нуқтан назардан ҳар томонлама ўрганиш фақат совет давридан бошланади.

Қорақалпоқ тарихи, этнографиясини ўрганиш уларга онд материал тўпламларини нашр этиш библиографик кўрсаткичлар тузишдан бошланди⁴⁶.

Айниқса, СССР Фанлар академияси Шарқшунослик институти томонидан 1935 йили чоп этилган «Қорақалпоқ тарихига онд материаллар» номли тўплам қорақалпоқларнинг тарихи ва этнографиясини ўрганувчилар учун ягона қўлланма китобига айланди. У ҳозиргача ўз қийматини йўқотмаган. Тўпламда П. П. Ивановнинг «Қорақалпоқ тарихи очерклари» мавзули иши берилган. Автор ишида биринчи бўлиб қорақалпоқларнинг келиб чиқиши, этнографияси, Хоразм территориясига жойлашуви, уларнинг XVII—XIX асрлардаги социал экономикаси — Қорақалпоқ — Хива муносабатлари ҳақида маълумотлар берилган. Уша тўпламда Сайид Муҳаммад Раҳимхон подшолиги тарихи (1856—1865) мавзуи билан Муҳаммад Ризо Мироб Огаҳийнинг «Гулшани давлат» номли китобида қорақалпоқларга онд материаллар таржимаси берилган.

Тўпламдаги Хива — Қорақалпоқ муносабатларига доир Хива солномачилари берган маълумотларнинг А. Н. Самойлович томонидан қилинган таржимаси Н. Н. Пальмов ва А. И. Паномаревларнинг қорақалпоқларга онд рус тилидаги библиографик материаллари қорақалпоқ тарихи билан шуғулланувчи тадқиқотлар учун аҳамиятлидир.

П. П. Иванов «Хива хони Сайид Муҳаммадхоннинг (1856—1865) удел ерлари», «Қорақалпоқлар ҳақида янги маълумот» каби мақолаларида XIX асрда қорақалпоқларда феодал ер эгаллигига онд архив материалларидан олинган янги маълумотлар берилган.

---

⁴⁵ Риза Кули-Мирза. Краткий очерк Амударьинской области. СПб, 1875, Мирзо Абдурахмоннинг ёзган хотиралари СССР ФА Шарқшунослик институти Ленинград бўлими қўлёзмалар фондида А. Л. Кук архивида сақланади. Ф.33, оп. 1.

⁴⁶ Қаранг: 1927 йили СССР Фанлар академияси нашр этган Е. А. Вознесенский ва А. Г. Пиотровский томонидан тайёрланган «Материалы для библиографии по антропологии и этнографии Казахстана и Среднеазиатских республик», А. С. Морозова томонидан тайёрлангн, 1932 йили Тўрткўлда нашр этилган «Библиографический указатель о Каракалпакской АССР». СССР Фанлар академияси нашр этган «Библиографический указатель литературы по Каракалпакции», 1935 йили нашр этилган «Материалы по истории каракалпаков» китоблар.

П. П. Иванов «XIX аср Хива хонлари архиви»⁴⁷ асарни орқали қорақалпоқларга оид архив ҳужжатларини биринчи бўлиб илмий тавсифлаб, қорақалпоқ тарихини архив ҳужжатлари асосида ўрганишни бошлаб берди.

Академик М. И. Йўлдошев Хива давлат архивини текшириб, тартибга солиб, тавсифлаб, баъзиларини нашр эттирди. Жумладан, олим, «Хива хонлигида феодал ер эгаллиги ва давлат тузилиши», «Хива деҳқонларининг XIX аср тарихига оид»⁴⁸ каби мукаммал асарларида XIX асрда Хивадаги ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ҳаётини ҳамда феодал жамиятнинг синфий тузилишини ҳужжатлар асосида баён қилиб берди. Кенг халқ оmmasининг ҳаёти, Хива қишлоқларидаги ижтимоий табақаланиш жараёнини, деҳқонлар табақаси, уларнинг ҳар бирининг қўлида қанча ер бўлганини ҳамда феодал эксплуатация формасини батафсил кўрсатиб бердилар. Ижарачиларнинг турлари «деҳқон», «беватан» терминлари ҳақида, Хива хонлари, маъмурий тузилиш, сарой аъёнлари, товар, пул муносабатларининг ривожланиши, феодализмнинг емирилиши каби бир қанча масалалар ҳақида янги-янги маълумотлар бердилар. Профессор С. П. Толстов⁴⁹ ва Т. А. Жданколарнинг⁵⁰ қатор асарлари қорақалпоқларнинг ўтмиш тарихини, этнографиясини яратинида аҳамияти каттадир. Т. А. Жданко асарларида қорақалпоқларнинг Амударёнинг қуйи оқимига жойлашуви, уларнинг социал ва қабила уруғ тузилиши, патриархал-феодал муносабатлари, этногенезини ҳақида янги фактик маълумотлар берилган. Айрим коллектив ишларни ҳисобга олмаганда қорақалпоқларнинг тарихини ҳар томонлама ёритиб берувчи монографик асар йўқ эди. Бундай асар тарихчи — олим С. К. Камолов томонидан яратилди. С. К. Камоловнинг «Қорақалпоқлар XVIII—XIX асрларда», «XIX асрда қорақалпоқларнинг Хива хонларига қарши курашлари»⁵¹

⁴⁷ П. П. Ивановнинг мақола ва асари юқоридаги изоҳларда батафсил кўрсатилган.

⁴⁸ Юлдашев М. Ю. К истории крестьян Хивы XIX в. Ташкент, 1966.

⁴⁹ Толстов С. П. По следам древнехорезмийской цивилизации. М.—Л., 1948; Города гузов.—«Советская этнография», 1947; №3; Жданко Т. А. К вопросу о происхождении каракалпакского народа. «Краткие сообщения института этнографии АН СССР». Вып. II, 1947; По древним дельтам Окса и Яксарта. М., 1962.

⁵⁰ Жданко Т. А. Каракалпакки Хорезмского оазиса. ТХЭ. Т. I. М., 1952; Патриархально-феодалные отношения у пулуседлого населения Средней Азии. «Материалы первой научной конференции востоковедов в Ташкенте 4—11 июня 1957 г». Ташкент, 1958; Проблема этногенеза каракалпаков.—«Вестник КК ФАН УзССР», 1960, №1; Каракалпакки. «Народы Средней Азии и Казахстана», Т. I.

⁵¹ Камалов С. К. Народно-освободительная борьба каракалпаков против Хивинских ханов в XIX в. ТХЭ. Т. III, М., 1958; Камалов С. К. Каракалпакки в XVIII—XIX веках. Ташкент, 1968; Камалов С. Преодоление пережитков родоплеменных и патриархальных отношений у каракалпаков.—«Вестник КК ФАН УзССР», 1964. №3; Подлинные исторические документы о восстании каракалпаков 1855—1856 г. Против хивинских ханов.—«Вестник КК ФАН УзССР»,

каби қатор асарларида қорақалпоқ халқи тарихининг барча соҳаларини — социал экономикаси, этнографияси, қорақалпоқ-рус муносабатлари, меҳнаткашларининг аҳволи, Хива хонларига қарши кураш, қорақалпоқ-ўзбек халқларининг дўстлик муносабатларини фактик материаллар асосида кенг ёритиб беради.

XVIII—XIX асрларда қорақалпоқ қабила уруғларининг жойлашган территориялари тўғрисида маълумотлар Б. В. Андрианов томонидан берилган бўлса⁵², Р. Қ. Қосбергенов XIX асрнинг охири ва XX аср бошларида Хива хонлигига қарашли қорақалпоқларнинг аҳволи патриархал-феодал эксплуатациянинг турлари тўғрисида биринчи бўлиб ажойиб маълумотлар берди-ки, улар XX аср учун характерлидир⁵³. Яна «Қарақалпақстоннинг Россияга қўсилуви» номли китобида Октябрь революциясигача ва ундан сўнгги даврда қорақалпоқларда аграр муносабатлар, хўжалик ҳаёти масалалари У. Х. Шаленкенов⁵⁴, Қ. С. Сорибоев, Қ. Аметовлар томонидан XIX асрнинг иккинчи ярми XX аср бошларида Амударё бўлими ва Хива хонлигидаги қорақалпоқларда аграр муносабатлар, Қорақалпоғистон ирригацияси тарихи тўғрисида бир неча китоб ва мақолалар эълон қилганлар⁵⁵. Қорақалпоғистоннинг Совет давридаги тарихи Я. М. Досумовнинг қатор ишларида⁵⁶ атроф-лича ёритиб берилган. Жумладан, «Қорақалпоғистон АССР тарихи очерклари» номли асарида қорақалпоқларнинг Октябрь революциясигача ва революция давридаги граждандар уруши, халқ хўжалигини тиклаш давридаги тарихини бой фактик материаллар билан ёритиб берганлар. Ж. Уббиниязов «Қарақалпақстон XX асрнинг басында» (1972), Қорақалпоқ тарихи бўйича ёзилган монографиялар, материаллар, тўпламлар диссертация ишлари ва

1964, № 4; Новые данные о Кунградском восстании 1858—1859 г.—«Вестник КК ФАН УзССР», 1965, № 1; XVIII асридаги каракалпак-рус катынасықлары. Нукус, 1966; Нурмухамедов М. К., Жданко Т. А., Камалов С. К. Каракалпаки. Ташкент, 1971.

⁵² Андрианов Б. В. Этническая территория каракалпаков. ТХЭ. Т. III. М., 1958.

⁵³ Қосбергенов Р. Қ. Положения каракалпакского населения в хивинском ханстве в конце XIX — начале XX вв. ТХЭ. Т. III, 1958.

⁵⁴ Шаленкенов У. Х. Казахи низовьев Амударьи. Ташкент, 1966.

⁵⁵ Аметов К. Из истории основных форм землевладения у каракалпаков Хивинского ханства (со второй половины XIX в. до 1920 г.).—«Вестник КК ФАН УзССР», 1961, № 4; Аграрная политика Советской власти в Каракалпакии. Каракалпакистан. 1972; Сарыбаев К. С. Қарақалпақстанда жер су қатнаслары таризинан. Нокис, 1965; К истории орошения в Каракалпакистане. Нукус, 1971; Аграрный вопрос в Каракалпакии. «Каракалпакистан». Нукус, 1972.

⁵⁶ Досумов Я. М. Победа Октябрьской революции в Каракалпакии. Ташкент, 1958; Очерки истории Каракалпакской АССР. Ташкент, 1960; Прогрессивное значение присоединения Каракалпакии к России.—«Известия АН УзССР». Серия общественных наук. Ташкент, 1959.

айрим мақолаларнинг якуни сифатида икки томли «Қорақалпоғистон АССР тарихи очерклари» (Тошкент, 1964) ва «Қорақалпоғистон АССР тарихи» (Тошкент, 1974) номли асарларнинг майдонга келиши қорақалпоқлар тарихида катта воқеа бўлди. Ушбу ишни ёзишда, бевосита қорақалпоқлар тарихига бағишланган юқоридagi ишлардан фойдаландик.

Ишимизни яратишда Хоразмнинг суғорилиш тарихига бағишланган академик Я. Ғ. Ғуломовнинг «Хоразмнинг суғорилиш тарихи» (1959) асари, XIX аср охирларида XX аср бошларида Хиванинг Россия билан савдо муносабатига бағишланган, Хива ва Россия халқларининг иқтисодий яқинлашуви, Хоразмнинг миллий қобилқа ўралиб олишининг барҳам топиши ва Хивага рус капиталининг кириб келиши, ниҳоят Хивада янги ишлаб чиқариш муносабатларининг туғилиши кўрсатилган. О. Содиқовнинг «XIX асрнинг иккинчи ярми XX аср бошларида Россия билан Хива иқтисодий муносабатлари», «XIX аср охири XX аср бошларида Россия ва Хива»⁵⁷, Қ. Мунировнинг «Мунис, Огаҳий ва Баёнийнинг тарихий асарлари» (1960), Т. Неъматовнинг «Бухоро ва Хиванинг Россия билан муносабатлари тарихига доир баъзи манбалар» (1957), О. Қўшжоновнинг XIX аср охири XX аср бошларида Хива хонлигидаги аграр муносабатларга бағишланган диссертация иши билан танишиб чиқдик.

Авторлар коллективи томонидан яратилган асарлар⁵⁸ ишимизни яратишда қизиқиш туғдирди ва ёрдам берди.

Ишимизда қорақалпоқлардаги феодал ер эгаллиги ва солиқ формалари тўғрисидаги масалани ҳал этиш ва қиёсий ўрганишда Шарқ, Урта Осиё ва Закавказье мамлакатларидаги аграр муносабатлар ҳақидаги И. И. Петрушевский, А. Ю. Якубовский, Р. Н. Набиев, М. А. Абдураимов, А. А. Семёнов, А. М. Аминов, К. М. Мирзаев, О. Д. Чехович, С. Илёсов, Н. А. Кисляков, К. Шоннёзов, А. Жувонмардиев, Р. Г. Мукминова, Н. Маҳмудов, В. Ф. Шахматов, И. Жалилов, О. Мажлисов каби олимларнинг ишларидан фойдаланилди⁵⁹.

Бу ерда шуни эслатиб ўтиш керакки, қорақалпоқларнинг Амударё дельтасига Хоразмнинг шимол-шарқига жойлашуви узоқ вақтларни ўз ичига олади.

---

⁵⁷ Садыков А. С. Экономические связи Хивы с Россией во второй половине XIX — начале XX вв. Ташкент, 1965; Россия и Хива в конце XIX—начале XX века. Ташкент, 1972.

⁵⁸ Материалы по истории туркмен и Туркмении. М.—Л., 1933; Материалы по истории каракалпаков «Труды института востоковедения». Т. VII. М.—Л., 1935; История Узбекской ССР. Т. I. Ташкент, 1967; Узбекистон ССР тарихи. I том. Тошкент, 1970; История народов Узбекистана. Т. II. Ташкент, 1947.

⁵⁹ Мазкур ишнинг «Қорақалпоқлардаги феодал ер эгаллиги ҳақида баъзи маълумотлар» деган қисмига қаралсин (О. Ж.)

Хоразм тарихчилари Мунис, Огаҳийларнинг берган маълумотларига кўра, қорақалпоқлар фақат Муҳаммад Амин иноқ даврида (1755—1790) Хива хонлиги атрофига жойлашиш учун ижозат сўраганлар. Муҳаммад Амин иноқ уларга дельтанинг шарқий қисмидаги Кўкўзак ва Орол ўртасидаги ерларга ўрнашиш учун рухсат берган. Огаҳий қорақалпоқларнинг Шерғозихон замонидак (1715—1728) вақти-вақти билан бу ерларга бостириб кириб турганлигини қайд қилади. Аммо, хоннинг ҳужумлари бу ерда узоқ яшаб қолишга имкон бермаган, дейди.

Хоразмда фақат Орол ерларида яшаш учун ҳаракатлари муваффақиятсиз чиққан қорақалпоқларгина жойлашдилар ва ниҳоят Муҳаммад Амин иноқдан Хива хонлиги фуқароси бўлиш ҳақида расмий розилик олдилар.

Муниснинг ёзишича, Муҳаммад Амин иноқ ёвмут ва човдур туркманларига қарши уруш сафарида (1768—1769), унинг қўшинига Шаҳободда қорақалпоқлардан хитой Қурбонбой, кенагас Омонқулибий, қўнғирот Эсанкелди маҳрам ва Ғоиб баҳодирлар 500 киши билан қўшилганини эслатади. Омонқулибий канали Муҳаммад Амин иноқ даврида кенагас қорақалпоқларининг бошлиғи Омонқулибий томонидан Амударёдан Сукинли соқа яқинидан ўтказилгани ҳақида маълумот беради⁶⁰. Мунис қорақалпоқларнинг Хоразмга ўз ихтиёрлари билан кўчиб келганлари, Муҳаммад Амин иноқдан махсус ёрлиқлар билан экки ерлари ва ўтлоқлар олиб, унинг эвазига хирож ва закот солиқларини тўлаб келганликлари ҳақида ёзган⁶¹. Баёний Муҳаммад Амин иноқ Кўкўзак наҳрининг орқаси Орол денгизигача қорақалпоқ жамоаларига инъом этилгани, Элтузар иноқ эса бир неча қорақалпоқ қабила уруғларини Оқёқишга мажбурий кўчиб келиб, ер бергани, Муҳаммад Раҳимхон Оқёқишда катта қалъа (қўрғон) қурдириб махсус ёрлиқ билан бутун қорақалпоқ жамоасига Ойдўст бийни ҳоким қилиб қўйгани ҳақида ёзади⁶². Баёний асарида бундай маълумотлар кўплаб учрайди.

Муҳаммад Раҳимхон қорақалпоқлар устидан узил-кесил ғалаба қилишдан олдин ҳар бир юришда қорақалпоқларни Амударё дельтасига кўчириб юборар эди. Жумладан, 1803 йили усти Оқёқиш, Тангриёр ариғининг бошида, Ёртиқум дарасида яшовчи Хитой қабиласи устига қилган юришда Шукурналибий хиваликлар томонига ўтган эди. Сўнгра, Довқорадан Амударёнинг марказий қисми Кўкўзаккача бўлган ерларга жойлашган қорақалпоқлар-

⁶⁰ История Каракалпакской АССР. Том. I, Ташкент, 1974, с. 112—113, 151—156. Материалы по истории каракалпаков. «Труды института востоковедения». Т. VII. М.—Л., 1935; Фуломов Я. Ф. Хоразмнинг суғорилиш тарихи. Тошкент, 1959, 222-бет.

⁶¹ Мунис, Огаҳий. Фирдавсул иқбол, инв. № 5364—1, 122-бет; Очерки истории Каракалпакской АССР. Т. I, с. 156, 157.

⁶² История Каракалпакской АССР. Т. I. Ташкент, 1974, с. 113.

нинг йирик қабиласи Хитой Хива хонлигига қарамликни тан олди. Қорақалпоқ қабилалари ўртасидаги иттифоқсизлик, бўлинишлар ва сотқин уруғ оқсоқолларидан фойдаланиб Хива хони ўн тўрт уруғ қорақалпоқлари ҳамда дельтанинг шарқи-жанубий районларига жойлашган қорақалпоқ қўнғиротининг бир қисмини ўз томонларига қаратиб олишди.

1803 йили январда Муҳаммад Раҳимхон қорақалпоқларни забт этиш мақсадида Амударёнинг қуйи оқимиغا юриш қилди. Уша йиллик Қозоқдарё билан Орол ўртасида яшовчи қорақалпоқларни ўзига бўйсундирди⁶³.

Муниснинг ёзишича, 1809 йил январда Оролга қарши юриш қилган Муҳаммад Раҳимхон кўшини Кенгаирдан Манғит қалъасига кетадиган йўлдаги Қулёрғонга келганда Очомойли ва Қиёт қабиласининг бошлиқлари Эсанкелди маҳрам ўғли Мақатбийхон олдига келиб 1000 уйлик қорақалпоқ билан хонга бўйсунганлигини билдирди. Хон уларга Хўжайли районидан ўтлоқ ва яйлов ерларини бериб берди⁶⁴. Бир неча қорақалпоқ оқсоқоллари хитой Эсанбий бошчилигида хонга бўйсунганини билдириб, 5000 хўжалик билан Хоразмга кўчиб келган, ундан ташқари Хоразмга Кўккўзбий бошчилигида 2000 хўжалик Бухоро қорақалпоқлари кўчиб келган⁶⁵.

Мунис ва Огаҳийларнинг маълумотларига кўра Муҳаммад Раҳимхон 1225 (1810—1811) йили Шўркўл устига юриш қилганида у ерда яшаётган Хўроз, Экиликбий бошчилигидаги 400—500 уйлик қиёт ва 200 уйлик қўнғирот қорақалпоқларини мажбурий равишда Хўжайли атрофига кўчирган⁶⁶.

Шундай қилиб, Муҳаммад Амин иноқ даврида қорақалпоқларга Кўкўзак қирғоқларидан тортиб Орол денгизигача бўлган ерларда ўрнашиш учун расмий рухсат берилган бўлса Муҳаммад Раҳимхон I даврида уларнинг бир қисми Оролнинг шимоли-ғарбий районларига кўчирилган. У ҳар сафар қорақалпоқ уруғлари ёки қабилаларига ҳужум қилганда уларни кўчира берган. Натижада, қорақалпоқлар Амударёнинг ўнг қирғоғидан — Чиллак атрофидан бошлаб то Амударёнинг чап қирғоғидаги Қилчоқгача бўлган ерларни бутунлай ўзлаштирганлар. Шу йўл билан Қалликўл, Қўшқаноттов, Кегайлидан иборат учта қорақалпоқ деҳқончилик оазис — воҳаси юзага келган.

1873 йилдан бошлаб хонлик — территория икки қисмга бўлиниб кетди.

Хива хонлиги территориясининг Россияга қўшилган қисми 1920 км² бўлиб 130 минг кишини, Хива хонлиги территорияси эса 62225,8 км² бўлиб аҳолиси 366,6 минг кишини ташкил этган.

⁶³ Уша жойда.

⁶⁴ Очерки истории Каракалпакской АССР. Т. I, Ташкент, 1960, с. 160.

⁶⁵ Уша асар, 162-бет.

⁶⁶ Мунис, Огаҳий. Фирдавсул иқбол, инв. № 5364—I, 132 аб-бетлар.

Қорақалпоғистон территорияси ва аҳолиси Хива хонлиги билан Россия ўртасида сунъий равишда икки қисмга бўлинган эди. Ҳозирги Қўнғирот, Шумоной, Хўжайли ва Амударё районларида яшовчи аҳоли 1920 йилгача Хива хони ҳукмронлиги остида қолди. Унг соҳилдаги районлар Туркистон генерал-губернаторлиги Сирдарё областига қарашли Амударё бўлими таркибида қолди. Амударё бўлими 19 волостни ўз ичига олган Шўроҳон ва Чимбойдан иборат икки участкага бўлинган.

Шўроҳон участкаси: Шўроҳон, Тўрткўл, Сарибий, Шайхаббос Вали, Бийбозор, Мингбулоқ ва Томди волостларидан иборат.

Чимбой участкаси: Нукус, Чимбой, Кегайли, Кўкўзак, Бекёб, Навпар, Эшим, Довқора, Кўккўл, Толдиқ, Қўнғирот, Жонибозор волостларидан иборат бўлиб, маркази Чимбой бўлган.

Қорақалпоғистоннинг Хива хонлиги тобеида бўлган Амударёнинг чап соҳили маъмурий жиҳатдан Шумоной, Хўжайли, Қипчоқ ва Манғит ҳокимликларига бўлинган.

Гиршфельд ва Галкинларнинг маълумотига кўра XIX асрнинг охирида Хива воҳасида 19743 қорақалпоқ хўжалиги (аҳолиси 114459 киши), шундан Амударё бўлимида 15744 хўжалик, (аҳолиси 94 464 киши), Хива хонлигида эса 3999 хўжалик (аҳолиси 19995 киши) мавжуд бўлган.

1897 йилги рўйхат бўйича Амударё бўлимида қорқалпоқларнинг сони 93215 кишини ташкил этган⁶⁷.

---

⁶⁷ М. Н. Гиршфельд и Галкин. Военно-статическое описание Хивинского оазиса. Ч. II, Ташкент 1903, с. 56, 71; Хозяйство Каракалпакии в XIX—начале XX века. Ташкент, 1972, с. 14—15.

1-6 о б. ҚОРАҚАЛПОҚЛАРДА ФЕОДАЛ ЕР ЭГАЛИГИ, ЧОРВАЧИЛИК, БАЛИҚЧИЛИК ВА САВДО

Қорақалпоқлардаги феодал ер эгалиги ҳақида баъзи маълумотлар

Аграр мамлакатларда ер эгалиги муносабатлари синфий ижтимоий муносабатларнинг негизини ташкил этади. Йирик аграр давлат ҳисобланган Хива хонлиги территориясида яшаган қорақалпоқларнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаётини тўғри тушуниш учун энг олдин улардаги феодал ер эгалиги муносабатларини аниқлаш зарур.

Қорақалпоқлар ярим кўчманчи халқ эди. Уларнинг аجدодлари печенег ва ўғуз қабилалари турмуш шароитларини ёритиб берган археологик ва тарихий маълумотлар қорақалпоқ хўжалиги чорвачиликни деҳқончилик ва балиқ овлаш билан қўшиб олиб борган комплекс типдаги хўжалик эканлигидан далолат беради. Кайр ерларидан ва лиманлардан фойдаланишга асосланган деҳқончилик қорақалпоқларда қадимдан мавжуд бўлганлигини қорақалпоқ фольклори, жумладан, «Қирқ қиз» достонидан ҳам маълум. Бу асарда Оролдаги достон қаҳрамонлари яратган экинзорлар ва боғлар тасвирланади. XVII асрга доир рус муаллифларининг биринчи асарларида қорақалпоқлар Сирдарё бўйларида деҳқончилик билан шуғулланганликлари ҳикоя қилинади. Мазкур асарларда таъкидланишича, қорақалпоқлар қозоқлар «билан бирга яшаб», «ерларни ҳайдаб» деҳқончилик қилганлар¹.

Деҳқончилик қорақалпоқ хўжалигининг етакчи тармоғи эди. Улар буғдой тариқ, арпа экиб, ерларни қўл, хўкиз билан ҳайдар эдилар. Шу билан бирга, ғалла ҳосилни фақат ўз эҳтиёжларини қондириш учунгина етиштириб қолмай, балки айирбошлаш ва сотиш учун ҳам етиштирар эдилар. Тарихий манбаларда «Улар ғаллани қирғиз ва қозоқларнинг қўй ва бошқа чорва молларига айирбошлаганлар» дейдилар. Қозоқ хонлари ўз қўл остидаги қорақалпоқлардан солиқни асосан ғалла билан олар эдилар².

Т. А. Жданко Урта Осиё ва Қозоғистоннинг ярим ўтроқ аҳолисини ундаги хўжалик генезиси типни ва ҳаёт кечирish образини

¹ Ўзбекистон ССР тарихи. I том. Тошкент, 1970, 706-бет.

² Ўзбекистон ССР тарихи. I том, 1970, 707—708-бетлар; История ККАССР. Т. I. Ташкент, 1974, с. 104.

таи назардан икки катта группага бўлади ва иккинчи асосий кўчиликни ташкил қилувчи группага — қадим замонлар, шунингдек, XIX аср ва XX аср бошларида ярим ўтроқ ҳаёт кечирган халқлар ва қабилаларнинг аجدодларини киритади. Сўнгра бундай деб ёзади: «Сахро ва даштларда, кўллар ва дарё дельталари, шунингдек, воҳаларда яшовчи халқлар жуда қадим замонлардан бери қишлоқ хўжалигини жуда яхши билганлар ва бунинг учун сув ресурсларидан имконият борича фойдаланишга ҳаракат қилганлар. Аммо, табиий-географик шароитларнинг ўзгариб туриши, деҳқончиликнинг бир текисда бўлмаганлиги сабабли кўпинча улар чорвачилик ва балиқ ови билан ҳам шуғулланганлар. Хўжаликнинг бундай комплекс усулида, қабилладаги кишиларнинг бир қисми чорвачилик билан шуғулланиб, бир жойдан иккинчи жойга кўчиб борган, бир қисми эса деҳқончилик билан шуғулланган. Аммо, ҳосил йиғиб-териб олингач, булар ҳам даштларга чиқиб кетганлар.

Кўпинча, хўжалик функциялари овул жамоаси ўртасида, ҳаттоки, айрим аъзолари ўртасида тақсим қилинар эди»³. Бу группага туркман, қорақалпоқ, Сирдарё бўйларида ва унинг шимоли-ғарбида яшовчи қозоқ ва бошқа халқларни киритади. Юқорида келтирилган маълумотлар Т. А. Жданко фикрини қувватлайди. Умумлаштириб олганда деҳқончилик қорақалпоқ хўжалигининг муҳим тармоғи ҳисобланганлигидан далолат беради.

Қорақалпоқ халқи Хоразм территориясига кўчиб келганидан кейин ҳам ўзи жойлашган ҳосилсиз қуруқ ва ботқоқлик ерларни қурииб, суғориш каналлари ўтказиб, тўғонлар ва бошқа сув иншоотлари қуриб, қийинчилик, катта муҳтожлик билан янги ерларни ўзлаштирди. Деҳқончилик қорақалпоқ хўжалигининг асосий тармоғи сифатида ривожланди. Юқорида айтганимиз сингари Калликўл, Қўшқаноттов ва Кегейлидан иборат учта деҳқончилик равнақ топган воҳаларни юзага келтиради. Калликўл воҳаси Амударёнинг чап қирғоғида Лавзон, Чонлибосув, Шумонай, Қиётжорғон каналларининг қуйида ташкил топган. Амударёнинг ўнг қирғоғида ҳозирги Чимбойнинг ғарби-шимолида, собиқ ўзбек деҳқончилик райони Қорабойлининг атрофида Амударёнинг табиий тармоғи бўлган Қорабойли суви билан суғориладиган Қўшқаноттов воҳаси вужудга келди. Унинг суви Чўртонбой, Эшон, Арзибой, Тиллабой, Бийжон, Элгелдижоб ва бошқа ариқлардан келган. А. В. Каульбарснинг айтишича, Қўшқаноттов паст текислиги XIX асрнинг 30—50-йиллари Шимолий Хоразмнинг қорақалпоқ, қангли, қипчоқларнинг райони ҳисобланган.

XIX асрнинг охирларида Кегейли воҳаси Шимолий Хоразмдаги

---

³ Жданко Т. А. Патриархально-феодалные отношения у полуседелого населения Средней Азии. Материалы первой Всесоюзной научной конференции востоковедов в г. Ташкенте 4—11 июня 1957 г. Ташкент, 1958, с. 631—632.

йирик деҳқончилик райони бўлиб қолди⁴. Урта Осиёнинг энг йирик феодал давлатларидан ҳисобланган Хива хонлигига қорақалпоқларнинг қарам бўлиши, уларни хонликнинг иқтисодий-сиёсий системасига эрганишига мажбур этди. Улардаги аграр муносабатлар ўзгариб борди.

С. К. Камолов XIX асрнинг 20—60-йилларда қорақалпоқларнинг ижтимоий-иқтисодий тузумига, ирригация ишлари ва деҳқончилик хўжалигининг ривожланишида Хива хонлар томонидан ҳокимиятни марказлаштирилиши катта роль ўйнаганини қуйидагича таърифлайди: «Шуни таъкидлаб ўтиш керакки, Хива хонларининг ҳокимиятни марказлаштириш билан халқларнинг ўзаро урушларига барҳам берди, айниқса, уларнинг (қорақалпоқларнинг — О. Ж.) қадимдан деҳқончилик билан шуғулланган ўзбеклар — хоразмликлар билан қўшничилиги ўша даврда ерларни зудлик билан ўзлаштиришига ва деҳқончиликнинг ривожланишига сабаб бўлди»⁵.

Қорақалпоқларда феодал ер эгаллиги Урта Осиё хонликлари, асосан, Хива хонлигида XIX аср ва XX аср бошларида ҳукм сурган феодал ер эгаллик билан мустаҳкам боғлиқдир. Хива хонлигидаги аграр муносабатлар ҳақида рус олим ва саёҳатчилари — Н. Н. Муравьев, М. И. Иванов, Г. И. Данилевский, Я. Килевейн, А. Л. Кун, Л. Ф. Костинко, Н. И. Веселевский, М. Н. Гиршфельд ва Галкин, Ор. Шкапский, В. Лабачевский, А. Б. Каульбарс кабиларнинг асар ва хотираларида баъзи бир маълумотлар берилган. Бироқ, у авторлар чор Россиясининг амалдорлари, буржуа синфининг вакиллари бўлгани учун уларнинг ёзганлари тенденциоз характерда бўлган. Хива хонлиги ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий тарихий жумладан, феодал давлат тузилиши ва ер эгаллиги каби муҳим масалалар тарихини марксистик асосларда ўрганиш совет тарихчилари, шарқшунослари томонидан амалга оширилди. Таниқли шарқшунос тарихчи профессор П. П. Иванов, ЎзССР Фанлар академиясининг академига М. И. Йўлдошевлар Хива хонларининг архивини топиб, ундаги материаллар асосида юқоридаги масалаларни кенг ёритиб берган муҳим асарлар яратдилар. Ҳақиқатан, XIX асрда Хива хонлигида ер эгаллиги, ер солиғи тўғрисида яқин кунларгача О. Шкапскийнинг «Амударё очерклари»⁶ номли китобигина мавжуд эди. Мазкур китоб бой фактик материалларга эгаллиги билан характерланади. О. Шкапский Амударё бўлими, айниқса, Шўрохон участкасининг географик ўрни, табиий шароити, деҳқончилик ишлари, деҳқончилик қуроли, суғориш иншоотлари тўғрисида кенг маълумот берган. Шўрохон участкасидаги ер

⁴ Очерки истории Каракалпакской АССР. Т. I. Ташкент, 1964, с. 165.

⁵ Камолов С. Каракалпаки в XVIII—XIX веках. Ташкент, 1968, с. 84.

⁶ Шкапский О. Аму-Дарьинские очерки. К аграрному вопросу на нижней Амударье. Ташкент, 1960.

эгалликни, подшолик (давлат), хусусий мулк ва вақфдан иборат уч формаси бўлганлигини баён этади. Шу аснода бутун Хива хонлигидаги ерга эгалик ва солиқ системасини ёритиб берган. Шкапский Амударё бўлимидаги деҳқонларнинг оғир аҳволни қисқача баён этади. Бироқ, у асар муҳим аҳамиятга эга бўлишига қарамай, унда қўйилган масалалар бўйича мавжуд камчиликлар туфайли асарда Хива хонлигидаги ва қорақалпоқлардаги феодал ер эгаллиги масаласи узил-кесил ҳал қилиб берилмаган. Шкапский китоби ҳақида М. И. Йўлдошев ўз асарларида ҳаққоний танқидий маълумотлар берган⁷. О. Шкапский асарларини ўқиган ҳар бир тадқиқотчи ундаги камчиликларни кўриши мумкин. Жумладан, у Шўрохон участкасидаги ерга эгалликни учга ажратса-да, лекин уларни тушунтиришда подшолик (давлат) ерларини мулк ерлар билан аралаштириб юборади. Мулк ерни солиқ олиниш олимаслигига ёки қай тарзда олинишига қараб, уни отан ва ёрлиқли мулкка ажратади. Ёрлиқли мулк — ерга хусусий эгалик ҳуқуқи учун давлат томонидан берилган ёрлиғи бўлган шахслар мулкидир. Ёрлиқли мулк эгалари солиқ тўламас эди. Отан мулк хоннинг қариндошлари, йирик амалдорлари қўлида бўлган, улар аъло деб ҳисобланса-да, ерига нисбатан арзиммаган солиқ тўлаган. Умуман, отан мулк эгаларидан олинган солиқ жуда оз эди, аммо баъзи жойларда улар солиқдан озод бўлиб қолган деб, таъкидлайди⁸. Шкапскийнинг бу маълумотларидан мулки ер эгалари умуман солиқдан озод қилинган деган хулоса келиб чиқади. Шкапский отан мулк деб ҳисоблаган ерларнинг ҳам эгаларида (хоннинг қариндошлари ёки амалдорларда) унга эгаллиги ҳақида ёрлиғи бўлган. Солиқ тўламаган шахсларнинг отан мулки бу жиҳатдан ҳам ёрлиқли мулкка ўхшаб кетади. Демак, ёрлиқнинг бўлиш, бўлмаслиги мулки ерни Шкапский кўрсатганидай категорияларга бўлишга асос бўла олмайди.

Архив материалларининг кўрсатишича: хоннинг қариндошлари, йирик амалдорлар, айрим руҳонийлар, хонликка хизмат кўрсатган навкарлар (отлиқ аскарлар), баъзи шахслар солиқлардан озод қилинган. У ҳақда махсус ёрлиқлари бўлган. Ана шундай шахслар ёрлиқдорлар деб аталган. Уларнинг эгаллигидаги ер ёрлиқли мулк эмас, ё хусусий мулк ери, ёки давлат ери, ё бўлмаса вақф ери ҳисобланган.

О. Шкапский мулки ер эгалари қаторига йирик ер эгаларининг ерини ижарага олиб ишловчи корандаларни (яримчиларни) ҳам киритади⁹. Маълумки, улар мулки ер эгалари эмас, мулки ердан фойдаланиш ҳуқуқига эга бўлган шахслардир.

⁷ Йўлдошев М. И. Хива хонлигида феодал ер эгаллиги ва давлат тузилиши. Тошкент, 1959, 74, 79-бетлар; К истории крестьян Хивы XIX в. Ташкент, 1966, с. 7—11.

⁸ Шкапский О. Аму-Дарьинские очерки. К аграрному вопросу на нижней Амударье, с. 93, 96, 97, 109, 113.

⁹ Уша асар, 118-бет.

Шкапский Шўрохон участкасида 10—20 танобгача ерга эга бўлган майда ер эгаллиги тараққий қилган, деб ёзади¹⁰. Бироқ Хива хонлигида 10 танобдан кўп ери бўлганлар майда ер эгаси эмас, балки «аъло» табақали ер эгаси ҳисобланган¹¹. Бу жойда рус тадқиқотчиларида: Л. Костинконинг XIX асрнинг 70-йиллари қорақалпоқ деҳқонлари устида фикр юритиб, «Бу ерда беш-олти таноб ер эгаси бой ҳисобланган, аксарият деҳқонлар уч-тўрт таноб ерга эгалик қилади»¹² деган сўзларини таъкидлаб ўтиш кифоядир.

Шкапский маълумоти бўйича, қорақалпоқлар Россияга қўшилгунча бўлган даврда Шўрохон участкасида 46739 таноб ер бўлиб, шундан $27\,799\frac{1}{2}$ таноб ёки 59 процент давлат ери, $14\,702\frac{3}{4}$ таноб ёки 31,4 процент вақф ери, қолган $4\,236\frac{3}{4}$ таноб ёки 9,1 процент ер мулки ҳисобланган¹³.

Яъни у ерда давлат ери биринчи ўринда, вақф ери иккинчи, мулки ер учинчи ўринда турган. Лекин, унга асосланиб Хива хонлигининг бошиқа районларида (қорақалпоқлар яшаган территорияларда) ҳам аҳвол шундай бўлган деган хулоса чиқариб бўлмайди. Шўрохон участкасидаги ер эгаллиги солиқ системаси Хива хонлиги, ҳатто қорақалпоқлардаги ер эгаллик учун умумий бўла олмайди. Чунки қорақалпоқлар Россияга қўшилгунга қадар Шўрохон участкасида 2752 ўзбек, 985 туркман, 385 қозоқ (қирғиз), 229 қорақалпоқ, 267 эронлик ва араб хўжалиги яшаган. Ўзбек, туркман, қозоқларга нисбатан қорақалпоқлар камчиликини ташкил этган. Шунинг учун 229 қорақалпоқ хўжалигидаги ер эгаллигига қараб, бутун қорақалпоқларда феодал ер эгаллиги ана шундай бўлган деб ҳукм чиқариш нотўғри бўлар эди.

Хива хонлигидаги аграр муносабатлар тўғрисида П. П. Иванов берган маълумотлар аҳамиятлидир. У биринчи бўлиб Хива хонларининг ўзига тегишли хусусий мулк ерлари бўлган деган хулосага келади ва у фикрини Хива хонлар архиви ҳужжатлари асосида исботлаб берди¹⁴. Иванов П. П. мақоласида «Шундай қилиб бизнинг ҳужжатимиз, Амударё дельтасидаги ҳаммадан кўра муҳимроқ районларнинг бирида қорақалпоқ аҳолиси ўртасида уруғ-жамоа ер эгаллигини характерлаб беради»¹⁵,— деб ёзган бўлса, «Қорақалпоқлар ҳақида янги маълумотлар» номли мақоласида

¹⁰ Уша асар, 136-бет.

¹¹ Йўлдошев М. И. Хива хонлигида феодал ер эгаллиги ва давлат тузилиши, 98, 190, 331-бетлар.

¹² Костинко Л. Ф. Хивинское ханство и сельскохозяйственные отношения.—«Военный сборник». 1874, № 4, с. 374.

¹³ Шкапский О. Кўрсатилган асар, 118-бет.

¹⁴ Иванов П. П. Удельные земли Сейид Мухаммад хана Хивинского (1856—1865). «Записки института Востоковедения АН СССР». Т. VI, 1937, с. 22—61; Архив Хивинских ханов XIX в. Л., 1940, с. 24—25, 97, 123.

¹⁵ Иванов П. П. Бу ерда ЦГА УзССР. ФИ-125, оп. 2 даги 125 дафтарини кўзда тутаётир.

«Хива, бошқа Урта Осиё районларидаги ўзбекларнинг аграр муносабатларини ўрганар эканмиз, қорақалпоқлар ўртасидаги сингари уруғ-уруғ — жамоа формасининг бўлганини кўрамиз. Бироқ бу фарқ шундаки, ерга эгаликнинг бу формаси ўзбек районларида XIX асрнинг бошларида деярли йўқолиб, ўз ўрнини амалдор йирик ер эгалари ёки давлат эгалигига бўшатиб берди. Қорақалпоқ районларида эса уруғ-жамоа ер эгалиги у ёки бу шаклда XIX асрнинг II ярми бошларигача сақланмоқда эди. XIX асрнинг ўрталарида қабила уруғ жамоасининг ерга ва яйловларга бўлган эгалик ҳуқуқи фақат қалбаки расмийликдан иборат бўлиб, амалда барча экин майдонларига феодал уруғ бошлиқлари эгалик қилар эди»¹⁶, — деб ёзади. Бу маълумотлар Хива хонлиги, жумладан, қорақалпоқларда ер эгалигини характерлаб беришда қимматли маълумотлар ҳисобланади. Бироқ, П. П. Иванов Хива хонлигида қорақалпоқлардаги феодал ер эгалиги ва эксплуатация формаларини ёритиб бера олмаган. Кейин бу масала бўйича М. В. Сазонованинг «XIX асрда Хива хонлигида ер муносабатлари»¹⁷ номли диссертация иши Хива хонлигидаги аграр муносабатлар тарихини анча янги маълумотлар билан бойитади. Бироқ, у илмий тадқиқот асосан этнографик, қисман архив материаллари асосида ёзилганлиги учун XIX асрда хонликдаги феодал ер эгалиги масаласи тўла ҳал этилмай қолди. Жумладан, М. В. Сазонова Хива хонлигида бошқа Шарқ мамлакатларидаги сингари ер давлатники ҳисобланиб, унинг энг юқори даражали эгаси давлат тепасида турган хондир. «Деҳқонлар турли категориядаги ерлар — хусусий мулки ер, уларга ва феодал ер эгаларига қарашли давлат ерлари (мамлакат, подшоҳий ёки хосса) ва руҳонийлар ихтиёридаги вақф ерларида ишлаганлар»¹⁸ деб, ерга эгаликнинг уч категорияси мавжудлигини ёзган бўлса-да, мулки ер категориясини ҳақиқий моҳияти билан кўрсатиб беролмаган. Улардан олинган солиқ тўғрисида чалкашликларга йўл қўйган¹⁹. Сазонованинг ишида ўша даврда Хоразмда яшаётган ярим ўтроқлашган халқлар, чунончи, қорақалпоқларда феодал ер эгалигига оид маълумотлар йўқ эди.

Хива хонлигидаги ер эгалиги масаласини марксистик асосда биринчи бўлиб кенг ёритиб берган олим М. И. Йўлдошев бўлди. У ўз асарида XIX асрда Хива хонлигининг ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий аҳволи, меҳнаткашлар оmmasининг ҳаётини ноёб архив ҳужжатларига асосланиб ақс эттириб берди. У асар ҳақида мар-

¹⁶ Иванов П. П. Новые данные о каракалпаках. «Советское востоковедение», Т. III. М., 1945, с. 65—68, 71—72.

¹⁷ Сазонова М. В. Земельные отношения в Хивинском ханстве в XIX в. Канд. дисс. (рукопись). Архив института этнографии АН СССР, 1945, № 21.

¹⁸ «Краткие сообщения института этнографии», 1949, № VI, с. 64—66.

¹⁹ Корбе О. Защита диссертации в институте этнографии. — «Советская этнография», 1947, № 3, с. 158.

ҳум академик Х. Сулаймонова, иқтисод фанлари доктори А. М. Амнновлар: «Бу асар ҳақиқий ҳужжатларга суяниб, тарих фанида биринчи марта XIX асрда Хивадаги аграр тузумни ва феодал жамиятининг синфий тузилишини мукамал баён қилиб берди. Кенг халқ оммасининг ҳаётини Хива қишлоқларидаги мураккаб ижтимоий табақаланиш процессини, деҳқонлар табақасини, турли табақаларнинг қўлида неча таноб ер бўлганлигини, феодал эксплуатация формасини мукамал кўрсатиб берган»²⁰,— деб ҳаққоний баҳо берган эдилар.

Олимнинг «XIX аср Хива деҳқонлари тарихига доир»²¹ номли асарини юқоридаги асарининг давоми деб ҳисоблаш мумкин. Унда Хива хонлигидаги деҳқонларнинг синфий дифференцияланиш картинаси ёритиб берилган. Шу билан бирга, ерсиз деҳқонлар хонликнинг қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришида асосий кучи бўлганлигини исботлаб беради.

Мазкур асарлар Ўзбекистон тарихининг XIX аср Хива хонлиги тарихига бағишланган қисмини янги материаллар билан бойитди.

«Ернинг энг кўпи хусусий кишиларга қарашли мулк ерларидан иборат эди. Бундан ташқари вақф ерлари сўнгра эса давлат ерлари ёки подшолик ерлари бор эди. Солиқ солиш жиҳатидан мулк ерлари уч категорияга бўлинар эди: 5 танобгача ери бўлганлар пастки категориядаги деҳқонлардан ҳисобланиб, бундай деҳқонлар адно деб аталар эди. 5—10 таноб ери бўлганлар ўрта ҳол деҳқон ҳисобланиб, улар авсат деб, 10 танобдан ортиқ ери бўлганлар бой деҳқонлар ҳисобланиб, улар аъло деб аталар эди. Бундай уч категорияга бўлиниши деҳқонларнинг камбағал, ўрта ҳол, бой деҳқон деб уч табақага бўлиниши учун асос қилиб олинмаслиги керак»²² деб хонликдаги ерга эгаликнинг асосий уч формасини кўрсатиб беради. Сўнгра Хива хонлигидаги мулкчилик мүнсабатларидан чиқарган хулосасида: «XIX асрда Хива хонлиги йирик ер эгаллиги мамлакати эди. Бевосита ишлаб чиқарувчи бўлган деҳқонлар бутун ернинг $\frac{1}{10}$ қисмигагина эга эди. Хива хонлигида давлат ери масжид ерлари ва бошқа хил ерларга нисбатан кам эди. Жумладан, XIX асрнинг ўртасида давлат ва вақфнинг ҳар бирига умуман ер фондининг маълум қисми тўғри келар эди. XIX асрда Хива хонлигида қишлоқ хўжалигидаги асосий ишлаб чиқарувчи куч — ерсиз ишлаб чиқарувчи ижарадор батраклар — деҳқонлар ва қўллар эди. Ижарага олган ернинг турига қараб бутун ижарага олувчилар коранда, вақф ерларини ижарага олувчилар вақфкор (вақфчи) деб аталганлар. Ижара ҳақидан ташқари бу-

²⁰ Иўлдошев М. И. Хива хонлигида феодал ер эгаллиги ва давлат тузилиши, 4-бет.

²¹ Юлдашев М. Ю. К истории крестьян Хивы XIX века. Ташкент, 1966.

²² Иўлдошев М. И. Хива хонлигида феодал ер эгаллиги ва давлат тузилиши, 98—99-бетлар.

тун ижарадорлар ер солиги тўлаганлар ва бошқа мажбуриятларни бажарганлар»²³,— деб ёзган.

Бироқ, М. И. Йўлдошев қорақалпоқлардаги феодал ер эгаллиги масаласига алоҳида тўхталмаган.

М. И. Йўлдошевдан сўнг О. Қўшчонов Хива хонлигидан сўнгги давр аграр муносабатларни Хива архиви ва этнографик маълумотлар асосида ўрганди. У «XIX асрнинг охири XX аср бошларида Хива хонлигида аграр муносабатлар тарихига доир»²⁴ номли диссертациясида ўрганаётган даврда хонлиkning социал-иқтисодий ҳаёти, ерга эгаллик формалари, ер солиғи, эксплуатация турлари, ирригация масалаларига доир яхши маълумотлар берди. Ўз фикрларини архив ҳужжатлари билан мустақкамлаб боради. О. Қўшчоновнинг иши кам ўрганилган даврга бағишлангани ва архив материалларига бойлиги билан характерланади. Аммо, XIX аср охири, XX аср бошларида ҳам Хива хонлигида ерга эгаллик формаси М. И. Йўлдошев ёзганидек, давлат ери, хусусий мулк ери, вақф еридан иборат уч формага эга бўлган. Қўшчонов мулки ерларни, отаи мулк, ёрлиқли мулк ва оддий мулкка ажратди. Уни тушунтиришда чалкашликка йўл қўяди. Ёрлиқли мулк билан «оддий» мулк эгаларини хусусий мулк эгалари деб бўлмайди. Чунки уларнинг ҳақиқий эгаси давлатдир²⁵ дейди. Диссертациясининг яна бир жойида отаи мулк билан ёрлиқли мулк солиқ тўлаш жиҳатидан фарқ қилади. Отаи мулк эгалари хон хазинасига ҳовли (хўжалик) солиғи тўласа, ёрлиқли мулк эгалари ҳар 10 таноб ер учун 4 тилладан солиқ тўлаган деб ёзади. Иккинчи бир жойда эса, отаи мулк эгалари аъло группادا бўлса, 6 тилла, авсот группادا бўлса 4 тилла, адно группادا бўлса 2 тилла солиқ тўлаган деб ўз фикрига ўзи қарши гапиради²⁶. Қўшчоновда «оддий» мулк солиқ дафтарларига ёзилган ер эгаларининг ерида ишловчи деҳқонларнинг ери эмиш²⁷. Ахир солиқ дафтарига ёзилган шахслар Қўшчонов сўзи билан айтганда, аъло, авсот, адно группаси бўйича ёзилган ва шу асосда солиқ тўлаганлар. Энди, шундай солиқ тўлашга қараб улар отойи мулк эгаси, дейиш мумкин эмаску? О. Қўшчонов Хива қорақалпоқларининг XIX аср охири ва XX аср бошларидаги ерларини ҳам отаи ер деб тушунтиради. Қорақалпоқларда қабила уруғчилик тузуми сақланиб қолгани учун бир уруққа мансуб бир шахс ўз ерини иккинчи бир уруққа сота олмас эди, деб ёзган. 1895 йили ўзбек қўнғирот уруғларига отолиқлар бўйича бўлиб берган ерлар устида тўхталиб, қорақалпоқ қўнғирот қабила уруғ-

²³ Ўша асар, 222—224-бетлар.

²⁴ Кошчанов А. Из истории аграрных отношений в Хивинском ханстве в конце XIX — начале XX вв. (Канд. дисс., 1966, Фундаментальная биб. АН УзССР, шифр. РД. 376).

²⁵ Кошчанов А. Канд. дисс. с. 110—111.

²⁶ Кошчанов А. Канд. дисс. с. 115.

²⁷ Кошчанов А. Канд. дисс. с. 86—90.

ларини уларга аралаштириб юборади²⁸. Хуллас, О. Қўшчонов Хива хонлигида аграр муносабатлар тарихини анча бойитганига қарамай, ерга эгалик форма ва категорияларини тушунтиришда чалкашликка йўл қўяди. У кўпинча О. Шкапский ва рус саёхатчи ҳарбий амалдорлари, буржуа тадқиқотчиларининг ёзганларига катта эътибор ва ишонч билан танқидий мулоҳазасиз қарайди.

XIX—XX аср бошларида Хива хонлигида қорақалпоқ территориясидаги аграр муносабатларни ўрганиш Ленинград Давлат университетида нашр этилган Н. В. Погорельскийнинг «Хива хонлигининг XIX ва XX аср бошларидаги экономика ва сиёсати тарихи» асари муҳим аҳамиятга эгадир. Автор Хива хонлигининг империализм даврида иқтисодий-сиёсий ривожланиши Хиванинг Чор Россиясига мустамлака тариқасида қарамлиги, хонлик территориясидаги антифеодал ва миллий озодлик, революцион ҳаракатларнинг ўз алоҳидаликлари яхши яратилган.

Қорақалпоқларда феодал ер эгаллиги масаласини Хива архив ҳужжатлари асосида ўрганишимизда юқоридаги асарлардан ташқари С. П. Толстов²⁹, Я. Ф. Фуломов³⁰, Я. М. Досумов³¹, Т. А. Жданко³², С. К. Камалов³³, О. С. Содиқов³⁴, У. Х. Шалекенов³⁵, Қ. Б. Мухаммадбердиев³⁶, М. Т. Тлеумуротов³⁷, А. П. Савицкий³⁸, Б. В. Андрианов³⁹, М. К. Мамажонов⁴⁰ларнинг илмий ишлари, «Қорақалпоқистон АССР тарихи очерклари» китобининг I, II томлари, «Ўзбекистон халқлари тарихи» китобининг I томи ва «Ўзбекистон ССР

²⁸ Уша жойда.

²⁹ Толстов С. П. Генезис феодализма в кочевых скотоводческих обществах. Известия ГАИМК. Вып. 103, 1934; Города гузов (Историко-этнографические этюды). — СЭ, 1947, № 3; К вопросу о происхождении каракалпакского народа. КСИЭ АН СССР. Вып. II, 1947.

³⁰ Фуломов Я. Ф. Хоразмнинг суғорилиш тарихи қадимги замонлардан ҳозиргача. Тошкент, 1959.

³¹ Досумов Я. М. Очерки истории Каракалпакской АССР. Ташкент, 1960; Победа Великой Октябрьской социалистической революции в Каракалпакии. Ташкент, 1958.

³² Жданко Т. А. Очерки исторической этнографии каракалпаков. М.—Л., 1950 (Труды института этнографии имени Н. Н. Миклухо-Маклая, Новая серия, Т. IX); Уша автор. Проблема полусоседного населения в истории Средней Азии и Казахстана. Доклад на XXV международном конгрессе востоковедов.— «Советская этнография». № 2. М., 1961; Уша автор. Патриархально-феодалные отношения у полусоседного населения Средней Азии. Материалы первой Всесоюзной научной конференции востоковедов в г. Ташкенте 4—11 июня 1957 г. Ташкент, 1958.

³³ Камалов С. К. Народно-освободительная борьба каракалпаков против Хивинских ханов в XIX в. Материалы по этнографии каракалпаков. ТХЭ. Т. III. М., 1958; Каракалпаки в XVIII—XIX веках. Ташкент, 1968; Нурмухамедов М. К., Жданко Т. А., Камалов С. К. Каракалпаки. Ташкент, 1971.

³⁴ Садыков А. С. Некоторые данные о положении крестьян дореволюционной Хивы. Труды САГУ. Вып. 140. Исторические науки. Ташкент, 1958. Экономические связи Хивы с Россией во второй половине XIX — начале XX вв. Ташкент, 1965.

³⁵ Шалекенов У. Х. Казахи Низовьев Амударьи, Ташкент, 1966.

тарихи» китобининг I, II томлари, «Қорақалпоғистон ССР тарихи»нинг I томи, «XIX—XX аср бошларида Қорақалпоғистон хўжалиги», «Қорақалпоқларнинг этнографияси» каби монографик асарлари ҳам аҳамиятлидир.

Хива қорақалпоқларида XIX асрнинг ўрталари ва XX аср бошларидаги феодал ер эгаллигини бошқа ўзбек хонликлари ва Тожикистон, Қозоғистон, Қирғизистон, Озарбайжон, Арманистон ва Эрондаги ер эгаллиги билан чоғиштириб ўрганишда И. П. Петрушевский⁴¹, Якубовский⁴², Р. Н. Набиев⁴³, М. А. Абдураимов⁴⁴, А. М. Аминов⁴⁵, К. М. Мирзаев⁴⁶, О. Д. Чехович⁴⁷, Р. Г. Мукмино-

³⁶ Мухамедбердыев К. Б. Октябрь и воссоединение Каракалпакстана. Нукус, 1977.

³⁷ Тлеумуратов М. Т. Бердахтин шығармаларындагы тарихый дереклар. Нокис, 1968.

³⁸ Савицкий А. П. К вопросу об орошении в низовьях Аму-Дарьи. «Советская Каракалпакия», 1952, 29 марта; Поземельный вопрос в Туркестане (в проектах и законе 1867—1886). Научные труды Ташкентского Государственного университета. Новая серия. Вып. 216. Исторические науки. Кн. 44. Ташкент, 1963.

³⁹ Андрианов Б. В. Этническая территория каракалпаков в Северном Хорезме (XVIII—XIX вв.). ТХЭ, т. III, М., 1958.

⁴⁰ Мамаджанов М. К. Общественно-политический строй Хивинского ханства в XIX в. (Канд. дисс., 1952). Некоторые изменения в социально-экономической жизни народов Хивинского ханства в период с 1873 по 1920 г. Научные записки Ташкентского финансового-экономического института. Вып. 10. Ташкент, 1958.

⁴¹ Петрушевский И. П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI—начале XIX вв. Л., 1949; Земледелие и аграрные отношения в Иране XIII—XIX веков. М.—Л., 1960.

⁴² Якубовский А. Ю. Об исполных арендах в Иране в VIII в. Советское востоковедение. Т. IV. М.—Л., 1947; Феодальное общество Средней Азии и его торговля в Восточной Европе X—XV в. Материалы по истории Узбекской, Таджикской и Туркменской ССР. Ч. 1. Вып. III. Л., 1938.

⁴³ Набиев Р. Н. Средняя Азия, Закавказье, Северный Кавказ в XIII—XIV вв. История СССР от древнейших времен до наших дней. Т. II. Первая серия. М., 1966; Новые документальные материалы к изучению феодального института «Суюргал» в Фергане XVI—XVII вв.—«Известия АН УзССР» Серия общ. наук. 1959, № 3. Из истории феодального землевладения в Фергане в XVI—XVII вв.—«Известия Академии наук УзССР». Серия общественных наук, 1960, № 3.

⁴⁴ Абдураимов М. А. Пережитки сельской общины в узбекском кишлаке Хумсан.—«Советская этнография», 1959, № 4; Очерки аграрных отношений в Бухарском ханстве в XVI—первой половине XIX в. АДД. Ташкент, 1963; Очерки аграрных отношений в Бухарском ханстве в XVI—первой половине XIX века. Кн. I. Ташкент, 1967.

⁴⁵ Аминов А. М. Экономическое развитие Средней Азии (со второй половины XIX столетия до первой мировой войны). Ташкент, 1959.

⁴⁶ Мирзаев К. М. Амляковая форма феодальной земельной собственности в Бухарском ханстве. Ташкент, 1954.

⁴⁷ Чехович О. Д. Документы к истории аграрных отношений в Бухарском ханстве. Вып. I. Акты феодальной собственности на землю в XVI—XIX вв. Подбор, документов, перевод, введение, примечания. Ташкент, 1954.

ва⁴⁸, С. И. Ильясов⁴⁹, Н. А. Кисляков⁵⁰, Н. Махмудов⁵¹, О. Мажлис-сов⁵², В. Ф. Шахматов⁵³, И. Жалилов* ларнинг илмий ишлари ҳам аҳамиятлидир.

Қорақалпоқларда аграр муносабатлар тўғрисида Қ. Аметов⁵⁴, Қ. Сорибоев⁵⁵, Р. Қосбергеновлар⁵⁶ алоҳида илмий ишлар олиб бордилар.

Қ. Аметов китобининг 1-боб 1-қисмида Улуғ Октябрь социалистик революциясигача Қорақалпоғистонда аграр муносабатларнинг характери ҳақида маълумотлар берган. У ўша даврда феодал ер эгалигининг асосий уч формаси, подшоҳлик, мулк, вақф ва тўртинчиси номигагина жамоа ери деб аталган. Уларни тушунтиришда анчагина чалкашликларга йўл қўйган⁵⁷. Жумладан, у давлат ери билан хоннинг хусусий мулк ерини алмаштириб юборади. Мулк ерларни ёрликли мулк, отан мулк ва мулкдан иборат уч категорияга бўлади. Аммо, архив материаллари бундай бўлинишнинг асосsizлигини ва қорақалпоқларда феодал ер эгалигининг

⁴⁸ Муқимйова Р. Г. К истории аграрных отношений в Узбекистане XV в. По материалам «Вақер-намэ». Ташкент, 1966.

⁴⁹ Ильясов С. И. Земельные отношения в Киргизии в конце XIX—начале XX вв. Фрунзе, 1963.

⁵⁰ Кисляков Н. А. Патриархально-феодалные отношения среди оседлого сельского населения Бухарского ханства в конце XIX—начале XX вв. «Труды Института этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая». Новая серия. Т. XXIV, М.—Л., 1962.

⁵¹ Махмудов Н. Земледелие и аграрные отношения в Средней Азии. XIV—XV вв. Душанбе, 1966.

⁵² Мажлис-сов О. Аграрные отношения в Восточной Бухаре в XIX—начале XX вв. Душанбе — Алма-Ата, 1967.

⁵³ Шахматов В. Ф. О сущности патриархально-феодалных отношений у кочевых народов Казахстана. Материалы объединенной научной сессии, посвященной истории Средней Азии и Казахстана дооктябрьского периода. Ташкент, 1955.

* Жалилов И. Основные черты земельного права дореволюционного Туркестана. Ташкент, 1960.

⁵⁴ Аметов К. Из истории основных форм землевладения у каракалпаков (со второй половины XIX в. до 1920 г.). — «Вестник ККФАН УзССР», 1961, № 4; Аграрная политика Советской власти в Каракалпакии (1917—1924 гг.). АКД. Ташкент, 1967; Аграрная политика Советской власти в Каракалпакии. Нукус, 1972.

⁵⁵ Сарыбаев К. Из истории аграрных отношений в Каракалпакии (конец XIX—начало XX века). АКД. Ташкент, 1965; Сарыбаев К. Каракалпақстанда жер-су қатнаслари тарихинан. Нукус, 1965; К вопросу об аграрной политике царского правительства в Каракалпакии. Из истории Средней Азии (дореволюционный период вопросов Каракалпакии). Нукус, 1972.

⁵⁶ Косбергенов Р. Положение каракалпацкого населения в Хивинском ханстве в конце XIX—начало XX вв. Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции. Т. III, М., 1958, с. 207—269; Қарақалпақстаннинг Россияга қосылыўи, 1972.

⁵⁷ К. Аметов. АКД. с. 8—14. Основные формы землевладения у каракалпаков Хивинского ханства (С II пол. XIX в. до 1920 г.). — «Вестник ККФАН УзССР», 1961, № 4; Ўша китоб, 32—33-бетлар.

ёрлиқли мулк ва отан мулк категориялари бўлмаганлигини исботлаган.

Бу соҳада академик М. И. Йўлдошевнинг: «Фақат Ўзбекистон халқлари тарихи (1947 й.) китобидагина эмас, балки бошқа адабиётларда ҳам учрайдиган отан мулк, ёрлиқли мулк ва шунга ўхшаш мужмал сўзлар ер эгаллиги ва солиқ солиш системасини чалкаштириб юборди, бу сўзлар халқнинг синфларга бўлинишини кўрсатмайди»⁵⁸, деб ёзади. Қ. Аметов Ўзбекистон халқлари тарихидаги ана шундай фикрни такрорлайди⁵⁹.

1873 йили Хива хонлигида бўлган Мирзо Абдураҳмон хотираларида бундай жумлаларни учратдик: «Баёни заминҳойи вилояти Хивоқ (Хива вилояти ерларининг баёни): Бир ерлар бор вақф, бул тариқадаки подшоҳлар ё бўлмаса кимки фуқоролардан сотиб олиб вақф этар. Бир ерлар бор мулк, бир ерлар бор подшолиғ, бир ерлар отлиғ ери туркман ери»⁶⁰. Демак, XIX асрнинг II яримларида Хива хонлигида ерга эгалликнинг уч формаси бўлган. Туркманларнинг қўлларидаги отлиғ ерлар ҳам подшолиғ ери ҳисобланган. Чунки, у хонлик томонидан хонликка навкарлик (отлиқ лашкарлик) вазифасини бажараётган туркманларга вақтинчалик фойдаланиш учун берилган давлат ерларидир⁶¹. Агар мулк ерлари ўзаро юқоридаги каби категорияларга бўлинганида, Мирзо Абдураҳмон уни эслатиб ўтган бўлар эди.

Қ. Аметовнинг⁶² вақф ери ҳақида берган рўйхатида, масжидларга қарашли ерларни вақф ерлари: ундаги хўжаликларни вақфкорлар деб баён этади ва Амударёнинг ўнг қирғоғидаги қорақалпоқ районлари Россияга қўшилгунча вақф ерига эгалик қилган 38 масжид бўлган, деб ёзади⁶³.

Лекин, у фойдаланган ҳужжатда вақф ерлари, вақфкорлар тўғрисида ҳеч қандай маълумот йўқ. Қ. Аметов кўрсатган 38 масжид Амударёнинг ўнг ва чап томонидаги районларга жойлашган.

Иккинчидан, Амударёнинг ўнг томонидаги районлардаги масжидлар 38 та эмас, бир неча баробар кўп бўлган. М. И. Йўлдошевнинг маълумотича, Амударёнинг ўнг қирғоғи Россияга қўшилганидан сўнг олинган рўйхат бўйича Шўроҳон участкасида 74 та масжид, 1970 та хўжалик бўлган⁶⁴.

⁵⁸ Йўлдошев М. И. Хива хонлигида феодал ер эгаллиги ва давлат тузилиши. 186-бет.

⁵⁹ Аметов К. АКД. с. 40—44; История народов Узбекистана. Т. II. 1947, с. 160.

⁶⁰ СССР ФА Шарқшунослик институтининг Ленинград бўлими. ф. 33, опись 1.

⁶¹ Хива хонлари архиви. 5-д. 153-бет, 98-д. 9-д. 16 а-бет, 10-д. 243 б, 21-д. 177 б, 179 а, 213-бет.

⁶² УзМДА. ФИ-125, оп. 2, д. 484.

⁶³ Аметов К. АКД. с. 12, 13.

⁶⁴ Йўлдошев М. И. Хива хонлигида феодал ер эгаллиги ва давлат тузилиши. Тошкент, 1959, 195-бет.

Қ Аметов⁶⁵ 486-ҳужжатда берган рўйхатидаги эшон, шайх хўжаларнинг ҳаммасини вақфдор, ерларини эса вақф ери деб маълумот берган. Умуман, вақф ерларидан солиқ олинмаган ва вақфдорлар ирригация иншоотларини тозалаш, ремонт қилиш ишларидан озод этилган деб тушунтиради⁶⁶. Лекин бу ерда қорақалпоқ руҳонийлари орасида йирик феодал ер эгалари борлигига эътибор бермайди.

Тадқиқотчиларимизнинг аниқлашича, архив материаллари кўрсатишича, вақф ерларидан солиқ ва қазувчи олинган. Бунинг оғирлиги вақф ерларини ижарага олиб ишловчилар — вақфкорлар устига тушган⁶⁷. Айрим йирик руҳонийлар ҳатто, авлоддан-авлодгача уларнинг қўлидаги ерларнинг қандай ер бўлишидан қатъи назар солиқлардан озод қилинган ва у ҳақда ёрлиқлари бўлган.

Хива хонлигида яшаган қорақалпоқларнинг XIX аср охири XX аср бошларидаги аграр муносабатлари Р. Қ. Қосбергенов ишида ҳам баён қилинган. Айниқса, у қорақалпоқ ижарачи деҳқонлари ва уларни эксплуатация қилиш формаларини этнографик маълумотлар асосида атрофлича ёритиб берган⁶⁸.

Р. Қ. Қосбергеновнинг XIX аср охири ва XX аср бошларидаги Хива қорақалпоқларининг отан мулк эгаллигидаги ерлар деб ҳисоблаган ерлари Хива архив ҳужжатларининг кўрсатишича XIX аср охирларида қорақалпоқ хўжаликларига хонлик томонидан бўлиб берилган давлат ерлари бўлиб, қорақалпоқ деҳқонлари ундан фойдалангани учун ҳар хўжалик (чиғароқ) пули ва чўп пули тўлаганлар⁶⁹.

Хивали тарихчи ва шоир Ҳасанмурод Лаффасий қорақалпоқ деҳқонларининг ерлари ҳақида «Лекин, Чумоной ва Қўнғирот тобсидоғи ердор қозоқ ва қорақалпоқ ҳар чиғароқга эллик танобдан ер берилиб ва дафтар этилуб, аввалдин ва ҳам ушбу вақтларда ҳам бўлуб келатурғон қондаси, подшоҳ муонати учун ҳар чиғароқга йилга бир танга уй фули олинуб туродур», — деб ёзган эди⁷⁰.

Қорақалпоқларда XIX асрда ҳам патриархал уруғчилик муносабатларининг қолдиқлари сақланиб келган. У халқ орасида этник группа ва шахобчаларга — қабила, уруғ ва тери (қуши)ларга бўлиниши мавжуд бўлган. Хива хонлари қорақалпоқларни ана шу

⁶⁵ УзМДА. ФН-125, оп. 2, д. 486.

⁶⁶ Аметов Қ. АКД. 11—12-бетлар; Уша жойда, 47-бет.

⁶⁷ Йўлдошев М. И. Хива хонлигида феодал ер эгаллиги ва давлат тузилиши, 223—224-бетлар; К истории крестьян Хивы XIX века, с. 126; История народов Узбекистана. Т. II. Ташкент, 1947, с. 160—161.

⁶⁸ Қосбергенов Р. Қ. Положение каракалпакского населения в Хивинском ханстве в конце XIX — начале XX в. ТХЭ. Т. III. М., 1958, с. 207—268; Қорақалпоқстоннинг Россияга кўсилуви. 1972, 177—242-бетлар.

⁶⁹ УзМДА. ФН-125, оп. 1, д. 273, 440—472, 565.

⁷⁰ Узбекистон Фанлар академияси Шарқшунослик институти. Қўлёзмалар фонди, инвентарь 12561. варақ 108 б.

бўлинишлар асосида қабила-уруғ оқсоқолларига суяниб бошқарганлар. Уларда ўзаро ва ўз қўшилари, орол ўзбеклари, туркман, қозоқлар ўртасида ер-сув жанжалларига барҳам бериш ёки уларни тезда ҳал этиш, шунингдек, мазкур халқлар яшаган территорияларни аниқ белгилаб олиш мақсадида ҳар 10—15 йилда бир марта ерларнинг рўйхатини олганлар. Бундай рўйхатлар тузилиши жиҳатдан ҳар хил бўлган. Агар бир хил рўйхатларда фақат қабила ва уруғ шохобчасига тегишли ерлар кўрсатилган бўлса⁷¹, иккинчи бир хил рўйхатда қабила-уруғ ерлари, қабила-уруғ аъзоларининг хусусий мулки, вақф ерлари ва қабила-уруғлар ўртасидаги шерик, ҳатто, даъволи ерлар ҳам кўрсатилган⁷². Ўзбекистон Марказий Давлат архивида сақланаётган бир ҳужжатда XIX асрнинг I ярми бошларида қорақалпоқларнинг ўн тўрт уруғ экин майдонлари билан яйлов ерлари 232603 таноб эканлиги қайд этилган. Мазкур ҳужжатда қорақалпоқларнинг ўн тўрт уруғ деб аталган этник гурппадаги Қипчоқ қабилалари ва уларга мансуб қуюн, аралбой, анна, қойчили, қирқ, манжули, бекшайх (якка шайх), ойтাকা, чорувчи, қозоёқли, қангли уруғларига тегишли ерлар таноб ҳисобида айрим-айрим кўрсатилган. Бу ҳужжатдан қорақалпоқларнинг ерга эгаллик формаларини аниқлаб бўлмайди.

Ерга эгаллик формалари ўз ифодасини топган мазкур ҳужжатда қабила-уруғ ерлари, бир қабила-уруғнинг иккинчи бир қабила ёки уруғ билан шерик ерлари, шахсларнинг хусусий мулк ерлари, бир шахснинг иккинчи, ҳатто учинчи шахс билан шерик ерлари, вақф ерлари ва даъволи ерлар берилган. Жумладан, Қўнғирот қорақалпоқ составидаги қозоёқли қабиласининг ери 1261 таноб, шу қабиланинг уйғур қабиласи билан даъволи ери 380 таноб, шу қабиллага мансуб шахсларнинг ери 7455,5 таноб, шахсларнинг бошқа уруғ шахслари билан шерик ери 5324 танобдан иборат бўлган. Вақф ери эса 500 таноб деб кўрсатилган. Бу қабила бўйича энг йирик феодал ер эгаси Абдулло бий бўлиб, унинг ўзига қарашли 6390 таноб, бошқа уруғ шахслари билан шерик ери 5324 танобдан иборат бўлган.

Қойчили уруғига мансуб шахсларнинг жами ери 57294 таноб, ўша уруғ шахсларининг бошқа уруғ шахслари билан шерик ери 3843 таноб бўлган. Қойчили уруғи бўйича энг йирик феодал ер эгаларидан Қурбон бийнинг 52700 таноб, Гадоё миробнинг 3230 таноб, Эшимнинг 3198 таноб ва бошқа шахслар билан шерик 945 таноб, Умартойнинг 1076 таноб ери бўлган.

Қангли уруғининг ери 29531 таноб, шу уруғ шахсларининг ери 4494 танобдан иборат бўлган. Қангли уруғида энг йирик феодал ер эгаси ҳисобланган Сайиднинг ери 3074 таноб, Абди юзбошининг ери 1050 таноб ҳисобланган.

⁷¹ ЎзМДА. ФИ-125, оп. 2, д. 487.

⁷² ЎзМДА. ФИ-125, по. 2, д. 485.

Оролбой уруғига қарашли ер 1333,5 таноб, ўша уруғ шахсларининг ери 12008 таноб, шахсларининг бошқа уруғ шахслари билан шерик ери 945 танобдан иборат бўлган. Бу уруғининг йирик ер эгалари ҳисобланган Қўшаланиннг 3385 таноб, Боймирза Маҳмудларининг 1656 таноб, Мулло Урозининг 4134 таноб, Тўқбойининг 1805,5 таноб, Омонбийининг 705 таноб, Сориқули юзбошининг 228,5 таноб, Уварбойининг 200 таноб ери бўлган. Бошқа қабила-уруғлар ҳақида ҳам ана шундай маълумотлар олишимиз мумкин.

Бу ерда шунинг эслатиб ўтиш керакки, Б. В. Андрианов Оролбой уруғи 500 хўжаликдан иборат бўлиб, 25 бийининг эгаллигидаги ер 13215 танобга, яъни уларнинг ер майдони жамоа эгаллигидаги ер майдонидан (1333,5 танобдан) ўн баробар юқори даражага кўтарилган, деб ёзади⁷³. У ҳужжатдан аниқланишича Оролбой уруғи-

дан битта хўжалик 38 таноб ерга, 11 та хўжалик $66\frac{1}{4}$ таноб ерга эгаллик қилган. Оролбой уруғининг жамоа ери 1333,5 таноб дейилган. Амалда у жамоа ерларига ҳам уруғ оқсоқоллари эгаллик қилган. Шунинг учун, Оролбой уруғига тегишли ерларининг 90 процентидан кўпроғи ўша уруғ феодал амалдорлари, бойлар, руҳонийлар қўлида марказлашиб қолган, 10 процентга яқин қисми эса ўрта ҳол ва камбағал деҳқонлар қўлида бўлган деган хулосага келинди. Бошқа қабила ва уруғларда ҳам бундай ҳолни кўриш мумкин. Мазкур ҳужжатда кам ерли камбағал деҳқон билан ўрта ҳол деҳқонлар рўйхати берилган. Жумладан, Амударёнинг ирмоғи Толли ўзак канали атрофида Бешсари Чононинг 5 таноб, Оролбой Сориқулининг $7\frac{1}{2}$ таноб, Оролбой Кунисовуқининг $3\frac{1}{2}$ таноб, Оролбой Чинободининг $4\frac{1}{2}$ таноб, Оролбой Емоннинг 10 таноб, Оролбой Холлининг 3 таноб ери бўлган.

Умуман, 486 делодан маълум бўлишича XIX асрнинг 50-йиллари қорақалпоқлар яшаб деҳқончилик ва чорвачилик билан шуғулланган экинбоп ва кўллик, чўл ва адирлик, ўтлоқ ерларнинг миқдори қуйидагича бўлган: Манғитёрғон канали атрофида 6443 таноб, Толли ўзак канали атрофида 11677 таноб, Қораёф канали атрофида 5154 таноб, Қорабойли райони ўтловида 2523 таноб, Сориқунгул районида 33562 таноб, Ҳайвон қалъаниннг жанубида 5480 таноб, Боймоқлининг шарқида 12648 таноб, Бўзёф каналининг ғарбида 10072 таноб, Кўкўзак районида 13950 таноб, Чуқуркўл атрофида 99290 таноб, жами 232603 таноб ери бўлган⁷⁴. 1-жадвалга қаранг (шунинг охиридаги иловалар қисмида берилган).

⁷³ Андрианов Б. В. Этническая территория Каракалпаков в северном Хорезме. ТХЭ, т. III, М., 1958, с. 86.

⁷⁴ УзМДА. ФИ-125, оп. 2, 486 делода ҳаммаси бўлиб 155867 $\frac{1}{2}$ танобга яқин ер ҳисоби берилган деб ҳужжатлардагидан камайтириб кўрсатган. Қаранг: Андрианов Б. В. Этническая территория Каракалпаков в северном Хорезме (XVIII—XIX вв.). ТХЭ, т. III, с. 87.

Хужжатда «Қорабойлининг ўтловидоғи ерлар» деган жумла-нинг бўлиши ва бошқа хужжатларда⁷⁵ ҳам қорақалпоқларга бе-рилаётган ерларнинг экинбоп — очилган ва очилмаган қуруқ, кўл-лик, чўллик, адир ҳамда ўтлоқ ерлардан иборатлигининг таъкид-ланиши юқоридаги икки хужжатда берилган ерлар ҳам ана шун-дай ерлардан иборатлигини кўрсатади. Жумладан, 1872 йили декабрда Орзумуҳаммад оталиқнинг девонбегига ёзган хатида: «Амири олийларининг мустазосича экин эккидек қобил зироат ер-ларни тақсим этиб бердук. Ва баъзи ерлар сув устинда, кўл ва баъзи ерлар чўл» — деб ёзилган⁷⁶.

XIX асрнинг 60-йилларига оид 21 қорақалпоқ амалдорларининг муҳри билан тасдиқланган хонга юборилган иккинчи бир мактуб-да: «Жавунғур чуллуқ қўнғирот тоифаси ер бўлмақчи бўлуб эрди, ўзлари бўла билмадилар. Охир Амир Сайиджонга бордук. Сайид-жон оқомдин бежавоб бўлиб беролмайман, то бир нишона бўл-маса деб, жавоб айтди. Эмди, буёқдоғи ҳамма ҳазратнинг фуқаро-лари қўлун қўлдай чўлун чўлдай, аҳё ерни аҳёдай партов ерни партовдай танглик бирла бўлуб берсалар, ҳамма фуқароларнинг розилиқи шул турур. Эмди ҳаммадан доно турурсиз» деб ёзилган⁷⁷.

I-жадвалда XIX аср ўрталарида феодал ер эгалиги формала-рининг шаклланиб, ернинг турли йўллар билан хусусий мулк ери-га айланиб бориш жараёнини кўрамиз. Қабила уруғларининг ва айрим шахсларнинг ўзаро шерик ҳамда даъволи ерларининг бў-лиши оддий ҳол эмас балки, ана шундай жараёнларнинг ифода-сидир.

Хива солномачиларининг асарлари Хива архиви материаллари-дан маълум бўлишича 486, 487 хужжатда кўрсатилган ерлар юқо-рида эслатиб ўтганимиздай, қорақалпоқ қабила уруғларига Қўн-ғирот династиясига асос солган Хива иноқ ва хонлари томонидан умрбод фойдаланиш учун берилган давлат ерлари ва кейинги даврда қорақалпоқ меҳнаткашлари томонидан каналлар қазиб, ботқоқликларни қуритиб янгидан ўзлаштирилган ерлардир. Кўч-манчи қабилаларга берилган ерлар тўғрисида М. И. Йўлдошев, «Шу билан бир вақтда ўша йилларда (Муҳаммад Раҳимхон янги солиқ системасини жорий қилган йилларда — Ж. О.) ерсуз ва кам ерли деҳқонларни хонга қарашли давлат ерларига (яъни янги ўз-лаштирилган, хонавайрон қилиб ташланган ва қочиб кетган ёки кириб юборилган аҳолининг яқиндагина давлат ҳисобига ўтган ерларига) кўнлаб кўчирилганлигини кўрамиз.

Маълумки, Хивада айрим уруғларнинг (айниқса, ўзбеклардан бошқа уруғларнинг) кўчманчи хўжаликдан ўтроқликка кўчиш жараёни XIX асргача давом этиб келди. Бундай уруғлар ўтроқ-

⁷⁵ УзМДА, ФИ-125, оп. 2, д. 108, 467, 489.

⁷⁶ Уша жойда, д. 689, б-варақ.

⁷⁷ Уша жойда, д. 108, 166 а б-бетлар.

ликка кўчирилаётган вақтда уларга муайян доимий территория ажратиб берилар эди. Шу урувга бириктириб қўйилган ерларни эса кейинги урув бошлиқлари ўзлари тақсимлаб, шу тариқа мазкур ерларнинг кўпчилигини ўзларига ўтказиб олар эдилар...»⁷⁸,— деб ёзган.

Қорақалпоқ урув бошлиқлари хонлик томонидан бўлиб берилган ерларни урув аъзолари ўртасида тақсимлаганда, ер ҳаммага баробар эмас, балки шу хўжаликнинг ишлаб чиқариш кучига (хўжалигида неча жон борлигига, неча от ёки хўкизи борлиги кабиларга) қараб тақсим этилган. Натижада кўпроқ ишлаб чиқариш инвентарларига эга бўлган шахслар, жумладан, урув оқсоқоли, бийлар, руҳонийлар катта ерга эга бўлганлар. Ҳатто улар, турли йўллардан фойдаланиб, майда ерлардан кун кўраётган камбағал деҳқонларнинг ерларини ҳам ўзларига қўшиб олишган.

Бухоро хонлиги ва Тожикистонда қабила-урув эгалари ерларини қишлоқ жамоаси аъзолари ўртасида тақсимлаш ва ерга хусусий эгалик ва йирик феодал ер эгалигининг шаклланиши тўғрисида тарих фанлари доктори М. А. Абдураимов, М. Р. Раҳимов ва Н. А. Қисляковларнинг⁷⁹ берган маълумотларида Хива қорақалпоқларида феодал ер эгалигининг шаклланиш картинасини яратиш ҳам муҳим аҳамиятга эгадир.

М. А. Абдураимов «XIX—XX аср бошларида Хумсонда қишлоқ жамоаси қолдиқларининг сақланиб келгани (1880—1890 йиллар жамоага қарашли), суғориладиган ерлар жамоа (тўп) аъзолари ўртасида тенг бир қуш (қуш — бир кун ичида икки хўкиз билан экин экиш мумкин бўлган ер)дан бўлинган. Ерга хусусийлик натижасида қишлоқ жамоаси емирила бошланди.

Жамоадаги юқори табақа кишилари олдин суғориладиган ерларни сўнгра «дала» деб аталган серҳосил ерларни қарз тариқасида, кейин сотиб олиш йўллари билан ўз эгалигига қаратиб олган.

Жамоа ерларини босиб олишда улар зўрлик билан ўрмонларни тозалаш экин экиш, каналлар ўтказиб ер суғориш усулларида фойдаланганлар. Бойлар бундай ҳолларда бир киши томонидан очилган бўз ер уни очган шахснинг хусусий мулки бўлади, деган мусулмон диний қонун-қондасига амал қилганлар.

Жамоа бошлиқлари, бойлар, ери бор, қўши ёки экин учун ғалласи йўқ кам ерли деҳқонлар билан «шерик», «тенг шерик» бўлиб,

⁷⁸ Пўлдошев М. Й. Хива хонлигида феодал ер эгалиги ва давлат тузилиши. 87-бет.

⁷⁹ Абдураимов М. А. Пережитки сельской общины в узбекском кишлаке Хумсан (XIX—начало XX в.).—СЭ, 1959, № 4, с. 45—46; Раҳимов М. Р. Земледелие таджиков бассейна в Хингоу в дореволюционный период. Душанбе, 1957; Қисляков Н. А. Патриархально-феодалные отношения среди сельского населения Бухарского ханства в конце XIX—начале XX в. «Труды института этнографии Н. Н. Миклухо-Маклая». Т. XXIV. М.—Л., 1962, с. 123.

уларнинг ерини ана шу йўл билан ҳам тортиб олганлигини аниқ кўрсатиб беради⁸⁰.

Н. А. Кисляков ва М. Р. Раҳимовлар жамоа ерларини унинг аъзоларига тақсимлашда нималарга асосланганини қуйидагича изоҳлайдилар:

«Шундай қилиб кўрамизки, Шарқий Бухоронинг тоғли районларида жамоа ерларининг айрим группалари ҳамма хоҳловчилар (амалда бекнинг ихтиёрида), ёки айрим қишлоқ жамоаси, ё бўлмаса айрим хўжаликлар қўлида бўлган. Бироқ маълум бўлишича бундай бўлиниш ҳеч ерда тургун эмас, вақтлар ўтиши билан ўзгарар эди. Шундай ўзгарганки, жамоа ерлари деҳқонлар ўртасида бўлиб олиш ҳамда уларнинг феодал амалдорлар ва вужудга келаётган қулоқ бойларнинг вакиллари тортиб олиш процессига йўналди..»

Лекин, афтидан ҳаммадан кўра типик ҳолат жамоа ерини коллектив бўлиб олиш — тақсимоти зомин эди. У ҳақда М. Р. Раҳимов ва Кисляковлардан маълумот олдик.

Тақсимот қишлоқ оқсоқоли қишлоқдаги обрўли ҳамқишлоқлари билан бирга арқон билан ўчлаш орқали олиб борилар эди. Аммо, у ёки бу хўжаликнинг шу ерни экиш имконияти эътиборга олинган. Шунинг учун, бойроқ хўжаликлар кўп ер олар эдилар»⁸¹.

«..Экишга белгиланган ерни бўлишда шундай усул қўлланилган: ҳар бир деҳқон (ҳар ким, оиласидаги ишга яроқли аъзолари билан) белгиланган вақтда ўзларининг от-уловлари, экинш қуроллари, курак қўшлари билан чиқиб, чек ўтказиш ёки баъзи бир ажратувчи белгилар билан ўзларига кўпроқ ер бўлиб олишга ҳаракат қилар эди. Бундан кўриниб турибдики, имкониятнинг борича кўпроқ ер участкасини эгаллаб олиш йўли ҳам ерни ўлчаб тақсимлашдагидай принцип қўлланилади. Яъни, кучлироқ хўжалик кўпроқ ер олган, лекин ҳозир бўлиш тартиби қўлланилган. Табиийки, шундай қилиб жамоа ерларини бўлишда катта ва яхшироқ участкаларни ўша қишлоқдан етишиб чиққан бойлар ва маҳаллий феодал амалдорларга қишлоқ жамоаси ҳуқуқига эга бўлган кишиларга ўтар эди..»

Одатда жамоа ерларини тақсимлаш, ҳукуматнинг рухсати билан ўтказилиб, тақсимотга махсус қоғоз берилар эди. Янгидан ўзлаштирилган ерлар, белгиланган ҳосил солиғи солиш учун рўйхатга олинган»⁸².

Жамоа ерларини тақсимлашнинг бу (ўлчаб бериш) методларидан хонлик томонидан берилган ерлар тақсимотида қорақалпоқлар ҳам фойдаланган. Бу ҳужжатларда ўлчов вақтида Меҳтар оқонинг қатнашганлигини кўрсатиши, Девонбегининг ҳам асосий

⁸⁰ «Советская этнография», 1959, № 4, с. 45—49.

⁸¹ Кисляков Н. А. Уша асар, 122—123-бет.

⁸² Кисляков Н. А. Уша асар, 123-бет.

роль ўйнаганлигини эслатиши, болғалиларнинг ерини тақсимлаб бериш тўғрисида Орзу Муҳаммад отолиқнинг Девонбегига ёзган хати, қорақалпоқ қўнғиротиннинг ўз ерларини бўлишда Хива сарой амалдорларидан бирортасининг қатнашиб беришини сўраб ёзган хати⁸³ Хива хонлигида ҳам қишлоқ жамоаси ҳисобланган қорақалпоқ қабила-уруғларига ва унинг аъзоларига ер тақсимлаш Бухоро хонлигидаги сингари ҳокимиятининг рухсати, хон амалдорларининг қатнашуви билан ўтказилган ва унинг ҳисоби олиниб махсус дафтарларга ёзилиб берилган кўрсатилган. 1860 йил сентябрь—октябрь ойида 6 та қорақалпоқ амалдорининг хонга ёзган хатидан⁸⁴ маълум бўлишича, қорақалпоқларга хонлик томонидан ер бўлиб берилганда, айрим шахсларнинг еридан ажратиб турадиган қозиқлар қоқилган ва у ҳақда махсус ёрлиқ ёзиб берилган.

Қорақалпоқ уруғ оқсоқоллари ўз уруғ аъзоларига бўлиб берилган ва ўзлаштирилган ерларни зўрлик билан очикдан-очик тортиб олиш ҳоллари бўлган. Эрназар отолиқ ана шундай амалдорлардан эди. У 1864—1866 йиллар Кенагас ва Манғит қабила аъзоларининг ҳар бири фойдаланаётган ерини 5 қисмга бўлиб, 2 қисмини тортиб ола берган. Бунга бардош беролмаган аҳоли Девонбегига бир неча бийлар бошлиқ ариза ёзишган. «...Девонбеги оғонинг жаноби фаросат маобларига бу дуоғўй рижожуйларидин бу тариқа арз қилурким, биз халқларга меҳрибон бўлунгон амирларини олиб келгандин сўнгра, ўзлари Эрназар оталиқ ва ёнимизга киши қўшинг деб, одам юборганида яна борурмиз деган сўз билан етти-саккиз кун ётдилар. Яна бир сўзлари биз халқнинг неча замондан аҳё этиб ўлтургон ерларимиздин ҳар куни таноб уриб беш(га) бўлиб иккисини ўз ҳиссама олиб яна эртаси кун яна шу тариқада этармен дейдур. Биз халқлар мажмуи манғит билан кенагаснинг ерига таноб урулуб бўлгондин сўнгра Хивада Девонбеги оғо дом давлат ухунинг хизматларига бориб, нетариқа меҳрибон бўлсалар, шул тариқа олушурмиз дермиз»⁸⁵.

Аризага қорақалпоқ амалдорларидан Навбатуллоҳбий, Давлатназарбий, Давлатёрбий, Худойназарбийларнинг муҳрлари босилган. 1856—1858 йилларга доир бир ҳужжатда Тўра Муродбийнинг оролбой уруғ аъзолари орасидан камбағал деҳқонларнинг ерини зўрлик билан тортиб олиб катта ер эгаларига-бойларга сотаётгани тўғрисида ёзилган⁸⁶.

Қорақалпоқ қабила-уруғ ва унинг аъзоларига ер бўлиб берилганда суғориладиган (очилган — аҳё) ер, адрли (адро), кўллик,

⁸³ УзМДА. ФИ-125, оп. 2, д. 108, в. 166, д. 192, в. 90, д. 486, в. 1—3, д. 489, в. 20.

⁸⁴ Уша жойда, д. 489, в. 6.

⁸⁵ Уша жойда, оп. 2, д. 489, в. 20.

⁸⁶ Уша жойда, оп. 2, д. 512, в. 5.

ботқоқлик ер сифатига қараб тақсимлаганлар. Ерни жанжалсиз тақсимлаш учун, албатта, тақсимот вақтида уруф оқсоқолларидан ташқари хонликнинг Меҳтар Девонбеги каби йирик амалдорлари иштирок этишган.

Хон амалдорлари ҳам уруф оқсоқоллари ва руҳонийларга серҳосил ерлардан кўпроқ ажратиб берган. Чунки, Хива хонлари қорақалпоқ деҳқонларини қабила-уруф оқсоқоллари орқали бошқарган, улардан манфаатдор бўлган.

Ҳужжатлардаги фактлардан маълум бўлдики, XIX аср ўрталаридан бошлаб ернинг қорақалпоқ феодаллари қўлида концентрациялашуви ва синфий табақаланиш кескинлашди.

Бу ҳақда П. П. Иванов: «Хива архив материаллари шунини кўрсатадики, ернинг феодал уруф оқсоқоллари, оқсуяк бойлар қўлида тўпланиши қорақалпоқлар ўртасида XIX аср II ярмига келганда энг охириги чекига етган. Деҳқон аҳолисининг гоят камбағаллиги, уларнинг озчилиги ташкил қилган бир ҳовуч ер эгаларига қарам бўлиб қолиши ана шунинг натижасидир»⁸⁷— деб ёзади.

Ер қорақалпоқ уруф оқсоқоллари, руҳоний бойлари қўлида ер уруф аъзоларининг эгаллигидаги ерларни турли йўллар билан ўзига қаратиб олишидан ташқари, хонлар томонидан, инъом учун берилган ерлар ҳисобига ҳам тўпланиб борган. Жумладан, XIX аср иккинчи ярмида хонлар ўзининг марказлашган давлат ҳокимиятини мустаҳкамлаш ва ўзига содиқ ҳимоячиларни кўпайтириш мақсадида экин ерларини инъом этишган.

Хон янги қазилган канал, ариқлар атрофидаги янги очилган ва очиладиган ерлардан ўз қариндошлари ва амалдорлар, навкарларга инъом этарди. Жумладан, 1861 йили Уйғур районидан Меҳтар Қушбеги каби йирик амалдорлар қаторида қорақалпоқ Ниёзбийга 40 таноб, Соҳиб Назарбийга 20, Эрназарбийга 20, Жошибекбийга 30 таноб ер инъом қилган⁸⁸. Бу факт Қорақалпоқ феодалларининг, ҳатто, Амударёнинг чап томонида ўзбеклар яшаётган территорияларда ҳам ерлари бўлганлигини кўрсатади.

Қорақалпоқларнинг хонликдаги мулк ерлари тўғрисида Амударё бўлим бошлиғининг Хива хонлиги маҳкамаси орқали хон билан 1873 йилдан 1916 йилгача бўлган даврдаги ёзишмаларида ер эгаллиги масаласига оид анчагина маълумотлар мавжуд. Чунинчи, 1876 йил 24 январда хонга ёзилган мактубда Чимбой тобеннинг бийларидан Бекмуҳаммад Оқхўжа ўғлининг Хўжайли тобенда, Кенагас ёпи бўйида эллик таноб ери бўлганлиги ва унинг ҳисобидан олинган солиқ ҳақида фикр юритилган⁸⁹.

⁸⁷ Иванов П. П. Новые данные о каракалпаках.— СВ. М.—Л., 1945, № 3, с. 68.

⁸⁸ УзМДА. ФИ-125, оп. 2, д. 467, 148 б-бет.

⁸⁹ УзМДА. ФИ-125, оп. 1, д. 15, в. 17.

Бошқа бир ҳужжатда кўрсатилшича, Хўжайлининг, Хўжайли қорақалпоқ деган мавзенда қорақалпоқларга тегишли 1500 таноб, мулк ери бўлган⁹⁰.

Хўжайли, Қипчоқ, Манғит ҳокимликлари тобеларида хонлик авлодлари ва амалдорларининг 100 танобдан 36000 танобгача мулки, вақф ва жамоа ерлари бўлган⁹¹.

Манғитда Отажонбой тўранинг 4500 таноб, Авазмухаммадбек биини Мухаммад Ризо тўранинг 4500 таноб, Абдуллоҳ Меҳтар авлодларининг 1079 таноб, Қипчоқда Мухаммадёр тўранинг 6000 таноб, Исҳоқ хўжаниннг 3400 таноб, Қадам ясовулбошининг 300 таноб, Ибодулло тўранинг 33700 таноб, Кушбегининг 100 таноб, мулк ери Мухаммад Раҳимхон мадрасасининг 400 таноб ери бўлган.

Хўжайлида эса Шайхназар ясовулбошининг 21.937 таноб, Отажон тўранинг 2250 таноб, Юнус маҳрамнинг 1000 таноб мулк ери, Авазбий хўжаниннг (Хўжайли ҳокимлигида) 1700 ва яна 300 таноб қойр ери, Исломхўжа (вазири акбар)нинг 900 таноб мулки, 3300 таноб вақф ери бўлган⁹².

Яна бошқа ҳужжатларда кўрсатилишича хон қорақалпоқ амалдорларига жуда катта ерларни инъом этган ёки маълум шартлар асосида ижарага берган. Тахминан, XIX асрининг 60-йилларида Ҳаким Нисез оталикқа 500 таноб ер инъом этилган⁹³.

1852 йил февралда эса Манғит Давлат Назарбийга Манғит қабила бийлари ва бошқа қорақалпоқ уруғ оқсоқоллари иштирокида суғориладиган ва суғорилмайдиган (адир) ерлар бўлиб Жилвон канали атрофидан 6000 таноб ер берилган⁹⁴.

Ҳужжатда инъом этиш учун ёки Манғит қабила аъзолари учун дейилмаган. Бошқа ҳужжатларга солиштириш натижасида у ер Давлат Назарбийга ижарага берилган, дейиш мумкин. Мазкур ер давлат ери бўлиб, замонлар ўтиши билан у Давлат Назарнинг хусусий мулкига айланиши турган гап. Чунки, у 6000 таноб ерни ёлғиз ўзи ўзлаштира олмайди. Ерни меҳнаткаш деҳқонлар кучи билан ўзлаштириб, ерсиз, кам ерли деҳқонларга ижарага беради. Бу ерда Давлат Назарбий давлат ерини ижарага олиб камбағал деҳқонларга ижарага берувчи субарендатор бўлиб қолмоқда. Давлат Назар ижарага олган ерни ижарага бериш орқали жамғарган маблағи билан мазкур давлат ерини сотиб олиши мумкин.

Ириқ бой-феодал амалдорларга бир неча юз ва мингларча таноб давлат ерларини узоқ муддатга ижарага бериш Хива хонлигида XX аср бошларида кенг тарқалди. Жумладан, 1912 йили Сафарянца 30 минг таноб ерни узоқ муддатга, 1913 йил 16 сентя-

⁹⁰ Уша жойда, д. 600, в. 5 б.

⁹¹ Уша жойда, д. 600, 3—5-варақлар.

⁹² Уша жойда, д. 600, в. 3—5.

⁹³ Уша жойда, Ф11-125, оп. 2, д. 192, с. 9.

⁹⁴ Уша жойда, Ф11-125, оп. 2, д. 467, 151-бетлар.

брда эса Хива хони князь П. П. Галицига 40 минг таноб бўш ерни 99 йил муддатга ижарага берган⁹⁵.

Умуман, давлат катта-катта ерларни бой ва амалдорларга ижарага бериши, жумладан, XIX аср ўрталарида қорақалпоқ уруғ оқсоқоллари қўлида концентрациялашувига имконият яратиб берган. Шу тариқа, қорақалпоқлар орасида бир томондан йирик феодаллар шаклланаётган бир даврда, иккинчи томондан меҳнаткаш деҳқонларнинг ерсизланиши кескинлашган. Ерсиз ва кам ерли қорақалпоқ деҳқонлари Амударёнинг ўнг томонида ўз ва ўзбек феодалларининг ерларида, давлат вақф ерларидан ташқари ўз уруғдошларини ташлаб дарёнинг чап томонидаги районларда кўпинча ўз қабила уруғига номдош ўзбек қабила уруғлари яшаётган территорияларда давлат, хон ва унинг қариндошлари, амалдор руҳонийларнинг мулк ерларида, қолаверса вақф ерларида бева-тан: коранда, вақфкор бўлиб ҳаёт кечирганлар. Бундай ижарачи қорақалпоқ деҳқонларининг сони йил сайин ортиб борган.

34-дафтарнинг 8 а⁹⁶-бетида орёқчи деган ном остида қуйидаги рўйхат берилган:

«Корандан хон ҳазрат 14
Корандан Муҳаммад Юсуфбек 4
Абдураим Кўса 6
Шоҳфулод мерган 41
Корандан Муҳаммад Назар иноқ 4
Ҳовли Раҳмонбердибий 100
Ҳовли Оллеберди тўра 10».

Амударёнинг ўнг томони орёқ, у ерларда яшовчилар орёқчи деб аталгани учун рўйхатдаги ижарачилар қорақалпоқлардир. Рўйхатдаги сонлар улардан тилла ҳисобида йиғиб олинган солиқ миқдорини ифодалайди. Унга шубҳа бўлиши мумкин эмас.

Мисол учун, Солиқ оталиқни олсак, у Тўра оталиқ билан бирга қорақалпоқ қўшинига қўмондонлик қилган, қорақалпоқлар устидан ўз ҳукмронлигини юргизган шахс. Унинг ҳовлисида (катта бор ва экин майдонида) қорақалпоқ камбағал деҳқонлари ишлаши табиий бир ҳол. Раҳмонбердибий ери ҳақида ҳам худди шундай фикрни айтиш мумкин. У ҳақда А. Л. Кун бундай деб ёзади:

«Соат 8 яримда биз шаҳарга етиб келдик. Раҳмонбердибий бозор тепалиги ери мўл қишлоқ бўлиб, бу ерлар Оллоқулнинг ва-зири Раҳмонбердибийнинг авлодларига қарашли бўлган. Бундан 30 йил муқаддам бий бу ерларни хондан туҳфа тариқасида олиб, бу ерларга канал қазиб Амударёдан сув чиқарган ва бу ерга кўчиб келишни истовчиларга ердан олинган ҳосилнинг маълум қис-мини бериш шarti билан бўлиб берган эди. Замонлар ўтиши билан Раҳмонбердибий ерларида бир неча айрим қишлоқлар пайдо

⁹⁵ Кошчанов О. АҚД. с. 56.

⁹⁶ ЎЗМДА. ФИ-125, оп. 2, д. 466.

бўлади. Бу қишлоқ аҳолилари яримчи деб аталган. Бу тепаликда 12 га яқин қишлоқча (ўрон) бўлиб, аҳолиси ҳар хил халқлардан ташкил топган. Бу ерда ўзбек, қирғиз (қозоқ — Ж. О.), қорақалпоқ, ҳатто туркманларни учратиш мумкин»⁹⁷.

А. Л. Куннинг сўзидан маълум бўлишича ҳам Раҳмонбердибий ҳовлиси ва Бийбозор районидаги йирик феодалларнинг хусусий ерларида қорақалпоқ қорандалари деҳқончилик билан шугулланган. Кейинги даврда худди шу ерлар — Бийбозор хоннинг амакиваччаси Элтузар иноқга қараган⁹⁸.

Амударёнинг ўнг томонидаги районларда ҳам хон ва подшоҳлик ерлари бўлган. «Шўрхон ва Шайх Аббос Вали ерлари 1282 (1865—1866) йилларгача, яъни Сайид Муҳаммад хонгача давлат ери ҳисобланар эди. Бу ерлардан унган ғалла хоннинг хазинасига тушар эди»⁹⁹. Ама шу давргача дёрёнинг ўнг томонига жойлашган Шўрхондаги давлат ерларида бошқа халқ беватанлари¹⁰⁰ билан бир қаторда қорақалпоқ беватанлари ҳам деҳқончилик қилганлар. П. П. Иванов 1937 йилда ёзган мақоласида¹⁰¹ Урта Осиёда хонларга тегишли ерлар бўлганми, йўқми деган масала кўрилган эди. Лекин мақоланинг охирида бу масалани феодал ер эгаллиги формаларини очиб берадиган шу даврга онд аграр муносабатлар ҳақида махсус ҳужжатлар топилмаганини қайд этади. Кейинроқ бу масалани П. П. Иванов Хива хонлигининг архив ҳужжатларини тавсифлаш процессида қисман ёритиб берди.

М. И. Йўлдошев хонларнинг боғ ҳовли ерларидан фойдаланиш тартиби, ундан тушган даромади ҳақида кенг маълумотлар берди¹⁰². Хоннинг боғ ҳовли ерларидан Оқмасжид, Қўнгирот, Довқора, Шўрхонларда қорақалпоқ ижаракорлари, меҳнаткаш деҳқонларининг ҳам ишлагани ҳақида материаллар бор. Бундай ҳовли ерларининг ғалла ҳисобини, шу ерларни бошқарувчи мутасадди — мушрифлар олиб борган.

А. Л. Кун архивида Оқмасжидда 50 қорақалпоқ хўжалиги яшаганлиги кўрсатилган¹⁰³. Муҳаммад Амин хон (1845—1855) даврига онд хонликнинг (1845—1855 йиллардаги) ғалла қирим-чиқими ҳақидаги дафтарларида¹⁰⁴ хоннинг мулк хосса ерларидан олинган

⁹⁷ Кун А. Л. От Чимбая до Раҳманберди бий базара. «Материалы для статистики Туркестанского края». Вып. IV. СПб. 1876, с. 238—239.

⁹⁸ Йўлдошев М. И. Хива хонлигида феодал ер эгаллиги ва давлат тузилиши. 195-бет.

⁹⁹ Уша асар, 195-бет.

¹⁰⁰ М. И. Йўлдошев бу ҳақда муфассал маълумотлар берган.

¹⁰¹ Иванов П. П. Удельные земли. Сейид Муҳаммад-хана Хивинского. «Записки института Востоковедения АН СССР». Т. IV. 1937. с. 61.

¹⁰² Йўлдошев М. И. Хива хонлигида феодал ер эгаллиги ва давлат тузилиши, 153—155-бетлар.

¹⁰³ Кун А. Л. СССР Фанлар академияси Шарқшунослик институти Ленинград бўлими. Ф. 33, оп. 1, д. 134, 101 а-бет.

¹⁰⁴ УзМДА. ФИ-125, оп. 2, д. 400, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 411.

ғалла ва уни нималарга сарфлангани ёзилган. Дафтарларда қорақалпоқлар яшаган хоннинг Оқмасжид ҳовли, Шўрохон ҳовли, Қўнғирот ва Довқораларнинг ғалла даромад буромадлари ҳам берилган. Масалан, уларда 1848 йили «Шўрохон ҳовлининг ғалла дараки, минг тўққиз ботмон бугдой, икки минг етти юз олтмиш беш ботмон кунжут, минг икки юз ўн бир ботмон мош, юз доғи беш ботмон ғувоча, уч юз доғи беш ботмон тариг, ўттиз икки ботмон зиғир, жами саккиз минг олти юз йнгирма ботмон»¹⁰⁵. 1849 йили «Шўрохоннинг мулк ерининг ғалласи.. 1089 ботмон ғалла», «Хосса (Шўрохондаги хонга тегишли ер — Ж. О.) ерининг ғалласи етти юз эллик ботмон бугдой, минг етти юз эллик икки ботмон кунжут, тўрт минг қирқ ботмон жувори, минг ботмон шоли»¹⁰⁶, икки минг беш юз ботмон шоли, олти юз ботмон ғувоча, минг беш юз ўн ботмон тариг, жами ўн саккиз минг тўққиз юз икки ботмон ғалла»¹⁰⁷ деб ёзилган. Хонга қарашли бошқа ҳовли ерлари ҳақида ҳам худди юқоридагидек, маълумотлар берилган¹⁰⁸.

Хон ерларини ижарага олиб ишлаган қорақалпоқ меҳнаткашлари ҳақида Муравьев Н. Н. «Гарчи бутун Хива хонлиги аслида мавжуд хоннинг мулки бўлиб ҳисобланса ҳам, бироқ унинг отабоболари бўлган ипоқларнинг қадим замонлардан бери тасарруф қилиб келган ерлари ҳам шу хоннинг алоҳида мулки бўлиб, жуда кўп ариқлар суви билан сугорилар. бу ерларда қуллар «сартлар» ҳамда қорақалпоқларнинг қишлоқларидаги аҳоли ишлар эди» деб ёзди¹⁰⁹.

Саёҳатчиларнинг ёзишича, тахминан ўша вақтлар (1820)да 300 қорақалпоқ хўжалиги Қўнғиротдаги хон ерларида ишлаган. Табнийки, ҳар бир хон ўзининг экин майдонларини кўпайтиришни истар эди. Хон пойтахтдан узоқроқ жойлардагина яхши ерларга эга бўлиши мумкин эди, чунки пойтахт яқинидаги кўпгина ерлар анча вақтлардан кейин катта заминдорлар қўлига ўтар эди. Улар аксинча, узоқдаги янги ерларни ишга солишдан манфаатдор эдилар. Шу сабабдан, янгидан тахтга ўтирган хон бутун диққатини чеккадаги ерларга қаратар ва тезда катта ариқлар қаздира бошлар эди. Янгидан ўзлаштирилган ерларни хон ўз мулки қилиблар ва қариндош-уруғларига ҳам инъом этар эди¹¹⁰.

¹⁰⁵ Уша жойда, д. 401, 17 а, 18 а-бетлар.

¹⁰⁶ Бу жумла ўчирилган ва Хивага Серили деб ёзилган.

¹⁰⁷ УЗМДА. ФИ-125, оп. 2, д. 405, 86, 9 а-бетлар.

¹⁰⁸ Уша жойда, д. 405, 26 а, 27 а-бетлар.

¹⁰⁹ УЗМДА. ФИ-125, оп. 2, д. 409. 11 б, 13 б-бетлар. д. 403, 2 а-бет; Муравьев Н. Путешествие в Туркмению и Хиву в 1819—1820 годах, гвардейского генерального штаба-капитана Николая Муравьева, посланного в страны для переговоров. Ч. 1, М., 1822, с. 80.

¹¹⁰ Қаранг: Муҳаммад Юсуф Баёний. Шажараи Хоразм шоҳий, 130 а-бет.

Олимларнинг аниқлашича, Хива хонининг хусусий мулки ҳисобланган ернинг хосса ер формаси Шарқ мамлакатларидан ўтган хон (шоҳ, амир, султон)ларда мавжуд бўлган. И. П. Петрушевский XVI аср Озарбайжон ва Арманистонда ер эгалигини қуйидагича бир нечтага бўлиб кўрсатади: 1) давлат ери (Озарбайжонда дивони), 2) шоҳ номидаги хусусий демонья (Хассозейт падшаҳ)си ҳисобланган хосса, хоссан шарифа (хоссэй-и шарифэ) деб кўрсатади ва улар ернинг катта қисмини ташкил этганини таъкидлайди. 1—2-категориядаги ерлар шоҳга қараган, бу икки категориянинг фарқи шундаки, биринчисининг даромади давлат аппарати ва унинг армиясига, иккинчи категориядаги ернинг марказий ва маҳаллий даромади шоҳ ва унинг оиласи учун сарфланган,— деб ёзади¹¹¹.

Лекин, Хива хонларига тегишли хосса ерларидан умумий хазинага келиб тушган даромаддан давлат аппарати билан бир қаторда хон оиласи учун ҳам ишлатилаверган¹¹². Шунинг учун Хива хонлигида давлат ери билан хоннинг махсус, хусусий ерини ажратишда ундан тушган даромаднинг сарфланиши ҳал қилувчи омил ҳисобланмас эди. Шунга кўра хоннинг ўзига тегишли ерларни мулки ер категориясига киритиш мумкин.

Қорақалпоқ ижарачи деҳқонлари 1843 йилга онд С—669¹¹³ ва 1848—1860 йилларга онд 34¹¹⁴ ҳужжатларда кўрсатилишича, Қангли районида давлат ерини ижарага олиб ишлаганлар. Давлат ерларини ижарага олиб ишловчи ижарачи — беватанлар 1843 йили хонга 277 тилла тўлаган¹¹⁵.

1848—1860 йиллари қорақалпоқ қанглилари 386 хўжалик бўлиб, улар 3860 таноб ерни ижарага олиб, йилига 386 тилла солиқ тўлаган¹¹⁶, Қангли уруғ ижарачилари XX асрнинг бошларида 300 хўжаликдан кўпроқ эди¹¹⁷. Айрим маълумотларга қараганда, Амударёнинг чап қирғоғидаги қорақалпоқларнинг подшоҳлик ерлари Қилич Ниёзбой канали билан суғориладиган территорияга, ҳозирги Амударё райони Максим Горький номи совхозга жойлашган¹¹⁸.

¹¹¹ Петрушевский И. П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI — начале XIX вв. Л., 1949, с. 81.

¹¹² Қаранг: Хива давлат архиви галла кирым-чиқим дафтарлари; ЎзМДА. ФН-125, оп. 2, д. 400—411.

¹¹³ Йўлдошев М. Й. Хива хонлигида феодал ер эгалиги ва давлат тузилиши. 22, 30, 37, 101—140-бетлар; СССР ФА Шарқшунослик институти фонди. С—699-ҳужжат.

¹¹⁴ Иванов П. П. Кўрсатилган асар, 153—155-бетлар.

¹¹⁵ ЎзМДА. ФН-125, оп. 2, д. 466, 71-бет.

¹¹⁶ СССР ФА Шарқшунослик институти қўлёзмалар фонди. С—699-ҳужжат, 80-бет.

¹¹⁷ ЎзМДА. ФН-125, оп. 1, д. 472, 155 а б-бет, д. 473, 6 б, 7 б ва д. 440, 25 б, 42 б-бетлар.

¹¹⁸ Аметов К.—«Вестник КҚФАН УзССР». 1961, № 4, с. 8; Уша асар, 36-бет; Гиршфельд и Галкин. Военно-статистическое описание Хивинского оадиса. Ч. II, Ташкент, 1903, с. 33.

1873 йили Хива хонлигида Чор Россияси протекторати ўриатилди. Хива Чор Россиясига нтоатда бўлса-да, унда эски устқурма деспотик феодализм устқурмаси сақланиб қолган. Хонликининг экономик асосини ерга феодак эгаллик ташкил этар эди. Мамлакатнинг асосий бойлиги ер ҳисобланган. Қорақалпоқларнинг ер эгаллиги ҳақида гапирар эканмиз, 1873 йилдан кейин ҳам Хива хонлиги территориясида яшаган қорақалпоқ меҳнаткаш деҳқонлари ҳақида ҳалигача эълон қилинмаган маълумотлар устида тўхталиб ўтамиз. 1910 йилга онд И-125 фонд, 1 опислагини 527, 528 делолар ана шундай янги маълумот берувчи ҳужжатлардан ҳисобланади. Уларда Хива хонлигидаги ҳокимликлар, у ерда яшаётган аҳоли, миллати, суғориладиган ва адир ерлари, у ерларга экиладиган маданий ўсимликлар, ҳокимликларнинг чорва моллари ҳамда 1909 йилдаги нарх-наво ҳақида статистик маълумот берилган. 1910 йилги статистик маълумот бўйича ўша йили хонликда¹¹⁹ 518 минг таноб экинбоп ер бўлган. Хонликдаги деҳқончилик районларини Шимолий ва Жанубий деб иккига ажратиш мумкин. Қорақалпоқлар асосан, Шимолий қисмида — Чуманой, Қўнғирот, Хўжайли, Қўҳна Урганч ҳокимликларига жойлашган. Биргина Чуманой ҳокимлигида 4 минг қорақалпоқ яшаган. Уларнинг қўлида 5000 таноб суғориладиган ер, 100 минг таноб адирлик ери бўлган. Суғориладиган ерларнинг ҳар 100 танобининг 15 танобига буғдой (750)¹²⁰, 15 танобига тарик (750), 15 танобига арпа (500), 15 танобига мош (500), 15 танобига беда (500), 10 танобига қовун (500), 5 танобига зиғир (250), 5 танобига кунжут (250) экканлар¹²¹.

Қўнғирот ҳокимлигида 1500 таноб суғориладиган, 200 минг таноб адир ер ва Хўжайли ҳокимлигида 20 минг таноб суғориладиган, 40 минг таноб адир ер бўлган¹²². Қўҳна Урганч ҳокимлигидаги ерлар ҳам шу каби кўрсатилган. Ўша ерларнинг маълум қисмида қорақалпоқ деҳқонлари деҳқончилик билан шуғулланганлар. Ҳар бир қорақалпоқ хўжалигида неча танобдан ери бўлганлиги, унга эгаллик формаси ҳақида махсус ҳужжатларга эга эмасмиз. Лекин 565 делода¹²³ ажойиб маълумотлар берилган, унда 1894 йили Қўнғирот территориясидаги суғориладиган ва қўриқ ерларни рўйхат асосида у ердаги деҳқонларга бўлиб берилганлиги ҳақида ёзилган. Рўйхатда хўжаликларни чиғороқ, баъзан уйлик деб берилган. Бир чиғороққа 5 танобдан 30 танобгача суғориладиган, 30 танобдан 52 танобгача адир (қўриқ) ер тақсимланган¹²⁴.

¹¹⁹ ФИ-125, оп. 1, д. 527, 49 б-бет.

¹²⁰ Қавс ичиндаги сонлар умуман ўша ғалланинг турдан экиладиган ерининг миқдорини кўрсатади.

¹²¹ УзМДА, ФИ-125, оп. 1, д. 527, 46 а б, 128 а б-бетлар; д. 528, 20-бет.

¹²² Ўша жойда, оп. 1, 527, д. 126 а, 128 а-бетлар; 128 д. 5 а, 6 а-бет.

¹²³ УзМДА, ФИ-125, оп. 1, д. 565.

¹²⁴ Ўша жойда, 68 а б, 69 б, 70 б, 71 б-бетлар.

Уша йили подшолик ерини ҳокимликдаги қорақалпоқларга ҳам шу тарзда тақсимлаб берилган. Бироқ, қорақалпоқ деҳқонларининг суғориладиган (аҳё) ерлари жуда ҳам кам бўлган.

1910 йили Хива хонлигида 4306, Чуманойда 4 минг, 1911—1912 йили 3925 қорақалпоқ хўжалиги бўлган. Мазкур хўжаликлар ўз қўлидаги ерни ташлаб кетса ёки бошлиғи ўлиб, ишлайдиган киши бўлмаса ерни бошқа хўжаликка топширган¹²⁵. Шунга қараганда ҳужжатда рўйхати ёзилган қорақалпоқ хўжаликларининг эғалигидаги ерлар давлат ерлари бўлиб, қорақалпоқларга мерос ижара тариқасида берилган бўлиб, ҳар йили 21—22 танга солиқ тўлаганлар¹²⁶. Жумладан, 1910 йили Хива хони девонхона — маҳкама бошлиғи Мирзабоши ерида қорақалпоқлардан Эшонмурод ўғиллари Муҳаммад Еқуб, Муҳаммад Мурод ва Мулло Эрали Ҳасанмурод ўғли, Саид Тўра ўғли, Раҳмонберган Қўшбоғлибой ўғли, Муҳаммад Карим Қўшбоғлибой ўғли, Абдурахмон Тилмуҳаммад ўғли, Оллоназар Бекмуҳаммад ўғлидан иборат саккиз киши ижарачи (яримчи) бўлиб ишлаганлар¹²⁷.

Хива давлат ҳужжатларидан қорақалпоқларда ерга эғаликнинг вақф формаси бўлганини кўраемиз. 486-ҳужжатда ёзилган Абдулло бийнинг ўз масжидига ажратган 500 таноб, Қози Сидиқ масжидининг 500 таноб ери ва Хитой Қипчоқ қабила аъзоларининг Бурҳониддин охунга берган $262\frac{1}{2}$ таноб ерини вақф ери деб ҳи-

собилаш мумкин. 1875—1877 йиллар Қорақалпоғистон (Амударё бўлими) территориясида Ташкилий комиссия бошчилигида иш олиб бориш натижасида Амударё бўлимининг биттагина Шўрохон участкасида 14780 таноб ери бўлиб, ундан Амударёнинг чап томонидаги диний муассасаларига қарашлиси 13380 таноб, ўнг томонидаги диний муассасаларга қарашлиси эса 1400 таноб ерни ташкил этганини аниқлаган. Чор маъмурияти бу ўлкани бутунлай мустақамлакага айлантириш ва аҳоли ўртасида ўз ҳокимлигини мустақамлаш мақсадида ўнг томонидаги диний муассасаларга қарашли у ернинг ҳаммасини давлат эғалигига олган¹²⁸.

Амударё бўлим бошлиғи полковник Ивановнинг 1875 йил 6 октябрда Хива хонига ёзган хатидан маълум бўлишича, Шўрохон участкасида Хива хони билан амирининг Хивадаги ўз мадрасаларига вақф этган 1000 танобдан 2000 танобгача вақф ерлари бўлган. Хатда бундай дейилган.

«Баланд мартабали олий даражали жанобий олий Хиванинг хони ҳазратларига:

¹²⁵ Ҳасанмурод Лаффасий. Ўзбекистон ССР ФА Шарқшунослик институти қўлёзмалар фонди, инв. 12561, в 108 б.

¹²⁶ ФИ-125, оп. 1, д. 440, 472, 473.

¹²⁷ ФИ-125, оп. 1, д. 528. 15 а-бет.

¹²⁸ Сарыбаев К. Аграрный вопрос в Каракалпакии. Нукус, 1972, с. 35.

Сиз жаноби олийдин ўтулуб тилайманким, Шўрохон еридин бир минг таноб ерни Хива доғи мадрасангизга вақф этган вақфномани ҳам Шўрохондин бир минг таноб ерни ўз мадрасасига вақф этган амирнинг вақфномасини манга бериб юборсангиз, деб ушбу хатни октябрь ойининг бичи кунда 1875нчи йилинда битилди. Амударё музофотининг ҳокими полковник Иванов»¹²⁹.

Ҳижри 1277 (1860—1861) йилга онд вақфномада кўрсатилишича, Шўрохон участкасининг Оқбошли деган мавзеида Хоссаи Шариф ва Улуғёр канали атрофларида (Хива хонининг вазири) Муҳаммаднӣз девонбегининг Хива шаҳрининг ташқарисндаги иморат деган мавзеида ўзининг бино қилган мадрасасига вақф этган 10 бўлакдан иборат $52 \frac{1}{2}$ таноб ери бўлган¹³⁰.

С. Қ. Камолов ўз ишининг «Диний ҳаёт ва ижтимоий тафаккур» (Духовная жизнь и общественная мысль) деб аталган қисмида қорақалпоқлар орасида эшон, хўжа идеологиясининг тарқалиши, руҳонийларнинг қорақалпоқларни хонликка қарамликда сақлашда хонга ёрдам бериб келгани ҳақида алоҳида тўхталиб бундай ёзади: «Айниқса, халққа эшонлар идеологияси зарарли таъсир кўрсатади. Эшонлик институти қорақалпоқлар орасида уларни Хива хонлари босиб олганидан сўнг кенг тарқалди. XIX асрнинг ўрталаридаёқ ҳозирги Чимбой райони «Қорақалпоқ» совхози территориясида Хива хонларининг ёрдами билан ҳамма қорақалпоқ эшонларида Қорақум эшонларининг пир ва муридлиги пайдо бўлди. Бу ерда масжид, мадрасалар қурилиб, уларга Амударёнинг қуйи оқимидаги районлардан зиёратга келишар эди. Шу жумладан, қозоқ ва орол ўзбеклари ҳам келишганлар. Информаторларнинг айтишларича, биринчи Қорақум эшон Қутли хўжа эшон бўлиб, у бошқа жойдан келган»¹³¹. Қорақум эшоннинг 1000 таноб ери бўлиб, у 300 дан ортиқ ижарачи деҳқонларни раҳмсиз эксплуатация қилган¹³².

Ҳужжатларда эшон, хўжалар ўша номлари тилга олинган эшонларнинг авлодларидир. Жумладан, Имом эшон, Атовулла эшон, Латиф эшон, Жонтемир эшон, Бахши Гойиб ота авлодларидан ҳисобланган. Ҳабибулло эшон ва ўғиллари Ёқуб хўжа, Ибодулла хўжа, чуманойлик Дарвиш эшон ва ўғли Раҳмонқули эшон, Ислом хўжа ва ўғли Муҳаммад Амин хўжа, Исҳоқ ва ўғли Азизхон хўжа, Хўжайлидаги Муртозо хўжа, ўғли Ёролғонқул хўжа, Хўжа Аҳмад хўжа ва ўғли Исмоил хўжа, Абдулло хўжа кабилар.

¹²⁹ ҲЗМДА. ФИ-125, оп. 1, д. 13, в. 13. Ҳужжатга Ивановнинг араб графикасида ёзилган печати босилган.

¹³⁰ ҲЗМДА. ф. 323, оп. 1, д. 1440, 1—2-в.

¹³¹ Сарыбаев К. Аграрный вопрос в Каракалпакии. Нукус, 1972, с. 36.

¹³² Камалов С. К. Каракалпаки в XVIII—XIX веках. Ташкент, 1968, с. 148.

Улар солиқлардан озод қилинганлиги тўғрисидаги «нишон»ига, «ёрлиқ»ига эга бўлган¹³³.

1903—1904 йилларга оид ҳужжатда¹³⁴ қорақалпоқ Борим масжидидаги Бекларбеги (бизнингча, қорақалпоқ бекларбегиларидан бири)нинг вақф ерида ишлаётган 30 хўжаликнинг рўйхати берилган. Ҳар бир хўжаликнинг ишлаб чиқараётган ери 5 танобдан 16 танобгача етган. Бекларбегининг бир масжиддаги вақф ери эса 196 таноб бўлган.

XX асрнинг биринчи чорагида солиқдан озод қилинган қорақалпоқ руҳонийлари 98 тага етган¹³⁵. Аммо, улардан баъзиларининг ерлари жуда кам, ҳатто, давлат ери бўлиб ўзи беватан ҳисобланган¹³⁶.

Қорақалпоқ деҳқонларининг руҳонийларга ўз ерларини назир этиш ҳоллари XX асрнинг бошларида ҳам ҳукм сурган.

1906—1907 йиллари Шўркўлда яшовчи Қўнғирот қорақалпоқ қиёт деҳқонлари Чалабукат маҳалласидаги бир бўлак ерини, ўзбек қўнғиротларидан (оролли ўзбеклардан) 1000 танобдан кўп, Таркаш ва Барқулоқ масжид қавми Кўкликўлдаги бир бўлак ерини (900 танобдан кўп), жами 2000 таноб ерни Қутлуғ Мурод эшоннинг маҳдумларидан бири Муҳаммад Азиз эшонга назир қилиб беришган. Бундай ерларни ҳам вақф ери категориясига киритиш мумкин.

Ҳужжатда назир этилган ер, ҳар бир хўжаликка бир танобдан тўғри келади, дейилган¹³⁷. Шунга кўра, Торлиқ дарёси бўйидан Эрмонгача 1000 дан ортиқ қорақалпоқ хўжалиги деҳқончилик билан шугулланган. 1910—1911 йилларга оид ҳужжатда Муҳаммад Боқир эшоннинг вақф ерларини ижарага олиб ишлаётган қорақалпоқ деҳқон — вақфкорларининг рўйхати қуйидагича берилган:

«Боқир эшон еридан ер тутғонлар, Масжиди Айтмуҳаммад бойда: Бобожон қорақалпоқ бинни Нурмуҳаммад вақфдан ўн таноб ер тутиб ўлтирғон.

Қурали масжиди Мулло Султонда Давлат Мурод қорақалпоқ бинни Жумабой 1325 сағир се сола¹³⁸ вақфдин уч ярим таноб ер тутғон. Раҳматулло қорақалпоқ бинни Надр 2,5 таноб ер тутғон.

Жуманиёз қорақалпоқ бинни Дониёр $1\frac{1}{4}$ таноб ер тутғон. Жаҳонгир қорақалпоқ бинни Уроз бобо $4\frac{3}{4}$ таноб, Ёдгор қорақал-

¹³³ ҲЗМДА. ФИ-125, оп. 1, д. 406, 2 а, 3 а, 6 а, 29 а-бетлар; Уша жойда, д. 395, 12 а, б, 198 б; д. 441, 15-бет, д. 4.81, 2 б, 36 б, 40, 63 а-бетлар.

¹³⁴ ҲЗМДА. ФИ-125, оп. 1, д. 426, 96 а б.

¹³⁵ ҲЗМДА. ФИ-125, оп. 1, д. 427, 473.

¹³⁶ Уша жойда, оп. 1, д. 15, в. 35 а.

¹³⁷ ФИ-125, оп. 1, д. 437, 5 а б-бетлар.

¹³⁸ 1325 (1907) уч яшар етим деган маънода ёзилган. Яъни уша вақфкор 1907 йили ўлиб уч яшар боласи етим қолган.

поқ бинни Тангриберди $6\frac{3}{4}$ таноб, Мусо қорақалпоқ бинни Чалабой қирқ оғри кам таноб, Мулло Абдулло қорақалпоқ бинни Утоб-Бергон $3\frac{3}{4}$ таноб, Мулло Абдулло қорақалпоқ бинни Урозбой $2\frac{1}{2}$ таноб»¹³⁹ ер тутғон. Улар Қўнғирот ҳокими Қутлуғ Муродбийга бўйсунганлар.

Хива хонлигида кўпгина вақф ерлар диний муассасалар ихтиёрида бўлиб, XIX асрнинг сўнгги чорагида 205690 танобга етган. Хонликдаги вақф ерлар барча сувли ерларнинг 40 процентдан кўпроғини ташкил этган¹⁴⁰.

Бизнинг аниқлашимизча $\frac{1}{2}$ қорақалпоқ территориясидаги мад-раса, масжид ва ўзбек, қорақалпоқ, қозоқ руҳонийлар қўлидаги вақф ерлар у ердаги бутун экин майдонининг ярмига яқинини ташкил этган.

Биз текшираётган ҳужжатлар шуни кўрсатдики, XIX асрнинг ўрталари — XX асрнинг бошларида қорақалпоқ халқининг хўжалиги комплекс хўжалик бўлиб, уларнинг асосий машғулоти деҳқончилик ҳисобланган. Хива қорақалпоқларида ерга эгалик системаси баъзи бир индивидуал хусусиятларни ҳисобга олмаганда бутун Хива хонлигидаги феодал ер эгалигидан фарқ қилмас эди. XIX асрнинг II ярмида ернинг қорақалпоқ феодал амалдорлари, руҳоний ва бойлар қўлида концентрациялашувини энг юқори поғонага кўтарилди. Аксинча, кам ерли деҳқонларнинг ерсизланиши авж олди. Натижада, синфий табақаланиш кескинлашди. Қорақалпоқлар яшаган территорияларда ҳам ерга эгаликнинг шаклланиган уч формаси — давлат ери, мулки ер, вақф ери шунингдек ерга жамоа эгалиги қалбаки бўлса ҳам сақланиб қолган. Қорақалпоқлар яшаётган территориялардаги: 1) ҳали ўзлаштирилмаган ва ҳеч қандай муассаса ва шахснинг эгалигида бўлмаган ерлар; 2) кам ерли ва ерсиз деҳқонларга давлат томонидан ҳар турли шартлар асосида берилган ерлар; 3) давлат томонидан конфискация қилинган Тўра Муродбий, Ойдўстбий, Эрназарқулдовли, Жонибекбий каби орол ўзбек ва қорақалпоқларнинг ҳам ерлари; 4) эгалари ўлиб мол-мулкига эгалик қилувчи ворислари бўлмаган давлат ихтиёрига ўтган ерлар; 5) янгидан ўзлаштириб хон қариндошлари, амалдор, руҳонийларга бўлиб бергандан кейин давлат ихтиёрига қолган ерлар давлат ерини ташкил этган.

Қорақалпоқлар қўлидаги хусусий мулк ерлари: шарнат қонунига мувофиқ бўз ерларни ўзлаштириб олиш натижасида; хонлар томонидан умрбод фойдаланиш учун қабила-уруғ ҳатто айрим

¹³⁹ Бу ҳужжат УзМДА. ФИ-125, оп. 1, дело 397 нинг орасида сақланаётган ўн олти варақли айрим дафтарининг 14 а б-бетларини ташкил этган.

¹⁴⁰ Ўзбекистон ССР тарихи. I том. Иккинчи китоб. Тошкент, 1957, 159—160-бетлар.

шахсларга, ерни инъом этиш орқали ва олди-сотди йўли орқасида; шунингдек, қиймати бир-бирига тўғри келадиган нарсага алмаштириш оқибатида юзага келган. Қорақалпоқ территориясидаги хусусий мулк эгаларини йирик мулк эгалари, майда мулк эгаларидан иборат икки группага бўлиш мумкин.

У ерларда ҳам энг йирик феодал хон унинг қариндошлари бўлиб, улардан сўнг хон амалдорлари қорақалпоқ уруғ оқсоқоллари ва руҳонийлар турган. Қорақалпоқлар яшаган территориядаги хоннинг хусусий мулк ерлари хосса, мулки хосса деб аталган. Қорақалпоқларнинг йирик феодал зодагонлари ҳужжатларда кўрсатилишича, 100 танобдан 15 минг танобгача ерга, майда хусусий мулк эгалари $\frac{1}{2}$ танобдан 5—6 танобгача ерга эгалик қилган.

Йирик феодалларнинг ери майда хусусий ер эгаларининг ери ҳисобига кўлайиб-кенгайиб борган. Чунки, майда ер эгалари ўз ерида ишлаш учун ё суви, ё уруғи ёки бўлмаса қўши, ҳўкизи бўлмагани сабабли ерини йирик феодал билан бирга шерикчилик қилиб ишлашга мажбур бўлган. Натижада, у бир неча йиллар ўтиши билан ўша феодалнинг ижарачисига (корандасига) айланиб қолганлар.

Қорақалпоқларда йирик феодал ер эгалигининг шаклланиш процесси, ерни қорақалпоқ зодагонлари қўлида тўпланиши қуйидагича юз берган:

1. Хонлик томонидан қорақалпоқ қабила-уруғларига умрбод фойдаланиш учун берилган ерларни уруғ аъзолари ўртасида тақсимлаганда унумдор ерларни кўпроқ ўзига олиш йўли билан;

2. Кам ерли деҳқонларни қарз қилиш орқали, ерини сотиб олиш йўли билан;

3. Қабила-уруғ ерларини зўрлик ва тортиб олиш йўли билан;

4. Хонликка яхши хизмат кўрсатганларга инъом учун берилган ер ҳисобига;

5. Қуруқ ерларга жамоа кучи билан сув чиқариб ўзлаштирилган ерларни эгаллаб олиш орқали;

6. Қорақалпоқ амалдорлари давлат ерларини маълум шартлар асосида ижарага олиб сўнгра ўз уруғ аъзоларига ижарага бериш, аста-секин унинг маълум қисмини сотиб олиш каби йўллар билан уларнинг қўлида марказлашиб борган. Натижада, қорақалпоқлар орасида бир томонда йирик ер эгалиги шаклланган бўлса, иккинчи томонда ерсизланиш кучайган.

Ҳужжатлар асосида қорақалпоқларда ҳам XIX асрнинг ўрталарида ҳайдаладиган экин майдонларининг $\frac{2}{3}$ қисмидан кўпроғи ана шу йирик феодаллар қўлида эди, деган хулосага келдик.

Ҳужжатлардаги қорақалпоқ қабила-уруғ жамоасининг ерга (чорва моли боқиладиган ўтлоқлар — О. Ж.) эгалиги, қалбаки

бўлиб, амалда ундай ерлар ҳам бир гуруҳ феодал амалдорлар эгаллигида эди.

Архив ҳужжатларида, қорақалпоқ деҳқонлари орасида ерсиз-ланиш кучайиб, ижарачилар кўпайган. Уларнинг баъзилари ўз уруғдошларини тарк этиб, бир бурда нон топиб ҳаёт кечириш учун хонлиқнинг турли районларига бориб ижарачилик қилганлар. Ерсиз ва кам ерли қорақалпоқ ижарачилари бутун Хива хонлигидаги сингари ижарага олган ерининг турларига қараб учга бўлинган: давлат ерини ижарага олиб ишловчи беватан; хусусий мулк ерини ижарага олувчи коранда; яримчи ва вақф ерларини ижарага олиб ишловчи вақфчи-вақфкорлардир.

Хусусий ер эгалари ҳам, ижарачилар ҳам солиқ солиниши жиҳатидан уч категорияга ажратилган. 5 танобгача ери бўлганлар адно (қуйи); 5 танобдан 10 танобгача ери бўлган авсот (ўрта ҳол); 10 танобдан ортиқ ери бўлган аъло (юқори) деб аталганлар.

Ерга категориялар асосида эгалик этувчи ва категорияси бўйича солиқ тўловчи қорақалпоқ хўжаликлари ўтроқ ўзбек деҳқонлари билан бирга, ёнма-ён яшаганлар, улар солиқ тўловчиларнинг рўйхат дафтарларида қайд этилган.

Қорақалпоқларнинг чорвачилик хўжалиги ва закот

Қорақалпоқларнинг чорвачилик хўжалиги тўғрисида П. П. Иванов, С. П. Толстов, С. Қ. Камолов, А. С. Содиқов, Ю. Э. Брегель, А. Т. Бекмуротова, О. Х. Жалилов ва А. Л. Кун, Г. И. Данилевский, А. В. Каульбарс, Ризоқули Мирзо, М. Н. Богданов, П. Рычков, Гиршфельд ва Галкин, А. Хорошхин ва бошқалар монографик асар ва мақолаларида маълумотлар берган¹⁴¹.

Хива архив ҳужжатларидан¹⁴² маълум бўлишича, XIX асрда чорвачилик қорақалпоқ хўжалигининг муҳим тармоғи ҳисобланган. Қорақалпоқ чорвадорлари дарё, канал ва кўлларнинг атрофидаги ўтлоқларда чорвачилик қилганлар. Улар асосан қорамол асраганлар. Қорамол меҳнаткашларнинг ишлаб чиқаришда ва кундалик турмушида катта роль ўйнаган. Чорвачилик районлари-

¹⁴¹ Иванов П. П. Очерк истории каракалпаков. МИКК. М.—Л., 1935; Толстов С. П. По древним дельтам Окса и Яксарта. М., 1962; Камолов К. С. Каракалпаки в XVIII—XIX веках, Ташкент, 1968; Садыков А. С. Россия и Хива в конце XIX—начале XX века. Ташкент, 1972; Брегель Ю. Э. Документы. Жалилов О. Х.—Узбекистонда ижтимоий фанлар. 1963, № 2; Бекмуротова А. Т. Хозяйство Каракалпакии в XIX—начале XX века. Ташкент, 1972; Кун А. Л. Заметки о податях в Хивинском ханстве. ТВ. 1873, № 33. Данилевский Г. И. Описание Хивинского ханства, с. 136; Каульбарс А. В. Низовья Аму-Дарья. Описания по собственным исследованиям в 1873. «Записки Русского географического общества». По общей географии. Т. IX. СПб., 1881; Риза Кули-Мирза. Краткий очерк Аму-Дарьянской области. СПб., 1875; Богданов М. Н. Очерки природы Хивинского оазиса и пустыни Кзыл-Кум. Ташкент, 1882.

¹⁴² УЗМДА. ФИ-125, оп. 2, д. 419, 424, 425, 432, 444, 447, 451, 452, 455, 527, 528 ҳужжатлар.

нинг табиий шароитига тўғри келмагани учун улар қўй-эчкини кам асраган. Иккинчидан, улардан келадиган фойда ҳам кам эди. Хужжатлар қорақалпоқларнинг қулдовли, мўйтин, ва қипчоқ, манғит қабилалари бешсори уруғи кўпинча чорвачилик билан шуғулланган, уларнинг чорваси Эшим каналининг қўйи қисми, Чимбой ва Оққалъа атрофи, Бўйдоли райони, Довқора пасттекислик ва кўли атрофида боқилганини кўрсатган. 1869 йили Торлиқ канали соҳилида қўштамғали, очомойли, қиёт болғоли қабила уруғларининг чорваси 3260 мол, 1018 қўйи бўлган, Оққалъа районида қулдовли, терс тамғали, манғит, қипчоқ қабила уйғур уруғига мансуб шахсларнинг 4345 мол, 5221 қўйи, Эшим канали соҳилида қорамўйин, қуюн, қулдовли, қўштамғали, ҳандакли, қабила-уруғ атзоларининг 9114 мол, 5266 қўйи. Довқора районида бешсори, қипчоқ қабила-уруғига мансуб чорвадорларнинг 3501 мол, 923 бош қўйи бўлган. Бўйдоли районида асосан Хитой қабила таркиби уруғ шахсларнинг 10445 мол, 17271 қўйи, Чимбой райони атрофида ўн тўрт уруғ қорақалпоқ чорвадорларининг 7818 мол, 51166 қўйи, Оқтепа атрофида манғит, кенагас уруғларига мансуб чорвадорларининг 9898 бош мол, 28279 бош қўйи бўлган¹⁴³.

424 хужжатда рўйхати берилган чорвадор хўжаликлар 1200 дан кўпроқ бўлиб, чорвалари 122025 бошдан иборат бўлган.

Қорақалпоқлар чорвалари ҳисобидан ҳар йили хонликка закот тўлаганлар. Закот куранглар бўйича, рўйхат дафтарлари асосида олинган.

Куранг ҳақида П. П. Иванов XIX асрнинг бошларида ҳам ўзбек деҳқонлари (Шимолий Хоразмдаги орол ўзбек деҳқонлари — Ж. О.) одатдагидай аҳоли яшайдиган қишлоққа эга бўлмаган. Улар экин экиладиган районга вақтинча турадиган жой (становиша) қуриб олишган. Буни улар куранг деб аташган. Хива куранглари ўз мол-мулки ва чорвасини душмандан сақловчи қўрғонлар характерига эга бўлган, деб ёзди¹⁴⁴.

Бундай аҳвол қорақалпоқ деҳқон ва чорвадорларида ҳам бўлган. Хужжатлардаги куранглар қорақалпоқ чорвадорларининг рўйхати тузиладиган ва закотининг ҳисоб-китобини олиб сақлайдиган қўрғон шаклидаги жойларидир. Куранглар ўзи жойлашган жой — район, қишлоқ ва уруғни бошқарувчи уруғ оқсоқоли амалдорлар номи билан аталган¹⁴⁵ XIX асрнинг II ярмида куранглар — Хўжайли атрофидаги куранг, Оққалъадаги Бекларбеги ого билан Маҳмуд сталиқ куранги, Бўзкўлда Ариз оталиқ, Ҳасанбой, Эрмуҳаммадбой, Холмуҳаммадбий куранги, Уроз оталиқ куранги, Довқорадаги

¹⁴³ УзМДА. ФИ-125, оп. 2, д. 424.

¹⁴⁴ Иванов П. П. Удельные земли Сейид Мухаммад-хана Хивинского. «Записки института Востоковедения АН УзССР». VI, М—Л., 1937, с. 34.

¹⁴⁵ Ленинградского отделения института Востоковедения АН СССР. ф. 33, оп. 1, № 134.

Бекназарбий билан Омоңбойбий куранги, Бойдолидаги Давлат Назар оталиқ куранги, Ноиб куранги (Чимбойда), Оқтепа Бекларбеги ого билан Эрназар оталиқ куранги, Укуз соҳилидаги куранг, Эрназар, Паҳлавонбий курангидан иборат 13 тага етган.

Закот йиғиш ҳар йили август—сентябрь ойларидан бошланган. Архив материалларидан маълум бўлишича, XIX асрдан қорақалпоқ чорвадорларидан закот йиғиш ва ҳисоб-китоб ишларини Жабборқули маҳрам, Оллоберган маҳрам, Исмоил маҳрам, Ёқуб девон, Жуманиёз девонлар юргизган. Курангни бошқарувчи уруғ оқсоқоллари бекларбеги, оталиқ бий қабила уларнинг энг яқин ёрдамчиси ҳисобланган. Закот йиғувчи амалдорлар токи закотни йиғиб бўлгунга қадар девонбеги, қушбеги ёки тўғридан-тўғри хонга закот йиғиш жараёнининг қай тарзда ўтаётганлиги тўғрисида ёзма ҳисобот бериб турган. Масалан, XIX асрнинг 50-йилларига оид шундай ҳисоботларнинг бирида Ёлноқ ва Терсоқар ерларидаги чорвадорларнинг рўйхатини олиб бўлгандан кейин Жонибек илотига йўл олмоқчилиги чунки, бу ердаги халқ ҳали ер солиғини тўлай олмагани ҳақида ёзилган¹⁴⁶. Иккинчи бир хатда эса, Амударёнинг шимолидаги ўн тўрт уруғ қорақалпоқ чорвадорларининг рўйхатини тузиб, сўнгра Қўнғирот қалъасига тушгани ҳақида ёзилган¹⁴⁷. Учинчи бир хатда, Жонибекбий куранги чорвасини рўйхатга олиб, мўйтин қабиласини бир куранг қилиб, Олдон терак ва Гадоёўзакда қулдовли қабиласи ва қозоқларни бир куранг қилиб, Бўйдолини бир куранг қилиб, чорваларини санаб Кегайлининг шарқидаги Одилбий билан Ражаббийлар курангига етиб келгани, умуман Амударёнинг шимолидаги яна уч куранг чорвадорларининг рўйхатини тузиб бўлиб, Қўнғиротга йўл олиши ҳақида ёзилган¹⁴⁸.

Хатларга Оллоберган маҳрам билан Исмоил маҳрам ва қорақалпоқ уруғ оқсоқолларининг муҳри босилган.

1869—1872 йилларга оид чорвадор хўжаликлар рўйхатида¹⁴⁹ энг йирик чорва эгалари билан бир қаторда камбағал чорвадорлар ҳам бор. Мисол тариқасида қуйидагиларни кўрсатишимиз мумкин. Қобил бекларбеги 460 мол, 350 қўй; Худойназар бекларбеги 500 мол, 1000 қўй; Маҳмуд оталиқ 440 мол, 400 қўй; Қорақўлибий 228 мол, 367 қўй; Уроз оталиқ 490 мол, 90 қўй; Одил оталиқ 300 мол, 200 қўй; Бекмуҳаммад ноиб 280 мол, 200 қўй; Оллоназарбий 160 мол, 200 қўй; Бекмуҳаммад юзбоши бошсори 130 мол, 150 қўй; Абдулло юзбоши 65 мол, 105 қўй; Жонтемир эшон 200 мол, 300 қўй; Атовулло эшон 1000 мол; Қутлуғ хўжа эшон 1000 мол 1000 қўй; Бурҳониддин хўжа 500 мол, 500 қўй; Қози ҳожи Ниёз 73 мол,

¹⁴⁶ ФИ-125, оп. 2, д. 447, 1-бет.

¹⁴⁷ ФИ-125, оп. 2, д. 447, 2-бет.

¹⁴⁸ ФИ-125, оп. 2, д. 444, 1-бет.

¹⁴⁹ УЗМДА. ФИ-125, оп. 2, д. 419, 424, 425, 432.

40 қўй; Сақов маҳдум 120 мол, 100 қўй; Ұроз бинни Токи 7 мол; Сайдин бинни Чинфулод манғит 13 мол; Оқобой бинни Жойиқбой 9 мол, 15 қўйга эга бўлган¹⁵⁰. Чорвадорлар чорвасига нисбатан шартли равишда 100 дан 1000 бошгача моли бўлганларни йирик чорвадор; 20 дан 100 бошгача моли бўлганларни ўрта ҳол; 5 дан 20 бошгача бўлганларни камбағал чорвадорлардан иборат уч категорияга ажратилди. Биринчи ва иккинчи категориядагилар амалдор руҳоний бойлардан ташкил топган бўлиб, бутун чорванинг 90 процентидан кўпини эгаллаб олган. Айни замонда улар йирик ер эгаси ҳисобланган.

Йирик чорва эгаларининг чорваси кўпайиб, майда чорвадорларнинг моли камайиб, камбағаллашиб, йирик чорвадорларга ёлланиб ишлашга — чўпон, қўйчи, йилқичи (жилқичи) бўлиб яшашга мажбур бўлган. Йирик чорва эгалари патриархал-феодал эксплуатациянинг сауин, мояна, тўлжори формаларидан фойдаланган¹⁵¹.

Улар ўз чорва молларини камбағал деҳқон ва чорвадорларга турли шартлар асосида боқишга, ҳўкизларни фойдаланишга берганлар. Шундай чўпонлар бўлганки, уларнинг ота-боболари ҳам ўша феодал чорвадорларга ёлланиб келганлар. Хужжатларда чорвадорларнинг қайси уруғ қабилага мансублиги ва чорвасининг миқдори кўрсатилганидан кейин ёзилган. «Хўжа Муродники «Бойоғоға дарак», «Ясовулбоши оғоники» «Юсуп маҳрамнинг одами», «Тўрамизнинг одами»¹⁵². каби жумлалар чорва молларнинг асли эгалари эканини ифодалаб келган. Бу фактлар рўйхатда келтирилган баъзи чорвадорлар бировнинг молини боқаётган чорвадор эканлигини кўрсатади. Қорақалпоқларда феодал муносабатлар маҳсулот рентаси шаклида ҳам кенг қўлланилган эди. Камбағал деҳқон ва чорвадор қорақалпоқлар ўз феодалларининг «Оғойиншилик», феодал мажбуриятини ҳам бажариб келганлар. Масалан, феодалнинг чорва моллари очлик (офат)дан ўлса, унинг чиқим бўлган молига мол қўшиб берар эди. Агар бой ўз ўғлини уйлантирмоқчи бўлса, унга турли совғалар тортиқ қилишар эди. Руҳонийларга эса чорва молларини «худойи» қилишар эди. Руҳонийларга бундай хил ёрдам «молкусор» деб аталган¹⁵³.

XIX асрнинг ўрталарига оид хужжатда кўрсатилишича, ўша йили руҳонийлар орасидан чиққан йирик ер ва чорва эгаси феодал Бурҳониддин хўжага очомойли қабиласи 22 мол, хандаклилар 99 мол, тиёқлилар 5 мол, Ҳасан мерган қозоёқли 13 мол, Хўжака боймоқли 10 мол, 15 қўй, Эшинёз терстамғали 25 мол ва Кенагас

¹⁵⁰ ФИ-125, оп. 2, д. 432.

¹⁵¹ Косбергенов Р. Положение каракалпакского населения в Хивинском ханстве в конце XIX — начале XX вв. ТХЭ. Т. III, М., 1958, с. 255.

¹⁵² УзМДА. ФИ-125, оп. 2, д. 432, 23 а, 24 б, 30 б-бетлар.

¹⁵³ Очерки истории Каракалпакской АССР. Т. I. Ташкент, 1964, с. 178.

қабиласи аранжи уруғига мансуб Ғойиб Кафан, Боймон, Ёриқлар мол қўшган. У қўшилган 100 га яқин мол, қўй, албатта, унинг қўл остидаги меҳнаткашлар томонидан берилган. Рўйхат дафтаридан маълум бўлишича, энг йирик чорвадорлар бекларбеги, оталиқ, бий, раис, дарға, юзбоши, хўжа, эшон қабилар закотдан озод қилиниб, закот оғирлиги камбағал чорвадорлар бўйнига тушган. Хива давлат архивидаги XIX асрнинг 50-йилларига оид бир ҳужжатда: «Қорақалпоқлардан закот ўтулатурғонлар — Имом эшонникилар юз тилла, Шержонбий, Қобилбий, Қобилбийнинг иниси Тўраниёз, Қиёс юзбоши, Ортуқбий, кенагас Эрназарбий, Жонибекбий, қипчоқ Саримбий, қўштамғали Аризбий»¹⁵⁴, — деб ёзилган. «Ўтуш» закотдан озод қилиш маъносидан қўлланган. Биз рўйхат дафтаридан ҳам «ўтулди» сўзини учратдик. Бунда «ўтулди» сўзи бирор шахснинг маълум сабабга кўра закотдан бутунлай озод қилинганини¹⁵⁵ ёки қисман озод қилинганини англатган. Бундай ҳолда озод қилинган суммаси (икки тилла, ўн танга каби) ва «ўтулди» сўзи ёзилган¹⁵⁶.

«Ўтулди» сўзи баъзан закот олинди маъносини ҳам англатади. У сўзнинг қандай маъно ифодалаганини контекстдан ҳам аниқлаш мумкин.

Закот олишдан олдин маълум сабаб ёки мақсадда баъзи шахслардан закот олиб, закот йиғувчилар закот олганлиги тўғрисида «фатак» (чек, расписка, справка) қолдириб кетар эди. Закот тўловчиларнинг рўйхат дафтаридан бундай чеки борлар «фатакли» деб эслатилган¹⁵⁷. Нечта мол юзасидан закот олингани «Юз мол ўтулди, маҳрам оғодин фатакли» каби кўрсатилган.

Бундай чеклар формати жуда кичкина, кўпинча ўртачаси 3х4 см, катгаси 6х9 см бўлган. Ҳар бирига девонбеги ёки маҳрамнинг муҳри босилган. Хива давлат архивида бундай фатакларни кўплаб учратдик¹⁵⁸. Масалан, «Тарих моҳи жумоди ал-аввал эрдиким, қангли Султонбийнинг юз йигирма чорва қўйи (и) дин закот олдуқ, даҳил қилмасунлар, хат битилди, 1288» деб ёзилган¹⁵⁹.

«Тарих моҳи раби ал-аввал ойидаким, Дўст Муҳаммад қорақалпоқларни (нг) эллик чорва қўйидин закот олдуқ, ҳеч ким даҳил қилмасун. Хат битилди, 1288». Сўнгра девонбеги муҳр босган¹⁶⁰.

Лекин закот олинганлиги ҳақидаги далилни фақат девонбеги-

¹⁵⁴ ФИ-125, оп. 2, д. 452, 1-бет. Мазкур ҳужжатда «қастамғали Аризбий» деган сўзлар ўчирилган.

¹⁵⁵ ФИ-125, оп. 2, д. 424, 2 аа, 28 а, 29 а, 31 а-бетлар.

¹⁵⁶ ФИ-125, оп. 2, д. 425. ҳужжат. 3 б, 5 а, 7 б, 11 а, 36 а, 43 б, 45 а-бетлар; ФИ-125, оп. 2, д. 419. ҳужжат. 2 а, 4 а б, 8 б, 9 а, 11 а, 38 б, 39 а-бетлар; ФИ-125, оп. 2, д. 432. ҳужжат. 1 б, 6 а, 10 б, 18 а, 20 б, 37 а, 42 а-бетлар.

¹⁵⁷ ФИ-125, оп. 2, д. 425, 52 а-бет, д. 419, 40 а, 41-бет, д. 432, 41 б-бетлар.

¹⁵⁸ УЗМДА. ФИ-125, оп. 2, д. 455 да 1871 йилга оид 52 та фатак сақланган.

¹⁵⁹ Уша дело, 3-бет.

¹⁶⁰ Уша дело, 6-бет.

гина бермасдан, закот тўловчи (йиғувчи) маҳрамлар ҳам бериш ҳуқуқига эга эканлиги кўрсатилган.

Ҳужжатларда «Юз моли ўтулди маҳрам оғодин фатакли» ёки «Эллик мол ўтулди маҳрам оғодин»¹⁶¹ каби жумлаларни учратдик. Булар закот олинганлик ҳақидаги фактларни хоннинг маҳрамлари томонидан ҳам берилганлигини кўрсатган.

Закот олувчи амалдорлар закот йиғишни жуда қаттиққўллик билан олиб борган. Улар ҳатто қалин учун берилган чорва моллардан ҳам закот олишган. Закот тўлашдан қочиб юрган шахсларнинг, беркитиб қўйган чорвасини ҳам топдириб олиб, закот олишган. Ҳужжатлардаги «Моли тофулсун»¹⁶², «Эрназар топиб берган», «Ўтиз мол қалин берган»¹⁶³ каби жумлалар фикримизни тасдиқлайди.

Закот йиғувчи маҳрамлар закот йиғиш жараёнида қилган харажатларини ёзиб борган, баъзан ундай харажатлар закот пулидан ишлатилган. Марҳамлар харажатининг бир қисмини закот тўлаш даврида хизмат кўрсатган қорақалпоқ, қозоқ амалдорларига инъом учун берилган¹⁶⁴ (эгар, пичоқ, белбоғ кабилар).

Ҳужжатларда қорақалпоқ қисман, қозоқ чорвадорларининг ўзи ва отасининг исми қайси қабила ёки уруғга мансублиги, қайси район ёки курангга қарашлилиги 424, 432-ҳужжатларда эса, шуларга қўшимча сифатида чорваси ҳисобидан неча танга ёки тилла закот тўлаганлиги ҳақида ёзилган. 432-ҳужжатда ҳар бир курангда жами неча мол борлиги ва неча танга закот тўлаганлиги форс тилида сўз ва сон билан кўрсатилган. Масалан, «Жами ҳашт ҳазору се мол — 8003 танга», «Жами бист-у як ҳазору ду сад у чеҳили ду мол — 21242 танга», «Жами ҳафт ҳазору ҳафтасад-у шисад мол — 7760 танга»¹⁶⁵ тарзида ёзилган. Ҳужжатдаги шундай маълумотлар асосида қорақалпоқ чорвачилик районлари, чорвачи хўжаликлар, уларнинг қайси қабила-уруғга мансублиги ва чорва молининг миқдори, шунинг ҳисобидан тўлаган закот тангасини иловадаги 2-жадвал орқали кўрсатамиз.

Жадвалда кўрсатилганидек, қорақалпоқ ва қозоқларнинг чорваси 115237 молдан иборат бўлиб, ундан 115237 танга закот олинган. Лекин дафтарнинг 44 б бетида «Жамиул жами кулли (ҳамма, умумий) қорақалпоқларнинг чорва закоти тўқсон уч минг тўққуз юз тўқсон беш танга, 100345 тилла» деб нотўғри ёзилган.

А. Кун ана шу маълумотга асосланиб қорақалпоқ ва қозоқлар 10444 кичик тилла закот тўлаганлар деб ёзган¹⁶⁶.

¹⁶¹ ФИ-125, оп. 2, д. 419, 13 б, 36 а-бетлар.

¹⁶² ФИ-125, оп. 2, д. 425, 38 а-бет.

¹⁶³ ФИ-125, оп. 2, д. 425, 13 б, 14 а-бетлар.

¹⁶⁴ УЗМДА. ФИ-125, оп. 2, д. 451, 1 а, 2 а б-бетлар.

¹⁶⁵ ФИ-125, оп. 2, д. 425, 44 а-бет.

¹⁶⁶ Кун А.— Заметки о податях Хивинского ханства «Туркестанские ведомости», 1873, № 32.

Бизнингча, 10444 тилла 1872 йили сентябрида йиғиб олган закот бўлиб, рўйхатда кўрсатилган чорва молдан аслида ўша йили 115237 танга, яъни 12804 кичик тилла 2 танга закот олиш керак эди.

Шундан 10444 тилла олинган 1360 тилла 2 танга боқиманда бўлиб тўланмай қолган. Бундай закотдан қарз қолган пуллар маълум муддатдан сўнг йиғиб олинган.

Лекин, текшириш натижасида Хива архивидаги закот тўловчиларнинг рўйхат дафтаридagi чорвачи хўжаликлар ва чорва молларининг миқдори тўғрисидаги маълумотлар 432-хужжатдагидан унчалик катта фарқ қилмаслиги аниқланди.

XIX асрнинг II ярми 1855—1859 йиллардаги қорақалпоқ қўзғолонларидан сўнг 60-йиллардан бошлаб қорамоллар учун олинadиган закот миқдори ўзгартирилган. Чунonчи, ҳар бир қорамол учун 1 танга, ҳар бир қўй учун ярим тангадан закот олинган. А. Вамбери ҳам чорвадан олинadиган закот миқдорини ана шундай ҳисоблаган¹⁶⁷. Хужжатлар ҳам Вамберининг ёзганларини қувватлайди.

Закот йиғувчилар ва ҳисоб-китоб олиб борувчи маҳрам ва девонлар рўйхат дафтарларида мунча туя, от, хўкиз ёки сигир деб ёзмас эдилар. Гарчи қўйлар сони берилса-да, закот олишда молга чағиштириб олинган. Ҳар бир куранг чорвасини кўрсатишда ҳамма чорва моли мол ҳисобида юритилган. Уни 432-хужжатдаги «Жами ду ҳазору шаст мол» Жами икки минг шаст мол (12 а бет), «Жами сезда ҳазору ҳашт сад-у ҳаштод мол, 13880 танга» (Жами ўн уч минг саккиз юз саксон мол, 13880 танга) (19 а бет) каби мисолда кўриш мумкин. Хива хонлигидаги қорақалпоқлар XX асрнинг бошларида деҳқончилик билан бир қаторда чорвачилик билан ҳам шуғулланганлар.

XIX аср охирида, Хоразм воҳасида 286 100 катта туёқли чорва бўлиб, ундan 109700 туёғи Амударё бўлимида, 176400 туёғи Хива хонлигида ҳисобланган. 57 000 бош қоракўл қўйларидан 7200 боши Амударё бўлимда, 49 800 боши Хива хонлигида бўлган. Чорвачиликнинг бошқа турлари эса 1000 600 бош бўлиб, унинг 191500 боши Амударё бўлимида, 809100 боши Хива хонлигида эди¹⁶⁸. 1910 йили фақат Чуманой ҳокимлигида 3800 бош от, 10000 бош хўкиз ва сигир, 300 туя, 200 бош эшак, 6000 бош қўй, 1000 бош эчки бўлган¹⁶⁹. Бу даврда чорва молидан олинadиган закот чўппули билан алмашилди. Ҳар бир қорамолдан ярим танга, туядан бир танга, қўйдан 5 тийиндан чўппули закот олинган.

¹⁶⁷ ФИ-125, оп. 1, д. 527, 46 а-бет; д. 528, 6, 20 б-бетлар.

¹⁶⁸ Хозяйство Каракалпакии в XIX— начале XX века. Ташкент, 1972. с. 119.

¹⁶⁹ ФИ-125, оп. 1, д. 527, в. 46 а.

XIX асрнинг II ярми XX аср бошларида чорвачилик қорақалпоқ хўжалигининг муҳим тармоғи ҳисобланган. Улар Амударёнинг қуйи оқимидан Чимбой, Қўнғирот, Хўжайли, Оққалъа, Оқтепа, Эшим, Довқора районлари атрофида, Қиётёрғон, Кўк, Эшим Укуз, Чўртонбой каналлари, Довқора, Бўзкўл бўйларида кичик жуз қозоқлари билан қўшни бўлиб чорвачилик билан шуғулланганлар. Хужжатларда кўрсатилишича қорақалпоқларнинг қулдовли мўйтин, қипчоқ, манғит қабилалари ва бешсори уруғи кўпинча чорвачилик билан шуғулланган.

Чорва моллардан закот йиғиш ҳар йилнинг август — сентябрь ойларидан бошланган. Закот эса куранглар бўйича рўйхат дафтарлари асосида олинган. Ундай куранглар 13 тага етган. Ҳар бир амалдор ўз курангининг закотини барвақт топширишга ҳаракат қилган. Куранг бошлиқлари уларнинг ёрдамчиси ҳисобланган. Закотдан уруғ оқсоқоллари, амалдорлар, айрим руҳонийлар, закот йиғишда иштирок этган хизматчилар озод қилинган.

Қорақалпоқлар ва қозоқ чорвадорларидан ҳар йили ўрта ҳисоб билан 12000 кичик тилла закот йиғиб олган.

XX аср бошларида Хива чорвадор қорақалпоқ хўжаликлари 15 тангадан хўжалик солиғи ва подшоҳлик ўтлоқларидан фойдалангани учун ҳар бир туясидан бир танга, қорамолидан 5 тийиндан закот тўлаганлар¹⁷⁰.

Балиқчилик хўжалиги ҳақидаги маълумотлар

Балиқчилик қорақалпоқ хўжалигининг муҳим соҳаларидан бири ҳисобланган. XIX асрнинг I ярмидаёқ балиқчи аҳолилар Тербенбес Мергенотов, Тозбесқум, Оқбеткей, Тойлоқжеген, Қорабойли, Эржойотов, Оққалъа, Урга, Қорожор, Ойиршо, Дузли, Қойберен, Жумолоқ, Тўқмоқ-ото мавзеларида жойлашган¹⁷¹. Улар учун балиқнинг марказий манбаи Орол денгизи, Амударё, Қувониш — Джарма ва Довқора, Қўнғирот ва Қоро — Терен эди.

Қорақалпоқлар хўжалигида балиқчилик, айниқса, Амударёнинг ўнг томони Россияга қўшилиб Амударё бўлими ташкил топганидан сўнг кенг ривожланди ва балиқ маҳсулоти товарлик даражасига кўтарилди. Бўлим балиқчилари Мўйноқ район территорияларига ўрнашиб қолди. Октябрь инқилобидан олдинги йиллари Мўйноқ оролида 340 қорақалпоқ ва қозоқ, 160 рус хўжаликлари; 1915 йилда Ургада 300 хўжалик, Тербенбесда 80 хўжалик, Қоратерен оролида 45 хўжалик, Қораўзак бўйларида 150 қорақалпоқ ва қозоқ хўжалиги яшаган.

¹⁷⁰ ФИ-125, оп. 1, д. 473, 56-бет. д. 8, в. 42.

¹⁷¹ Хўжайство Каракалпакии в XIX— начале XX века. Ташкент, 1972, с. 119. История Каракалпакской АССР. Т. 1. Ташкент, 1974, с. 128.

Орол денгизи ва Амударёнинг қўйидаги балиқ саноати районларининг асоси рус ҳокимияти билан Хива хонлиги ўртасида бўлинган эди. Улар ўртасидаги чегара Толдиқнинг чап қирғоғи (Амударёнинг ғарбий тармоғи)дан то Толдиқ кўрфазигача сўнг шимолдан Тўқноқото ярим орол қирғоғига ҳамда ундан Урга томон то Тожибой кўрфазигача чўзилган.

Шундай қилиб, балиқ овладиган жойлар Урга, Бўзотов, Қўнғирот, Хива хонлиги қўл остида бўлган.

Хива архивидан Хива хонлигида балиқчилик ва қорақалпоқ балиқчиларининг рус балиқчилари билан бўлган муносабатларга оид 50 бетга яқин ҳужжатларни топишга эришилди¹⁷². Унда Хива хонининг Амударё бўлим бошлиғи балиқчилик билан шуғулланувчи фуқаролари ҳақидаги ёзишмалардан иборат. Амударё бўлим бошлиғи генерал-майор Резгеновнинг 1889 йил 24 февралда Хива хонига ёзган хатидан балиқчилик ва балиқ савдоси билан шуғулладиган Астрахань савдогари Михаил .Петрович Воробьевга Амударёда балиқ овламоқ учун Оқ қалъанинг ёнидан рухсат берилганини, агар хоҳиш(и) бўлса ўзига тегишли ерлар (дарё, кўллар)дан фойдаланиб балиқ ушлаш ва уларни тузлаш каби балиқчилик билан шуғулланишга ижарага беришини таклиф этганлиги маълум. Мазкур хатда ижарага қўйишнинг хонлик хазинасини бойитишдаги аҳамияти тўғрисида фикр юритади¹⁷³.

Хонлик 1876 йили қозоқларнинг олим уруғи билан қорақалпоқларнинг қиёт, очамойли уруғ жамоасига бўлиб берган, улар деҳқончилик, чорвачилик ва балиқчилик билан шуғулланиб хонликка муонат солиғи тўлаб яшаётган ерларни Толдиқ арнани чап тарафидан Толдиқ кўлигача, шимол тарафдан Тўқмоқ ото ўтови ва Ҳожибой кўли билан Урғичадан Урганнинг денгизга қуйиладиган жойигача бўлган ерларни 1893 йили Орол суви тошиб кетганидан сўнг Россия балиқчилари эгаллаб олиб, Хива фуқароларини у ерлардан ҳайдаб чиқараётганлиги, ҳатто зарар етказаётганлиги, Россия фуқароларининг бундай хатти-ҳаракатларининг хонлик билан Россия ўртасида тузилган шартномага номувофиқ эканлиги эслатилган.

Хулоса қилиб айтганда, ёзишмалардан хонликка қаршли қозоқ ва қорақалпоқ, қиёт ва очамойли уруғларининг Мўйноқ (Тўқмоқотов)нинг жануби, Бўзотов, Қўккўл, Урғи, Толдиқ, Арнанинг чап томонида деҳқончилик, чорвачилик билан бир қаторда балиқчилик билан шуғулланганлиги, балиқчилик улар хўжалигида 1893 йилдан сўнг асосий машғулотига айланиб қолганлигини аниқлаймиз. Жумладан, Орол денгизи суви тошганидан сўнг Амударё бўлими билан Хива ўртасидаги чегара районларда балиқчилик билан шуғулладиган Россия фуқаролари билан Хива фуқарола-

¹⁷² УЗМДА. ФИ-125, оп. 1, д. 34, в. 1—22.

¹⁷³ Уша жойда, д. 34, в. 12, 22.

ри ўртасида балиқ овлайдиган ерлар учун кураш кетган. Айниқса, Россия балиқчи фуқароларининг йирик намояндлари маҳаллий аҳолига ўз жабр-зулмини ўтказганлигини яққол кўрамиз. Фикримизни тасдиқловчи битта ҳужжатнинг тўла текстини келтиришни лозим топдик.

«Қўнғирот тобенин Қозоқия халқи Олим уруғидин
Қорақалпоқия жамоасини Қиёт ва Очамойли уруғидин» Ариза

Ўткан 1296 инчи (1875) йилда подшолиқдин бизларга июн-июл илан берилган ерларимизни ҳудуди Қунчиқори Толдиқ арна, Арал тенгизи Қунбатори, доғи қибласи Қўнғирот жамоасини ери эрди. Мазкур тарихдин 1311 инчи (1893) йилгача Тўқмоқотовида бўлиб, деҳқончилик ва чорвачилик этиб ўлтурғон эрдук. Мазкур ўн биринчи йилдин бешлаб Арал тенгизини суйи қолиблик қилиб Тўқмоқотовни қибла ҳудуди доғи экин экиб ва куштқорлик қилиб ўлтурғон еримизни сув олди. Мазкур отовда чорвалиқ илан ҳам сувнинг қайтқон вақтларинда сувдин чиққон ерларимизга деҳқончилик этиб, 1319 инчи (1901) йилгача ҳар тариқа ўйғушук қилиб ўлтуруб эрдук. Ондин сўнг балиқчи ўруслар келиб олов билан ҳам навъ муомилалашиб балиқчилик этиб, овқатгўзарлик қилиб юрганнимизда мазкур ўруслар кўпайиб мазкур еримизни қўлларимиздин зўрлик илан олиб жой солғонлари ҳақида 1329 инчи (1911) йилдоғи аризаларимиз илан жанобларига маълум қилиб, сўнгра оловнинг берган таъдиларига чиқолмай Тўқмоқотовидан кўчуб Бўзотов деган еримизга кўчиб келиб ўлтурғонимиздин сўнг, изимиздин Терентий Жилов, ва ҳам Иван Бекетов, Михаил Чаличников Харот Чаличников ва Ибрим жуҳуд ва Сорноёқ кантор деганлар, бир неча од — исмлари бизларга номаълум кокул ўрусларга бош бўлуб келиб бизлардан берухсат ерларимизга аввалги тариқада чўлон солиб ва яна мазкур Федотев Чаличников деган Қороёр деган манзилдоғи қўйғон ўлуқларимизни буздуруб текислатиб устига чулон солиб, ушбу тариқа ишлари, зўрлиқи кундан кунга зиёда бўлуб бородур. Бизларни молларимизнинг сувда юриб ўтлойтурғон ерларига мазкур урусларнинг хизматкорлари Норатов деган оғини солиб қўёдур. Молларимиз ёқинлошғон замон отиб ўлтурадур ёки ўзларимизни бирдан-бир ерларимиз(га) қойиқли мазкур оғини устидин сапвон гузарларимиз тушса бизларни изо ва ҳақоратлар берадурлар. Агарда шул тариқа ерларни тўғрисида олов илан важҳилашмакчи бўлсок қўлига милтуқ олиб отмоқга қасд қилодурғонлар сабабли бизларни чорвалиқ ва балиқчилик этмоқимиз қаттиқ мушкул бўлуб боротурғонини такроран жанобларига баён қилиб ва доғи фурсатлардин буён ўрусия жамоаларининг жабр кўруб ва на тариқада жабримизни ва бар берувчи ўруслардин билатурғонларимизни номларини алоҳида рўйхат этиб, ушбу ариза хатимиз илан қўшуб юбориб улуғ даражаларимиздин илти-

мос қиламизларким, бизларни иноятномаларимизда баён бўлгон еримизни орқа ҳудудий Орол тенгизи, мазкур тенгиз Тўқмоқотовнинг орқа тарафидан саккиз чақирим балки ондин ҳам знедроқ ердур. Ҳозирғи ўрусларнинг бизлардин зўрлиқ илан олиб, жой солиб ва ҳам сув босиб кўл бўлгон ерлариға оғ солиб тургон ерлари мазкур Тўқмоқ отонинг қибла тарафидадур. Шул иноят номали ерларимизни ичида ўлтургон ўрусларни жабру ситамлариндин халос бўлмоқимиз ҳақида ва ҳам ушбуға қўшуб юборилган рўйхатимизда баён бўлгон мол ва ҳақларимизни ва кўрган ҳақоратларимизни мазкур ўруслардин тейишли тартиб бўйинча сўрошиб бизларни ризоликға еткурсангиз эркан деб мазкур жамоаларни тарафлариндин оларни илтимослариға мувофиқ муҳрдорлари муҳримизни босдуқ. 23 инчи шабонда 1331 инчи, 1913 инчи масиҳий 13 инчи июлда» деб ёзилган, Хўжамурод бий ибн Тангриберган, домла Муҳаммад Мурод бий, ибн Мулло Қулали, Урозали бий ибн Сайидмуҳаммад, Утаган...

Бекмуҳаммад ибн Алимуҳаммад, Қўнғиротбой бий ибн Яхшилик каби уруғ амалдорларининг муҳри босилган¹⁷⁴.

Қорақалпоқ, қозоқ балиқчилардан 1912 йил май ойида 1913 йил майингача бўлган вақт ичида жабрланган шахслар кимдан қандай жабрлангани ёзилган.

Рўйхат охирида: «Ушбу рўйхотдоғи баён бўлгон одамларга ўзларини ёзиб кўрсатгани ҳақида инобатига муҳримиз» деб ёзилган ва Хўжамурод бий ибн Тангриберган»; «Домла Муҳаммадмурод бий ибн Мулло Қулали»; «Урозали бий ибн Сандмуҳаммад»; «Бек... ибн Алимуҳаммад»; «Қўнғиротбой бий ибн Яхшилик» кабилардан иборат 6 нафар уруғ амалдорларининг муҳри босилган¹⁷⁵.

Юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, ҳужжатлар балиқчилик қорақалпоқ хўжалигининг муҳим бир соҳаси эканлиги, улар Орол денгизи дарё ва кўл бўйларида балиқчилик билан шуғулланганлигини кўрсатади. Чунончи, ҳужжатлар 1873 йилдан сўнг хонликка қарашли қорақалпоқ ва қозоқ балиқчиларининг Россия балиқчилари ҳукмрон синф вакиллари билан бўлган муносабатларининг кичик бир томонини ёритиб берди.

Қорақалпоқларнинг Хива хонлиги савдосида тутган ўрни

Хива хонлигининг XIX—XX аср бошларидаги ички ва ташқи савдоси ҳақида Н. Н. Муравьев, Г. И. Данилевский, А. Л. Кун, П. П. Иванов, М. И. Йўлдошев, А. С. Содиков, С. Қ. Камолов каби олимлар ўзларининг илмий асарларида тўхталиб ўтишган.

¹⁷⁴ Уша жойда, д. 34, в. 11.

¹⁷⁵ Уша жойда, д. 34, в. 12—13.

Бироқ, бу авторлар қорақалпоқ ва қозоқларнинг Хива хонлигининг ички ва ташқи савдосида тутган ўрни, ҳамда улар яшаган территориялардаги савдо солиқларнинг миқдори, қай тарзда олинганлиги ҳақида алоҳида тўхталиб ўтилмаган.

Хива хонлари архивидан ана шу масалани ёритиб берувчи ҳужжатни топишга муяссар бўлинди¹⁷⁶.

Ҳужжатлар ўша даврда хонлик савдосининг ривожланишига қозоқ ва қорақалпоқлар фаол қатнашганидан далолат беради. Чимбой ҳамда Қўнғирот қорақалпоқ қозоқларнинг маъмурий маркази ҳисобланган. Чимбой, Қўнғирот билан бир қаторда Хўжайли, Нукус ҳам хонлиқнинг бошқа хонлиқлар ва Россия билан савдо-сотиқ муносабатларида муҳим роль ўйнаган савдо маркази ҳисобланган. Чимбойда катта карвонсарой, 150 дўкон, Қўнғиротда 350 дўкон, Хўжайлида 150 дўкон бўлган. Қўнғирот бозоридаги дўконларда бозор кунларидан бошқа кунлари ҳам доимий савдо бўлган¹⁷⁷.

А. Л. Кун «Чимбой Амударё дельтаси ва ўнг қирғоғидаги кўчманчи қирғиз, қозоқ ва қорақалпоқлар учун Хўжайлидан кейин иккинчи марказий бозор бўлган. Аҳолиси 300 хўжалик бўлиб савдо-сотиқ ишлари тартибли олиб борилган. Унда 150 дўкон, бир неча устахона мавжуд бўлиб, бозорга ҳар куни 400 га яқин киши келган...

Қорақалпоқлар яшаган территорияларда Чимбой, Хўжайли, Қўнғирот бозорларидан бошқа Раҳмонберди бий қўрғонининг ичиде 50 дўкон бўлган ва ташқарисида бозор бўлган. Унга атрофдаги аҳоли ва ўзбеклар келар эди. Яна Довқора кўли ёнидаги Қилич қалъада 2—3 дўкон бўлиб, у ерда ҳам бозор бўлиб турар эди¹⁷⁸,— деб ёзади.

Закот дастлаб бутун мусулмон мамлакатлари учун бож ҳисобланган. У товар баҳосининг $\frac{1}{40}$ ига тенг бўлган. Ундан йиғилган пуллар диний мақсадларда сарфланган. Охири тахминан X асрдан бошлаб, бу солиқ давлат киримларидан бирига айланган. Хива ва бошқа мусулмон савдогарларида фақат закот тўлагандагина савдо ҳалол ва қонуний бўлади, деб ишонганлар. Йиллар ўтиши билан закотнинг диний характери камай бориб у савдогарчиликда оғир мажбуриятга айланди¹⁷⁹.

¹⁷⁶ Ўзбекистон Марказий Давлат архиви. ФИ-125, оп. 2, д. 415, 420—421, 426, 427—437, 451, 457; ФИ-125, оп. 1, д. 490 кабилар.

¹⁷⁷ Данилевский Г. И. Описание Хивинского ханства. «Записки Русского географического общества». Кн. V. СПб., 1851. Қарақалпаки в XVIII—XIX веках. Ташкент, 1968.

¹⁷⁸ Кун А. Л. От Чимбая до Рахманберди бий базара. От Хивы до Газавата.—«Материалы для статистики Туркестанского края». Вып. IV. СПб., 1876 с. 201, 232, 238—239.

¹⁷⁹ Садыков А. С. Экономические связи Хивы с Россией во второй половине XIX — начале XX вв. Ташкент, 1965, с. 101.

Қорақалпоқ ва қозоқлар бозорларга деҳқончилик, чорвачилик, балиқчилик ҳамда ҳунармандчилик маҳсулотларини олиб келишар эди. Бозорга сотиш учун олиб келинган товарлари ҳисобидан савдо солиқлари, тарози пули, тағижой, даллол ҳақи каби солиқ олинган. Жумладан, XIX асрнинг 50-йиллари Чимбой бозорида сотилган ҳар бир от ёки қорамол учун 1 танга, қўй учун ярим танга солиқ олинган. Ҳар бир косибдан бозор ерида фойдаланганлиги учун бир ярим шоҳидан¹⁸⁰ тағижой солиғи олинган. Ҳужжатлардан маълум бўлишича, бозорда сотиладиган ғалла — буғдой, кунжут, жўхори, пахта каби деҳқончилик ва чорвачилик маҳсулотларини ўлчаб берувчи алоҳида-алоҳида тароз ва тарозимандлари бўлган. Тарози пули сотилган товарнинг тури ва нархига қараб олинган. Хон амалдорлари тарози пулини ўзлари йиғиб олмай, балки ҳар бир тарозининг бир йиллигини тарозимандларга сотиш ҳоллари ҳам бўлган. Чунончи, Чимбой бозорида ҳар бир тарозининг бир йиллигини 150 тилладан 270 тиллагача сотилган¹⁸¹.

457-ҳужжатдан маълум бўлишича, катта шаҳар бозорларида сотиш учун олиб келинган, сотилган чорва моллари, турли товарлардан олинадиган закот бозор ҳақи каби савдо солиқлари алоҳида божмонлар томонидан йиғиб олинган. Божмонлар хон томонидан тайинланган. Катта шаҳар ва бир неча бозорлар закотининг ҳисоб-китобини олиб бориш, божмонлар устидан назорат қилиш ишини бозор жойлашган ҳокимликнинг ҳокимларидан ташқари хон вазирлари, девонбеги ва маҳрамларга бириктириб қўйилган. Жумладан, XIX асрнинг 60-йиллари Хўжайлининг закот, бож (бозор солиғи) ишларини Отаниёз хўжага, Хонқа, Гурланники девонбегига биркитилган. Ҳазораспнинг закот, бож ишларини хоннинг ўзи бошқарган. Чимбой бозори закоти ва турли савдо солиқларининг ҳисоб-китобини олиб бориш ва унинг устидан назорат қилиш Фозил маҳрам ёки Юсуф маҳрам зиммасида эди. Бу ерда шуни айтиш керакки, текширувчи амалдорлар ҳам тез-тез ўзгартирилиб турилган. М. П. Йўлдошев «Шўроҳонда бухорчи ва қалъачи савдогарлардан олинадиган закот ҳисобини Муҳаммад Ниёз девонбеги билан Қорахон маҳрам дафтарсиз юргизганлар», «Чимбой бозор жой ҳисобини ясовулбоши ва Паҳлавон Ниёз девон юргизган. Уларнинг дафтари бўлган»¹⁸²,— деб ёзади. Шунга қараганда, Чимбой бозор солиғининг ҳисоб-китобини XIX асрнинг II ярмида Маҳмуд ясовулбоши, Фозил маҳрам, Юсуф маҳрам, Қорахон маҳрамлар олиб борган. Катта шаҳар бозорларида ҳар бир косиб, ҳар хил моллардан закот, бозор солиғи оладиган кишилар

¹⁸⁰ Бир шоҳий 5 кумуш тангага тенг. Бир шоҳий рус пули билан ҳисобланганда 25 тийин мис пулига баробар.

¹⁸¹ Ўзбекистон Марказий Давлат архиви. ФИ-125, оп. 2, д. 415.

¹⁸² Йўлдошев М. П. Хива хонлигида феодал ер эгаллиги ва давлат тузилиши. Тошкент, 1959, 65-бет.

айрим-айрим бўлиб, улар шу ер ҳокими томонидан белгиланган. Тарози пули жуда оғир солиқ эди, сотиладиган маҳсулотлар бозор тарозисидан фойдаланганми ёки фойдаланмаганми бари бир солиқ олиनावерар эди. Ҳатто тарозидан ўлчанмайдиган нарсалардан ҳам тарози пули талаб қилишган¹⁸³.

Бундай ҳолларни бозор солиғининг бошқа турларини йиғиб олишда ҳам учратиш мумкин.

Бозорда сотувчи, олувчилардан улар ўртасида бирор даллол аралашса ҳам, аралашмаса ҳам бари бир даллол ҳақи олинган. Карвонсаройларда бўлган кўтара савдо вақтида даллол ҳақи 1 таңгадан 20 тиллагача олинган¹⁸⁴.

1873 йили Қўнғиротнинг даллол ҳақи 150 тилла, Хўжайлининг закот, даллол ҳақи 700 тилла, Чимбой бозорининг даллол ҳақи 500 тилла, Шўроҳон бозорининг даллол ҳақи 150 тилла, Шайх Аббос Вали бозорининг даллол ҳақи 100 тилла, Ориёқдаги Раҳимбердибий бозорининг даллол ҳақи 100 тилла ҳисобланган¹⁸⁵.

XIX асрнинг 50-йиллари Чимбой бозорида йиғиб олинган савдо солиқлари 750 тиллани ташкил этган¹⁸⁶.

XIX асрнинг ўрталарида хонлик шаҳарларида, ҳатто Россия ва Бухоро билан бўлган савдоларда доимий иштирок этиб турган йирик қорақалпоқ, қозоқ савдогарлари етишиб чиққан. Хива Давлат архивидаги закот дафтарлар деб аталган ҳужжатларда¹⁸⁷ уларнинг номлари ва олиб келган ёки юборган товарлари ёзилган.

Мазкур ишимизда ана шу ҳужжатларнинг айримларини китобхонга ҳавола этамиз.

У ҳужжатлар закот, бож (савдо солиқлари) дафтарлари¹⁸⁸ ва тилхат, тўхтам хат (расписка, договор)лардан иборат¹⁸⁹. Савдо солиғи ёзилган ҳужжатларнинг бирида «14.1289 (1872) бежан йилидаги бухорчи дафтар, закот»¹⁹⁰ деб ёзилган бўлса, иккинчисида: «1289 Кўнғирот дафтари, ўрусчи бозорини закоти, як сола»¹⁹¹,—деб ёзилган.

¹⁸³ Садыков А. С. Экономические связи Хивы с Россией во второй половине XIX — начале XX вв. Ташкент, 1965. с. 107.

¹⁸⁴ УЗМДА. ФИ-125, оп. 2, д. 428, 5 а б-бетлар.

¹⁸⁵ Уша жойда, д. 457, 1-бет.

¹⁸⁶ Уша жойда, д. 420, 421, 422, 426, 427, 429, 430; Иванов П. П. Архив Хивинских ханов XIX в. Исследование и описание документов с историческим введением. Л., 1940, с. 131—142.

¹⁸⁷ Ўзбекистон Марказий Давлат архиви (УЗМДА). ФИ-125, оп. 1, д. 415, 420, 421—424, 426—431, 451, 457 кабилар. Бу ҳужжатларнинг айримлари эълон қилинган. Қаранг: Жалилов А. Новый документ о взимании закята у каракалпаков.—«Вестник КК ФАН УзССР», 1969, № 4; Жалилов О. XIX—XX аср бошларидаги қорақалпоқ тарихига онд муҳим ҳужжатлар. Тошкент, 1977.

¹⁸⁸ УЗМДА. ФИ-125, оп. 2, д. 421, 422, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 456, 457.

¹⁸⁹ УЗМДА. ФИ-125, оп. 1, д. 490, в. 200, 201, 203.

¹⁹⁰ 1289 бежан йили—1872 йил. УЗМДА. ФИ-125, оп. 2, д. 426, в. 1.

¹⁹¹ Як сола—бир йил, бир йиллик маъносида. УЗМДА. ФИ-125, оп. 2, д. 427, в. 1.

1872—1873 йилга оид учинчи бир ҳужжатда эса: «13. 1289 бежан йили моҳи муҳаррам ойиндоғи қалъачи дафтари, закот» деган жумла ёзилган. Ҳужжатлардаги «Бухорчи», «Урусчи», ва «Қалъачи» деган терминлар ўзаро савдо (ички ва ташқи савдо) муносабатларини ифодалаган.

13, 14 рақамлари эса, бозор солиқлари ёзилган дафтарларнинг тартиб номерини билдирган. Чунончи, Хива хонлиги билан Россия ўртасида савдода иштирок этувчилар «Урусчи», Бухоро билан савдода иштирок этувчилар «Бухорчи», Умуман шаҳарлараро олиб борилган савдода қатнашувчилар «Қалъачи» деб аталган¹⁹².

1872 йилга оид 426-дело ҳам Хива билан Бухоро ўртасида савдо олиб боровчи савдогарлардан олинадиган савдо солиғи — закот тўғрисидаги дафтардир¹⁹³. Дафтарда савдогарларнинг номлари, уларнинг қаерли ёки қайси халққа тобелиги сўнгра Бухородан олиб келган моллари ва улардан олинган солиқ — закот тилла ҳисобида берилган.

426-делодаги «1289 бежан йили моҳи муҳаррам (1872 йил март — апрель)да келган бухорчи деган мавзунинг «Қўнғиротли, чимбойлилар»¹⁹⁴ деб номланган қисмида «Юсуф Хитой»¹⁹⁵ уч той¹⁹⁶ тамаку, бир той кўрфа¹⁹⁷, Тағой сўфи бир ярим тева¹⁹⁸ талотин¹⁹⁹ Қулмуҳаммад қозоқ бир той темур²⁰⁰ бир той кўрфа.

Хўжа эли Охунджон бир тева темур, икки лангча²⁰¹ кўрфа билан баззоз моли»²⁰² (олиб келган — Ж. О.) деган маълумот берилади.

«1289 муҳаррамнинг йиғирма учланчисида келган бухорчи» деган мавзунинг «Чинбойли, Хўжа элилар» деган қисмида «Бийхўжани Бойзоқ қозоқ билан ебарган моли: икки тева тамоку, бир тева чодир, икки сухтан, икки лангча бозор хариди.

Чинбойли Аваз икки тева тамоку, бир той кўкоз²⁰³, деган маълумотлар берилган.

¹⁹² ФИ-125, оп. 2, д. 430, в. 1.

¹⁹³ Иванов П. П. Архив Хивинских ханов XIX в. М., 1940, с. 131—134.

¹⁹⁴ УзМДА. И-25, оп. 2, д. 426; Иванов П. П. Ўша асар, 23 дафтар, 4 а, 5 а б-бетлар.

¹⁹⁵ Хитой — Орис ўн тўрт уруғ қорақалпоқларининг таркибидаги бир қабила-нинг номи. Бу қабила бешсори, бекшайх, қозоққли, қойчили, анна қуюн, ойтাকা, манжули, шарувчи, қирқ, буқли каби 12 уруғдан ташкил топган. Уларнинг қирққа яқин уруғ шахобчаси бўлган. Хитой қабиласи Кегайли каналининг бошлари, ўнг қирғоқларининг эгаллаган.

¹⁹⁶ Той — (кип, туюк), бир той тахминан 40 кг дан 70 кг гача бўлган.

¹⁹⁷ Кўрфа — кўрпа.

¹⁹⁸ Тева — Хоразмда туяни тева дейишади.

¹⁹⁹ Талотин — хом тери, ҳўкиз терисидан ишланган юмшоқ кўн.

²⁰⁰ Темур — темир.

²⁰¹ Лангча — сават шаклида ишланган идиш. У от, эшак, туяларда юк ташиш учун ишлатилган.

²⁰² Баззоз моли — матолар, газлама моллар, яъни газмол.

²⁰³ Кўкоз — кўкнори, мак.

Ҳижрий 1289 йил муҳаррам, рабби ал-аввал (1872 йил март—май) да Россияга юбориладиган товарлар ва улардан олинадиган закот эса 427-делода қуйидагича берилди:

«1289 муҳаррам ойида қўнғиротли Давлат Муродбой етти тева хом²⁰⁴, икки тева мато²⁰⁵, икки тева бурунч. Рабби ал-аввалда яна Давлат Муродбой тўрт тева филтой²⁰⁶ матоъ, ўттуз тева филтой пахта, ўн олти тева филтой хом, икки лангча меши²⁰⁷, икки тева сабзи, икки тева бурунч. Муҳаммад Назар Қафан тўрт тева пахта, бир тева хом, бир ярим тева қўй териси, икки тева бурунч, Ғойиб қозоқ бир ботмон²⁰⁸ рўён²⁰⁹ (1 б-бет). Чорак кам бир тева хом, Мулло Тилов, икки лангча матоъ. Бойувли Мулло Сайид уч тева хом, яна Мулло Сайид бир лангча матоъ, бир лангча хом. Қаволбоши тўрт (тева — Ж. О.) бурунч, бир тева матоъ, бир ярим тева хом, бир тева қоқ.

Изтилов қозоқ тўрт ярим тева хом, икки тева пахта, икки лангча рўён, бир лангча матоъ, бир тева қоқ²¹⁰. Мулла Холмуҳаммад бир тева қўй териси, Бойувли изтилов қозоқ чорак кам икки тева матоъ Раҳмон сорн олти тева хом, икки лангча матоъ, бир лангча рўён. Оймуҳаммад қозоқ тўрт ярим тева хом, икки тева рўён, бир тева матоъ, бир тева пахта, икки лангча қоқ (3 а-бет).

Халилулло бир ботмон ўнсари²¹¹ матоъ, ярим ботмон рўён, бир ботмон қоқ. Берди хўжа уч ботмон бурунч, икки ботмон қоқ. Яна Берди хўжа уч ярим ботмон бурунч, икки ботмон қоқ. Мамат беш ярим ботмон бурунч, икки ботмон қоқ. Бек қазоқ икки тева бурунч, бир тева ғалла.

Туркманбой қазоқ беш тева хом, бир тева матоъ. Дўстниёзбой бир тева матоъ, уч тева пахта, икки лангча жийда. Ҳайтим қазоқ бир ярим тева хом, икки лангча фустун (3 б-бет).

Тожи Мурод бий оқо икки лангча мато, Тешабой бирлан Мадатбой қозоқ икки лангча мато, бир ботмон матоъ, икки тева бурунч, бир тева хом.

Бойбул қазоқ бир лангча қоқ, бир лангча фустун. Асил қазоқ чорак кам бир тева матоъ, бир ботмон рўён. Ва Носир қазоқ ўн

²⁰⁴ *Хом* — хом ашё, ишлов берилмаган маҳсулот.

²⁰⁵ *Мато* — турли хўжалик моллари.

²⁰⁶ *Филтой* (пилтой) — одатдаги тойлардан кичикроқ бўлган отларга юкланадиган тойлар.

²⁰⁷ *Меш* — тулуб, теридан ишланган мешок ундан кўпинча суюқликларни сақлаш ва ташиш учун фойдаланилган.

²⁰⁸ *Ботмон* — Хива ботмони рус оғирлик ўлчовининг 43 қалогига баробар (Данилевский Г. И. Описание Хивинского ханства. Записки РГО. Кн. V, с. 83).

²⁰⁹ *Рўён* — руслар марека деб аташадиган ўсимлик. Уннинг илдизидан қизил ранг бўёқ олинган. Пахта ипакларни бўяшга ишлатилган.

²¹⁰ *Қоқ* — қуритилган мевалар (олма, ўрик, шафтоли ва бошқалар).

²¹¹ *Ўнсари* — ботмоннинг чораги ўнсарига, ўнсари эса 1104 мисқолга баробар.

сари кам уч ботмон матоъ. Бозорбек қазақ тўрт ярим ботмон матоъ. Қирқбой беш ботмон матоъ, ярим ботмон рўён.

Наврўзбой қозоқ бир тева матоъ бирлан бир ботмон матоъ. Қулмуҳаммад Паҳлавон бир ярим тева хом, икки лангча матоъ. Шаъбон ойида Туркманбой икки тева матоъ. Жами тўқсон тева пахта, рўён, биринч, жами ўн олти тева, матоъ. Жами закот²¹² беш юз доғи тўрт тилла»²¹³ (4 б-бет).

1872—1873 йилга оид 430-делонинг 7 б-бетида биттагина Хўжаниёз қозоқнинг 1289 йил шаъбон ойида (1872 йил октябрь) Россиядан келтирилган товарлари ва унинг ҳисобидан олинган закот ёзилган. Чунончи, Россиядан Хивага биттагина Хўжаниёз қозоқнинг ўзи 18 тойда 427 тўп чит, 47 тўп фаранг чит, 37 тўп қора чит, 30 тўп чит тик, 27 талотин, 60 дона рўхса гулноз калта рўмол келтирган.

1872 йил март-апрель ойида Хиванинг Бухоро билан бўлган савдосида Қўнғирот, Чинбой, Хўжайли қорақалпоқ, қозоқ савдогарлари қатнашган. Бухородан Хивага тамаки, кўрфа, темир ва газлама олиб келинганлигини аниқлаймиз.

427-ҳужжатдан маълум бўлишича қозоқ, қорақалпоқ, ўзбеклар Россияга Қўнғиротдаги «Ўрусчи бозори» деб аталган бозор орқали пахта, хом, рўён, қоқ, гуруч, пўстун чиқарганлар.

Тилхат, тўқтом (договор) шаклидаги ҳужжатлардан битта мисол:

Дело 490²¹⁴ (22x35 $\frac{1}{2}$ см ҳажмли оқ рангли рус ёзув қоғозига ёзилган) «1311 нчи йилда йигирма тўққизланчи сафарда²¹⁵ бир худога топшуруб юборилди. Қўнғиротдин Урунбурх²¹⁶ қа хиволи Матжонбойдин киройкашлари Хива хон ҳокимига тобеъ Чим уёз²¹⁷ Чим бўлусининг²¹⁸ нсмери башланчи овулининг қозоқи Назар уруғи Кўчқорбой жикай²¹⁹ тонфасидин Серсен Тўламаш ўғла, Йўлдош Утаган Жонсайид ўғли ортдум — ўн тўрт тева усти²²⁰ сечаҳорьяк²²¹ фахта²²², олти той пилтой устуна²²³ эллик дона мешидин

²¹² *Закот* — турли касб кишилари, савдогар ва чорвадорлардан олинадиган солиқ. Хива хонлигида савдогарлардан олинадиган бозор солиқлари ҳам закот деб аталган ва улар айрим дафтарларга ёзилган. Ундай дафтарларни закот дафтарлари деб атаган.

²¹³ УзМДА. Оп. 2, д. 427, 1 а, 2 б, 3 а б, 4 а б-бетлар.

²¹⁴ УзМДА. ФИ-125, оп. 1, д. 490, 200-бет.

²¹⁵ 1883 йил 3 сентябрь.

²¹⁶ *Урунбурх* — Оренбург.

²¹⁷ *Уёз* — уезд.

²¹⁸ *Бўлус* — волость.

²¹⁹ *Жикай* — Кичик жуз қозоқлари назар уруғига мансуб уруғ шоҳобчаси.

²²⁰ *Усти* — ортиқча, ошиқча, ошиқчаси билан маъносида.

²²¹ *Сечаҳорьяк* — бир тойнинг тўртдан уч қисми маъносида. Бир маннинг $\frac{1}{4}$ қисми ҳам чаҳорьяк терминин билан ишлатилган. У 4—5 пудга тенг.

²²² *Фохта* — пахта.

²²³ *Устуна* — устига ўхшаган маънода.

уч юз дона меши қўйилгон. Яна бир тева усти ёри фахта, той ҳисоби ўттуз той путун ҳисобига ўн бир тева юкларнинг кирой ҳақи олтиш бир тангадин етмиш тўрт тилла беш танга тамом олуб соф бўлдум. Ўттуз беш кун срок, срокли кунидин қолдурсоқ ҳар бир кунига тева бошига ўттуз тийин кумуш тўласам керак. Уғирлотсоқ, сувга чурутсоқ, ўтқо ёндурсоқ ҳар турли зиёну заҳмат еткурсақ Оренбурх нархи бозори илан тўламакка рози бўлуб, юқоридоғи Серсен томғом²²⁴ солдум. Утаган томғом солдум. Ушбунинг дуруслик инотиға кафия миннатдор бўлуб карвонбошлар²²⁵ муҳрум босдим;

«Эштемурбой карвонбоши ибн Давлатбей».

«Мулло Сувоқ карвонбоши ибн Қўшоббей. 1303»²²⁶.

«Қулмуҳаммад карвонбоши ибн Фулод, 1303»²²⁷.

Қувват иниси Қўйбоқ Жуманазар ўғли ушбу нақладнойдин бошқа Матжондин бир тева усти, сечахоряк фахта ўтуб, беш тилла уч чойи (шоҳий) тамом олдим. Ушбунинг дўрестликина Қувват муҳрум; «Қувват карвонбоши ибн Қорабош, 1303»²²⁸.

Демак Оренбургга юборилган ҳар бир туя юк учун 61 танга кира ҳақи олинган. Агар киракаш ортган юкни белгиланган вақтга кўрсатилган шаҳарга етказса олмаса ёки юклаган товарни куйдирса, чиритса товар ҳақларини бозор нархида тўлаган. Бу ҳақда савдогар билан киракаш карвонлар ўртасида шартнома (тўхтом) тузилган. Тўхтомлар карвонбошилар орқали тасдиқланиб олинган.

1885 йил май ойида Амударё бўлим бошлиғининг Хива хониға ёзган хатида Россияга Қўнғирот орқали йўналтирган юкларнинг кира ҳақлари юк эгаси билан киракаш ўртасида бўладиган Оқподшо тарафидин тайинланган дастураламал тўғрисида маълумот берилган. Унда агар пахта ва хом юкласа Қўнғиротдан то Нижний Новгородгача ҳар пудига бир сўм 30 тийиндан, Астрахангача бўлса ҳар пудига 5 сўмдан кира ҳақи олинини эслатишган. Яна юкни тайин этган жойга олиб боргунгача той ёки қопнинг йиртилган жойларини ямаб, юкнинг сиртига ёзилган ёрлиғи ва тарози пулини ўз устига олиши, тайинланган жойга ваъдалашган кунга етказиб беролмаса мол эгасининг фойдасига ҳар пудига беш

²²⁴ *Томға* — муҳр. Бу белги мазкур шахс муҳри ўрнида келган. Ҳужжат охирида эса муҳри (тамғаси) босилган.

²²⁵ *Карвонбоши* — карвонлар, савдогарлар бошлиғи бўлиб, уларнинг молларидан бож-хирож олишда закотчиларга ёрдам қилади. Карвончиликка доир жанжалларни калонтар билан биргалашиб ҳал қилади (XIX аср Хива давлат ҳужжатлари. Т. II, Тошкент, 1960, 328-бет).

²²⁶ 1885—1886 йил.

²²⁷ Ҳужжатларга босилган муҳрларда ёзилган ном ва сонлар қўштирноқ ичида берилди.

²²⁸ Бу жумлалар ҳужжатнинг ўнг томондаги ҳошиясига ёзилган ва Қувват карвонбошининг муҳри босилган.

۱۳۱

بر خط مشرب تویا و تریب یا در کون و بنویسند

در مشرب تریب
بر تویا و تریب

فیوض است جان بویست که آینه شادابی از غیر او یازمی جسم او یازمی بنیست
 به بویش بند زدی او چونش این نیک قران و نثار و فی بیامیت طایفه سندن
 اند اعلی ریمت و غیا نوالو بشادابی نور جان او تا به برکان او غیا جانیت او
 درض او غیا ایمان بای چله امضا آرد هم قیرا بر تیره او پس به چله یک خط
 تیک ایله طایفه سیدی تیره او پس یاری ما خط او نورت طایفه سیدی طایفه
 جانیغ بوزون پیش خط او تویا تریب تیره بر پیتی کرای اچیه سچن آتی تریب
 سوندرین تمام آلب صاج بودوم او تویا سچن کون سوا کون سوا کون کون
 قالد ربق هر کون تیره با شتو او تویا تریب کونوشی تویا سچن کون او سچن چله
 چون تریب او تویا سچن هر کون تریب تیره سچن کون او سچن تریب تریب
 اولان تویا سچن درجه تریب ندر اعلی ریمت و غیا طایفه سچن کون او سچن تریب
 او تا به جان او غیا طایفه سچن کون او سچن تریب ندر اعلی ریمت و غیا طایفه سچن کون او سچن تریب
 بی چله امضا طایفه سچن کون او سچن تریب ندر اعلی ریمت و غیا طایفه سچن کون او سچن تریب
 او سچن کون او سچن تریب ندر اعلی ریمت و غیا طایفه سچن کون او سچن تریب

یک

Расм 6. ФИ—125, оп. I, д. 490, 201-варақ.

тийиндан тўлайдиганлиги, ҳатто пахтанинг қуриб қолгани учун ҳар пудига икки тийиндан тўлайдиганлиги таъкидланади.

Хулоса қилиб айтганда, матни берилган Хива архив ҳужжатларидан маълум бўлишича хонликнинг ички ва ташқи савдосида қорақалпоқ ва қозоқлар фаол иштирок этганлар. Хонлик бозорларига деҳқончилик, чорвачилик ва ҳунармандчилик маҳсулотларини сотишга олиб келганлар.

Бундай товарлар ҳисобидан тағижой, тарози-пули ва даллол ҳақи каби савдо солиқлари тўланган. Бунинг ҳисоб-китоби хонликнинг бажмон, закотчи каби махсус амалдорлари томонидан «Закот дафтарлари» деб аталган дафтарларга ёзиб борилган.

Хонликнинг ички ва ташқи савдосида Қўнғирот, Чимбой, Хўжайли, Нукус каби бозорлар алоҳида ўрин тутган. Қўнғирот бозори «Ўрусча» бозор деб аталган. Чунки, бу бозор хонликнинг Россия билан бўлган савдосида, айниқса, қуруқлик орқали олиб борадиган савдода муҳим роль ўйнаган. Хивадан Россияга пахта, гуруч, рўён, тамаки, туршак, хом тери, пўстин, кўрпа ва турли хом ашёлар юборилган. Ўз навбатида Россиядан металлдан ишланган асбоб-ускуналар кўк, фаранг чиг каби газлама моллари, гулли рўмоллар ҳамда чарм каби товарлар келтирилган.

Қуруқлик йўл транспорти сифатида асосан туя, қисман от ва эшаклардан ташкил топган карвонлардан фойдаланган. Қиракаш карвон ва карвонбошларнинг кўпчилиги қозоқлардан бўлган. XIX асрда қорақалпоқ ва қозоқлардан Қувват, Қулмуҳаммад, Эштемур, Мулло Чувоқ каби карвонбошлари етишиб чиққан.

II боб. ХОНЛИКНИНГ ҚОРАҚАЛПОКЛАР УСТИДАН ЮРГИЗГАН СОЛИҚ СИЁСАТИ ВА ФЕОДАЛ МАЖБУРИЯТ

Солиқ сиёсати

Хива хонлигида Марказий Давлат системаси аслида ижтимоий-иқтисодий муносабатларнинг объектив равишда бунёдга келиши натижаси ўлароқ вужудга келган эди. Бу ҳокимият иқтисодий жиҳатдан ҳукмрон бўлган энг кучли ер эгаларининг манфаатини ўзида акс эттиради. Йирик ер эгалари эса ўз навбатида ҳокимиятни қўлларидан қурол қилиб сиёсий жиҳатдан ҳам ҳукмрон синфга айлана бориб, эзилган меҳнаткашлар оммасини янада қаттиқроқ эксплуатация қила бошладилар, феодал Хива хонлигида ҳам бошқа давлатларда бўлгани каби ҳоким синф ҳукмронликни ўз қўлида сақлаб қолиш ва эксплуатация қилинувчи оммани итотда тутиб туриш учун жуда кўп моддий маблағга муҳтож эди. Хива хонлигидаги ана шу моддий маблағ халқдан олинадиган солиқлар ҳисобига тўпланар эди.

К. Маркс ўзининг «Ҳиндистонда Британия ҳукмронлиги» деган машҳур мақоласида Осиё давлатларининг давлат тузуми устида тўхталиб, бундай давлат тузилиши учун уч тармоқли идора қилиш усули мавжудлигини кўрсатиб ўтган эди. У «Осиёда азал-азалдан, одатда, фақат уч хил маҳкама бор эди: Молия маҳкамаси ёки ўз халқларни таламоқ мақсадида тузилган маҳкама. Ҳарбий маҳкамаси ёки қўшни халқларни талаш маҳкамаси ва ниҳоят жамоат ишлар маҳкамаси мавжуд бўлиб келган»¹,— деб ёзади.

К. Маркс молия маҳкамасининг ёки бошқача сўз билан айтганда, ўз халқини талаш маҳкамасини биринчи ўринга қўйган. Феодал Хива хонлигида узоқ давом этган ўзаро феодал урушлар натижасида вужудга келган ягона, марказлашган ҳокимиятнинг, ҳукмрон синфларнинг яшаши учун зарур бўлган моддий маблағни ана шу молия маҳкамаси вужудга келтирар эди.

Солиқлар бевосита моддий маблағлар ишлаб чиқарувчи меҳнаткаш омманинг текинхўр, ҳоким синф томонидан таланишининг доимий формаси эди.

¹ Маркс К., Энгельс Ф. Танланган асарлар. I том, Тошкент, 1959, 343-бет.

Ҳокимият феодаллар қўлида бўлган ҳар қандай бошқа давлатлар сингари Хива хонлигида ҳам ер солиғи қадимий ва кенг тарқалган бўлиб у йирик ер эгаларининг манфаатларини кўзлаб, камбағал деҳқонлар олқасига оғир юк бўлиб тушган эди. В. И. Ленин ўзининг, «Россияда XIX аср охирида аграр масала» номли геннал асарига деҳқон оилалари бюджетининг анализига асосланиб, чор ҳокимияти даврида турли солиқ ва тўловлар деҳқон даромадининг 70 процентини ташкил қилганлигини кўрсатиб берган эди².

Хива хонлигида ер солиғи ернинг қандай бўлишидан қатъи назар, унинг миқдор бирлигига қараб солиқ олинар эди. Архив ҳужжатларига асосан Хива хонлигидаги оғир солиқ сифати деҳқонлар оммаси зиммасига қандай оғир юк бўлиб тушганлигини тасаввур қилиш қийин эмас.

Солиқ Хива хонлиги даромадининг асосий манбаи, ўз халқини талаш, талон-торож этиш воситаси эди. Бошқача қилиб айтганда ер солиғининг миқдори хонлик бюджетини белгилаб берар эди. Солиқ, солиқ йиғувчилар учун бойиш воситаси бўлиб келган «Муҳаммад Раҳимхон халқнинг норозилиги яна кучайиб, туғён кўтарилишидан қўрқиб солиқ солиш тартибларини ўзгартиришга киришди. Хирож деб аталган ва натура билан олинадиган эски солиқ (маҳсулот солиғи) системаси бекор қилинади. Бунинг ўрнига солғут деб аталган пул солиғи жорий этилди»³. Н. Муравьев «Муҳаммад Раҳимхон ўзбошимчаликни, таловчиликни йўқотди, солиқ ундириш ишида доимий тартиб ўрнатиб, даромадни кўпайтирди. Божхона ва бошқа муассасалар ташкил этди»⁴,— деб ёзади. Н. Муравьевнинг айтганлари жуда муҳим фикрдир. Бироқ шундай тартиблар ўрнатилиши билан таловчилик батамом йўқолиб кетмаган. Л. Кун архивида ёзилишича, хонликдаги божхоналар Хиванинг ичидида — саройда, Оқ масжидда, Шоҳаббос валида, Қаландархона, Қилчоқ, Кўҳна Урганчда, Шарқда Ҳилоли, Ғазабот, Пишкониқ, Қоракўлда яна Бешарнада жойлашган⁵. Хон томонидан ҳар бир район ҳокимларининг солиқ закотларини йиғиб оладиган амалдорлар, унинг ҳисобини олиб борадиган девонлар белгиланган. Жумладан, Солғут асосан Қушбеги билан Меҳтар томонидан йиғиб олинган. Хонликдаги барча территория бу икки йирик амалдор ўртасида тақсим этилган. Қушбеги солиқ йиғадиган территорияга Амударёнинг ўнг томонидаги Қўнғирот қорақалпоқлари яшаган территория ҳам кирган. Олдинги вақтда

² Қаранг: Ленин В. И. Тўла асарлар тўплами. 17-том, Тошкент, 1975, 63-бет.

³ Йўлдошев М. И. Хива хонлигида феодал ер эгаллиги ва давлат тuzилиши, 86-бет.

⁴ Муравьев Н. Путешествие в Туркмению и Хиву. Ч. II, с. 44.

⁵ Кун А. Л. Архив. д. 134, ф. 33, оп. 1.

Амударёнинг ўнг ва чап томонида яшаган Ўн тўрт уруғ қорақалпоқ солиғини Меҳтар олган. «Меҳтар томонидан тўпланадиган солғутнинг ҳисобини Маҳмуд девон (Меҳтарнинг девонларига бошлиқ) юргизган. Унинг дафтари (солғут дафтари) бўлган, Қушбеги томонидан тўпланадиган солғут ҳисобини-Муҳаммад Ёқуб девон (Қушбеги девонларининг бошлиғи) юргизган. Унинг ҳам дафтари бўлган. Қорақалпоқлардан тўпланадиган солғут Қушбегига топширилган... Қорақалпоқлардан ундириладиган закот ҳисобини Жабборқули маҳрам ва Паҳлавон Ниёздевон юргизганлар»⁶.

Шўроҳонда бухорчи ва қалъачи савдогарлардан олинадиган закот ҳисобини Муҳаммад Ниёз девонбеги билан Қорахон маҳрам дафтарсиз юргизганлар⁷. XIX асрнинг биринчи чорақларида қорақалпоқлардан солғут ва закот фақат натурал йўли билан олинган⁸.

Муҳаммад Раҳимхон томонидан янги солиқ системаси жорий қилинганидан бошлаб, асосан пул солиғи «солғут» олинадиган бўлди. Лекин, дарё тармоқлари, каналлар, кўлларнинг атрофида тарқалган ҳолда яшаётган ярим ўтроқлашган халқ деҳқонларидан, жумладан, қорақалпоқ деҳқонларидан солиқ тўпланиши жуда қийин бўлган. Шунинг учун бундай ярим ўтроқлашган орол ўзбеклари туркман, қозоқ, қорақалпоқлардан олинадиган солиқ миқдорини белгилаб қўйган.

У ҳақда Л. Кун «Муҳаммад Раҳимхон бутун низоларни йўқотиш мақсадида қорақалпоқ оқсоқоллари билан шундай қарорга келган:

1. Қорақалпоқлар қанча ер ишлатишларига қарамасдан, ҳар йили хонга 20 минг кичик тилла тўлаб турадилар; 2. Улар хонга 2 минг аскар юборадилар. 3. Умумий ишларга ҳар йили 6 минг одам берадилар»⁹,— деб ёзган эди. Солиқ миқдорининг бундай белгиланиб қўйилишини Хоразмда кесм, «солғут кесми»¹⁰,— деб аталган. Маълумки, А. Л. Куннинг фикри кўп тадқиқотчилар томонидан ҳозиргача қувватланиб келинмоқда¹¹.

Бироқ, «Документы по истории этнографии каракалпаков» номли китобда қорақалпоқларнинг хонликка тўлайдиган солиқ

⁶ Пўлдошев М. П. Уша асар. 64—65-бетлар.

⁷ Баёний. Шажараи Хоразм шоҳий, 154-бет.

⁸ Кун А. Л.—«Туркестанские ведомости», 1873, № 32.

⁹ Уша жойда.

¹⁰ Солгут кесми ҳақида О. Жалиловнинг мақоласига қarang:—«Вестник Каракалпакского филиала».—«Академия наук Узбекской ССР», 1967, № 1, с. 76—82.

¹¹ Иванов Ш. П. Очерки истории каракалпаков. МИКК. М.—Л., 1935, с. 80; Пўлдошев М. Й. Хива хонлигида феодал ер эгаллиги ва давлат тузилиши. 219-бет; Камалов С. Каракалпаки в XVIII—XIX веках, с. 134; Андрианов Б. В. Этническая территория каракалпаков в Северном Хорезме. ТХЭ. Т. III, М., 1958.

миқдори XIX асрнинг 40—50-йиллари 10 000 кичик тиллага яқин, 1860 йили 12000, 1864 йили у 15000 тиллага кўпайтирилган. Кейинги йиллар 15—17 минг тилла, фақат 1873 йили ҳеч қандай баҳосиз 20 минг тиллага етган. А. Л. Кун ана шу 1872—1873 йилги солиққа асосланиб ҳукм чиқарган деб ёзади¹². Биз томонимиздан тадқиқ этилаётган ҳужжатлар А. Л. Кун фикрини тасдиқлайди ва қорақалпоқлардан ҳар йили 20 минг кичик тилла солиқ кам-кўстенз йиғиб олинганми, қандай олинган эди? каби саволларга жавоб беради.

Бу ўринда Хива давлат архиви қорақалпоқлардаги солиқ системасини ўрганишда жуда муҳим манба эканлигини эслатиб ўтиш лозим. Хива давлат архиви ҳужжатларининг коллекциясида қорақалпоқлардан олинган солиқлар ёзилган дафтарлар ва солиққа онд ажойиб мактуб ва аризалар мавжуд. Бизнинг аниқлашимизча, бундай дафтарларнинг сони XIX асрнинг 60-йилларида 12 тага етган. Улардан 3 таси бизгача етиб келган¹³. Лекин, XIX асрнинг биринчи чорагидан 1860 йилгача бўлган орол ўзбеклари, туркман ва қорақалпоқларнинг солиқ ва закотлари ёзилган ҳужжатларнинг асосий қисми 1855—1859 йилларда бўлиб ўтган кўзғолон қатнашчилари томонидан куйдириб юборилган бўлиши ҳам эҳтимолдан ҳоли эмас. Мавжуд дафтарлар қорақалпоқлардан олинadиган 20 минг тилла солиқ уларнинг қабила-уруғ бошлиқлари бекларбеги, отолиқ, бий, кадхудо, юзбоши, ноиблар каби амалдорлари орқали йиғиб олинганини кўрсатмоқда. Солиқ қабила-уруғларга хўжалик сони, эгаллик ерининг миқдорига қараб тақсимланганидан дарак бермоқда.

Хива давлат архивида ариза, мактуб шаклида шундай ҳужжатлар борки, «уларда қорақалпоқларнинг бир неча йиллар мобайнида ҳар йили 20 минг кичик тилла «солғут кесми»ни тўлиқ тўлай олмаганликлари тўғрисида маълумот берилади. Айни даврда ана шу уруғ амалдорлари, руҳонийлар ерининг асосий қисмига эгаллик қилар, уларнинг қўл остида ижаракор деҳқонлар эксплуатация қилинар эди. Жумладан, 1850—1870 йиллари терстамғали қабила хўжаликларидан олинadиган солиқни Қобил бий (кейин бекларбеги амалига тайинланган), Тўра Ниёз, Бекхўжа, Чўлоқ, Сафар Ниёз бийлар, Фулод, Тилоб юзбошилар орқали йиғиб олинган.

Қозоёқлилардан олинadиган солиқни Деҳлижон, Измуҳаммад, Эшим, Ҳаким Ниёз, Исмоил, Эрناзар, Уроз, Дониёр, Асфар, Султон Мурод бийлар, Шерим каби юзбошилар йиғиб топиришган.

¹² Уша асар, 31—38-бетлар.

¹³ Иванов П. П. Архив Хивинских ханов XIX в. Л., 1940, с. 132, 143, 218, 25, 99, 313-дафтарлар. Яъни УзМДА. И—125, ф. 2, оп. 397, 467, 569-делолар. 99-дафтарнинг йили биз томонимиздан тикланди.

Үн тўрт уруғ қорақалпоғи таркибидаги койчили уруғи хўжаликларидан олинадиган солиқни энг йирик феодал Қурбон бий, Сарим, Одил, Оллоназар, Нафас бийлар йиғиб топширган. Қилчоқ қабиласи хўжаликларининг солиғини жуда кўп амалдорлар: Йўллийбой бий, Пирмуҳаммад, Эржон, Сарим, Ражаб, Хониёр, Паҳлавон Ниёз, Худойберсун каби бийлар, Давлат Назар оталиқ кабилар йиғиб топширган. Манғит қабиласи хўжаликларидан олинадиган солиқни Момон бий, Қўшмуҳаммад, Ширмон, Абулфайз, Худойназар, Юсуф, Давлатёр, Ҳолиқназар, Дўст Муҳаммад, Сарим, Усмон каби бийлар, Дўсум оталиқ, Соҳиб Назар бекларбеги орқали йиғиб олинган. Кенагас хўжаликларининг солиғи Хўжаберган, Нурали, Боймон, Давлатёр каби бийлар, Мусулмон юзбоши, Эрназар оталиқ томонидан йиғиб топширилган. Солиқ йиғиш жараёнида меҳнаткаш халқ мулкига хиёнатлар қилиб уларни талаган, ўз мол-мулкини кўпайтириш, бойиш учун ҳар қандай жиноятлардан ҳам қайтмаган. Ўз халқини талон-торож этиб, эксплуатацияни йил сайин кучайтириб, қорақалпоқ меҳнаткашларини хонликка бўйсундириб бергани учун Хива хонлари у амалдорларга маош, турли инъомлар бериб турган¹⁴.

467-ҳужжатдан маълум бўлишича, қорақалпоқлар 1851—1853 йиллар орасида хонликка бир йилда катта тилла ҳисобида 10026 тилла, шундан Қўнғирот қорақалпоғи 4810 тилла, ўн тўрт уруғ қорақалпоқлари 5216 тилла солиқ тўлаган.

1862 йилдан 1873 йилгача бўлган йилларнинг бирига доир 13-ҳужжатдан ўша йили фақат ўн тўрт уруғ қорақалпоқлари аран 3397 кичик тилла солиқ, 1872 йили охири 1873 йилнинг бошларига оид 569-ҳужжатдан эса ўша йили бутун қорақалпоқ хўжаликларини 11123,5 катта (22247 кичик) тилла солиқ тўлаганлиги аниқланди¹⁵. Фактлар А. Л. Кун фикрини тасдиқлайди. Чунки 1851—1853 йиллар ҳам қорақалпоқлар хонликка 10000 катта тилла ёки 20000 кичик тилла солиқ тўлаш мажбуриятини бажарган. Ҳатто, ўша йиллари белгиланган «солғут кесми»дан ортиқча йиғиб олинган. Бироқ, 1862 йилдан сўнгги солиқнинг кам тўланишида баъзи бир сабаблар бўлган. Бу ерда шунини эслатиб ўтиш керак, XIX асрнинг ўрталаригача қорақалпоқлардан олинадиган солиқни Қушбеги билан Меҳтар олиб борган. Аниқроғи Қўнғирот қорақалпоқларидан олинадиган солиқни Қушбеги, ўн тўрт уруғ қорақалпоғидан олинадиган солиқни Меҳтар бошқарган, А. Л. Кун архивида сақланаётган Мирзо Абдураҳмон томонидан ёзилган хотираларда қуйидаги жумлаларни учратдик: «Солғут Қушбеги Олотурғон (жойлар — Ж. О.) Ҳазорасп, Паҳлавон бўйи ярми орқа юзи, Хонқа, Ғазободни ярмиси қибласи, Хивоқ, Гурланг,

¹⁴ УЭМДА. ФИ-125, оп. 2, 192, 400, 401, 402, 403, 404, 406, 409, 526, 527, 535-делоларга қаранг.

¹⁵ УЭМДА. ФИ-125, оп. 2, д. 467, 569.

Вазир, Янғиёп, Манғит, Қипчоқ, Қангли, Қиёт қўнғирот, Бағолон, Маноқ, Тошҳовуз¹⁶ Шахоботнинг қибласи (жапуби) Ҳилоли, Қиличбой, Кўкческа, Хўжайли, Яна Ос, Найман, Шўроҳонда бир масжид, Қўнғирот қорақалпоқ Қушбегида, дарёдан нари...

Солғут Меҳтар: Питнак, Эш, Ҳазорасп, Бешариқ — аз Эш, Паҳлавон, Паҳлавоннинг қибласи, Ғазобот орқаси (шимоли), Урганч, Ермиш, Анбар¹⁷ Атовулла эшон, Шўроҳонда бир масжид. Ўн тўрт уруғ қорақалпоғи Меҳтарда дарёдан нари ва бери, аввали замон»¹⁸.

Демак, қорақалпоқлардан олинадиган солиқ Қушбеги билан Меҳтар уруғ оқсоқоллари орқали йиғиб олинган. 1865—1867 йилларга оид бутун қорақалпоқларнинг аризасида «Ва яна бу камини қулларининг ариза аввалидан таомилимиз биз халқнинг солғут ва олғутимизни икки вазир олур эди. Биз жамоалар аввалги расм ва таъмилни умид қиламиз»¹⁹,— деб ёзилган. Бу факт юқоридаги фикрни тасдиқлайди ва қорақалпоқлардан солиқ 1865—1867 йиллардан олдинги бир неча йилда фақат битта вазир, бизнингча, Меҳтар йиғиб олган. Бу эса қорақалпоқлар учун қийинчилик туғдирган. Шунинг учун қорақалпоқлар солиқни Қушбеги ва Меҳтар олсин деб илтимос қилишган. Юқоридаги маълумотлардан шундай хулоса келиб чиқади, қорақалпоқлардан олинган солиқлар ёзилган ҳужжатларнинг баъзилари бутун қорақалпоқлардан олинган солиқ миқдорини ифодаласа²⁰, баъзилари қорақалпоқларнинг ўн тўрт уруғ ёки қўнғирот этник группасидан олинган солиқ миқдорини кўрсатган²¹. Тўлаган солиқларнинг 20 минг тилладан кам бўлиши биринчидан, унинг жуда оғир мажбуриятлигини, шу туфайли тўлай олмаганини англатса, иккинчидан ўша йили солиқнинг шунча қисминигина тўлагани, қолгани боқиманда бўлиб қолганини англатади. Солиқнинг тўланмай қолган қисми каср дафтарига ёзилган.

Хива хонлигида ҳам солиқни йиғиб олишнинг ўзига хос қонун қондалари бўлган. А. Л. Кун архивида солиқнинг ғўзалар очилган вақтдан бошлаб олинishi ва бошқа тартиблари тўғрисида маълумот берилган. Жумладан, солиқ олинishдан олдин Қушбеги ва Меҳтарнинг кишилари у ҳақда солиқ тўловчиларга хабар қилишарди, у чопар дейиларди. Солиқ тўлаш вақтини билдиргани учун ҳар бир киши бошидан бир танга олар эди. Солиқ тўловчи солиқ йиғувчига $1\frac{1}{2}$, 2 танга беришга мажбур эди. Агар солиқ 8 ой ичида узилмаса у икки баробар кўпаяр эди. Агар солиқ тўловчи солиқнинг нотўғри ҳисобланиши ҳақида юқори идораларга

¹⁶ Маноқ, Тошҳовуз деб ёзиб кейин ўчирган.

¹⁷ Анбар сўзи ўчирилган.

¹⁸ СССР ФАШИЛБ фонд. 33, оп. 1, 39.

¹⁹ УзМДА. ФИ-125, оп. 2, д. 192, в. 1. оп. 2, д. 467, 569.

²⁰ УзМДА. ФИ-125, оп. 2, 569-дело.

²¹ УзМДА. ФИ-125, оп. 2, 397-дело, 423 д., 13 а б-бетлар.

ариза ёзиб мурожаат қилса, девонга 9 танга тўламоғи керак эди. Тўлай олмай қарз олган боқимандаларини йиғиб олаётганда ҳар бир тилласи ҳисобидан бир танга қўшиб олган²².

Одатда ҳар йили октябрь (ақраб) ойдан бошлаб тўрт ойгача солиқнинг ярмини, яна тўрт ойдан сўнг қолган ярмини, яъни келаси йил май (жавза) ойигача йиғиб олиш тартибига амал қилинган. Демак, тегишли солиқни 8 ой ичида тўлаш имкони бўлган. Шунинг учун ҳужжатларда қорақалпоқлар тўлаган солиқ миқдори ҳар хил кўрсатилган. Ундан ташқари, табний ҳодисалар (офатлар) сув тошқини, қурғоқчилик рўй берган, вабо касалликлари тарқалган йиллари халқнинг оғир аҳволини кўриб бардош беролмаган ҳолларда қорақалпоқ амалдорлари яна халққа ён беришга мажбур бўлар эди. Улар хон, Қушбеги, Девонбегиларга солиқ мажбурияти 20 минг тилланинг 3000—5000 тилласидан кечишни, халқ аҳволининг оғирлиги, чунки кам ҳосил бўлгани касалликнинг азоб бераётганини ёзиб ариза, илтимос хатлари юборар эдилар. Меҳтар номига ёзилган бошқа бир хатда: «Эмди сиз оқодин илтимосимиз ва фуқаро бўлгонларнинг аризаси, мазкур айтилган йиғирма минг тилланинг беш минг тилласини ўтуриб қадимий дастуринча ўн беш минг тилласини олмоқликка фуқароларнинг аризасига сабаб бўлиб тегур деб юборсангиз...» деб илтимос қилинган²³.

1866—1867 йиллар ичида қорақалпоқ амалдорларининг Хива хонига ёзган аризасида: «Сония маъруз буқим, фуқаролар солгут меҳрибончиликларига ўн беш минг тилла бўлса вақтлари хуш жаннат маконининг ҳам меҳрибончиликлари эрди, зиёдага ночор келамиз деб айтадурлар...» деб Сайид Муҳаммадхон ўз даврида (1855—1865) 15 минг тилла тўлашга рухсат этилганлигини Сайид Муҳаммад Раҳимхонга (1865—1910) эслатади ва 15 минг тилла тўлашга рухсат сўрайди²⁴.

Шунга ўхшаган аризаларга жавоб тариқасида қорақалпоқларнинг солиқ ишларини бошқаришда иштирок этган Маҳмуд Ясовулбошига хоннинг номидан кўрсатма тариқасида 1866—1867 йил ичида ёзилган бир хатда тушган аризани эътиборга олиб қорақалпоқларнинг солиқ мажбурияти ҳисобланган 20 минг тилланинг 3000 тилласидан кечгани, 17000 тилла йиғиб олиш кераклигини билдирган²⁵. Демак, ўша йили 17000 тилла солиқ йиғиб олинган.

Архив ҳужжатларида 1862—1870 йиллар орасида қорақалпоқлар бир йиллик солиқ ҳисобига 15000 тилладан солиқ тўлагани

²² СССР ФАШИЛБ Кун А. Л. архиви. Мирзо Абдураҳмон хотираларидан, 33 фонд. оп. 1, № 134; Пўлдошев М. И. Хива хонлигида феодал ер эгаллиги ва давлат тузилиши. Тошкент, 1959, 220-бет.

²³ УЗМДА. Ф11-125. оп. 2, д. 453, 2 а-бет.

²⁴ УЗМДА. Ф11-125, оп. 2, д. 453, 1 а-бет.

²⁵ УЗМДА. Ф11-125, оп. 2, д. 453, 3-бет.

ёзилган. Бироқ, қолган қисмининг 500 тилласи тўланадими, йўқми, у ҳақда бирор нарса деёлмаймиз.

Хулоса қилиб айтганда, ҳужжатлар Л. Кун фикрини тасдиқлайди ва унга янги маълумотлар қўшади. Қорақалпоқларнинг Хива хонлигига тўлайдиган «солғут кесми» деб аталган солиқ миқдори XIX асрнинг бошларида Муҳаммад Раҳимхон томонидан 20 минг кичик тилла белгиланган бўлиб, Хива хонлари то 1873 йилгача ўша миқдорда солиқ олиб, қорақалпоқ меҳнаткашларини раҳм-шафқатсиз эзиб келган. Архивдаги ҳужжатлардан маълум бўлишича, қорақалпоқлар 50—60 йил ичида фақат бирикки йил 15000—17000 тилла солиқ тўлаган. Хонлар қорақалпоқ халқининг қўзғолонлари ва унинг орол ўзбеклари, қозоқ ҳамда туркманлар томонидан қўллаб-қувватланишидан чўчиб солиқ миқдорини шу тариқа камайтиришга мажбур бўлган эдилар. Лекин улардан 20 минг тилладан кўп солиқ олган йиллари ҳам бўлган. Солиқнинг 20 минг кичик тилладан кам бўлиш-бўлмаслигини фақат хон ҳал этган. Хонларнинг ўз мактубларида қорақалпоқларнинг ўша йили 20 минг тилладан камроқ солиқ тўлашига розилик билдиришлари қалбаки эди, деган хулосага олиб келади.

Солғут ҳужжатларидаги маълумотларни иловадаги 3-жадвал орқали кўрсатишимиз мумкин.

569-ҳужжатдан маълум бўлишича, ҳар бир қорақалпоқ хўжалиги бир катта, яъни икки кичик тилладан солиқ тўлаган, хонликка ҳар беш хўжалик биттадан навкар бериш мажбуриятини бажарган. 1872—1873 йили Хива хонлигида аниқроғи Амударёнинг шимолида хўжалик солиғи тўловчи хўжаликлар 10000 та эди.

Қобил бекларбеги 1862 йили бекларбегилик амалига тайинланган бўлиб, у қўнғирот қорақалпоқ қабила уруғларининг, Соҳиб назар бекларбеги, сўнг бекларбегилик амалига тайинланган Худойназар эса ўн тўрт уруғ қабила уруғларининг солиғини йиғиб ўз вақтида тўла топширишга жавобгар бўлган. Қорақалпоқ амалдорларининг ҳам махсус ҳисоб-китоб дафтарлари бўлган²⁶.

«Солиқ йиғиш вақтида ҳукумат жуда раҳмсизлик билан иш олиб борган. Тўланмаган солиқларни йиғиб олувчи махсус солғут отрядлари тузилган. Агар деҳқон солиқни ўз вақтида топширмаса унинг уйига солғут навқари келган токи солиқни тўлаб бўлгунича у ерда турган. Уни отини ҳам яхши овқат билан таъминлаш деҳқоннинг вазифаси эди. Одатда, навкар деҳқонга солиқни узиш учун уч кун муҳлат берар эди. Шундай қийин ҳолга тушган деҳқон талаб қилинган суммани судхўрдан жуда юқори процент билан қарзга олишга мажбур бўлар эди»²⁷.

²⁶ УзМДА, ФИ-125, оп. 1, д. 437, 22 аа, 22 б-бетларида қорақалпоқ Риёз бийнинг дафтари ҳақида маълумот берилган.

²⁷ Йўлдошев М. И. Хива хонлигида феодализм ва давлат тузилиши. Тошкент, 1959, 220-бет.

Агар солиқ тўловчилардан бирортаси солиқ тўлашга кучи етмаслигини билдирса, уни турли жазолар билан солиқ тўлашга мажбур қилганлар. Агар бу ҳам фойда бермаса, бирор бадавлат қўшнисига ёки бошқа одамга бу одам учун солиқни тўлаб қарзини узгунча уни ўз хўжалигида ишлашига таклиф этганлар²⁸. Ундай қарз бериш «Қутқариб қолиш» ишларини қорақалпоқлар орасида асосан уруғ оқсоқоллари олиб борган. Солиқ зулмининг деҳқонлар учун жуда оғир чидаб бўлмаслик натижаларидан маҳаллий маъмур деҳқонлар ерларини арзон баҳога сотиб олиш ва уларни судхўрлик асоратига тушириш учун, яъни уларни батрак-деҳқонларга айлантириш учун фойдаланганлар.

Қорақалпоқ халқининг оғир солиқлар натижасида оғир ҳаёт кечирганини уларнинг хонга ёзган хатидан очиқ-ойдин кўрамиз. 1863 йил февраль, 1864 йил июнгача бўлган вақтга доир ҳужжатда: «Сония буким, қорақалпоқ халқига қадимий икки минг отлиг навкарингни бергил дедик. Анда, бийлар айдиларким, уч йилликда солғут даракидин ҳазратимизга ариза қилиб эрдик. Фуқаро — халқ ҳамма оч ва парокандалиқдан йўқ бўлиб кетибтур. Оломонсиз ҳамма бўлиб солғут хизматини беткаратурмиз. Агар навкар олсангиз солғут хизматини бажара олмай турурмиз. Фуқаро халқи ожиз келур»²⁹ — деб ёзади. Хатда қорақалпоқ аҳолисининг уч йилдан бери солиқ оғирчилигида оч-яланғоч қийналаётгани аниқ ёзилган.

Ҳужжатларда Амударёнинг ўнг ва чап томонида ўзбеклар билан аралашиб яшаётган қорақалпоқ ерли ва ерсиз ижарачи-хусусий мулк ерларини ижарага олувчи — коранда, вақф ерларини ижарага олувчи-вақфкор (вақфчи), давлат ерини ижарага олувчи — беватан деҳқонлари ҳам ўзбек деҳқонлари сингари экин экаётган ернинг миқдорига қараб 5 танобгача ери бўлган адно (қуйи), 5 танобдан 10 танобгача ери бўлган авсот (ўрта ҳол), 10 танобдан ортиқ ери бўлган аъло (юқори) категория бўйича солиқ тўлаганлиги ҳақида маълумотлар мавжуд.

XX асрнинг биринчи чорагига (1905—1909) оид бир ҳужжатда Хўжайли районининг Қорақалпоқ Хўжайли номли масжидида 9 аъло 5 адно категорияли деҳқон бўлиб 1905—1909 йиллар 5 нафар хўжалик солиқдан озод қилинган, қолганлари эса хонликка бир йили 31 тилла, иккинчи йили 27, учинчи йили 28 тилла солиқ тўлагани, 9 қазувчи бергани ёзилган³⁰. Иккинчи бир ҳужжатда ўша масжид хонликка 27 тилла солиқ 8 қазувчи берган³¹. Учинчи бир ҳужжатда эса хонликдаги солиқдан озод этилганлар — ёрлиқдорлар қаторида ўша масжидда яшовчи 7 хўжалик-

²⁸ И ў л д о ш е в М. И. Уша асар, ўша бет.

²⁹ УзМДА. ФИ-125, оп. 2, д. 446. 1-бет.

³⁰ УзМДА. ФИ-125, оп. 1, д. 437, 105 б-бет.

³¹ УзМДА. ФИ-125, оп. 1, д. 472, 133 а-бет.

нинг рўйхати берилган³². Яна Хўжайлининг Шайх Кабир ота номли масжидда ҳам қорақалпоқлар яшаган бўлиб, улар хонлика тахминан 1910 йиллари 8 тилла, 5 танга солиқ тўлаган, негадир қазув ишдан озод қилинган. XX асрнинг биринчи чорагига оид ҳужжатларда вақф ерида ишловчи ижарачилар ерининг сифати-га қараб 10 танобига бир ёки икки пухта (катта) тилладан солиқ тўлагани ёзилган³³.

Жумладан, Боқирғон эшоннинг вақф ерида ишлаган қорақалпоқ вақфкорлари 10 хўжалик бўлиб, 3625 таноб 40 оғри ерни ижарага олган, 1907 йили 59 тилла 5 танга солиқ тўлаган, 26 ярим қазувчи берган.

Баъзи ҳужжатларда вақф еридан ҳар танобига ярим ботмондан $3\frac{1}{2}$ ботмонгача ғалла ёки танобига 5 танга солиқ олингани экин экилмаган адр ерлари учун эса чўп пули тўлаганликлари ёзилган³⁴. Мазкур материалларга асосланиб XX асрнинг бошларида вақф ерининг ижарага олиб ишловчилар ижарага олган ерининг миқдорига қараб пул ёки ғалла солиғи тўлаган, деган хулосага келдик.

Архив материаллари қорақалпоқларнинг «солғут кесми»дан ташқари натура солиғи тўлагани ҳақида маълумот берган. Асосан, хоннинг шахсий мулки ҳисобланган хосса ер — ҳовли ерларида ишловчи қорақалпоқ деҳқонларидан натурал солиғи даҳяк, ушр олинар эди.

Бундай олинган солиққа юқорида келтирилган Шўрохон, Оқмасжид ҳовлиларидан йиғилган ғаллаларни мисол қилиш мумкин Хон ерларида ишловчи қорақалпоқлар ҳақида Н. Муравьев «Сартлар ва қорақалпоқларни жўрттага кўчириб, зўрлик билан хоннинг ерига биркитилган. Шу сабабли хон уларни тутун пулидан озод қилган», — дейилган³⁵.

Хива давлат архивида хон ерларини ижарага олиб ишлаган қорақалпоқ деҳқонлари ҳақида муҳим ҳужжатлар бор. Девонбеги номига ёзилган бир хатда бундай дейилган: «Иzzат ва ҳурматли паноҳимиз Девонбеги оғамизнинг атр ашарифларига маълум қилурмиз, қорақалпоқ Уроз оталиқда³⁶ ҳазратимиз ерига эккан етти ботмон буғдой, тўрт ботмон арпа даҳякига киши юбордик, ул кишимизни уриб юбориб турур. Яна ҳам киши юборсак бермай турур. Энди Урозингизга кўз тутамиз»³⁷.

³² Уша жойда, д.441, 15-бет.

³³ УЗМДА, ФИ-125, оп. 1, д. 395, 125 б, 175 а-бетлар, д. 407, 115—120-бетлар, д. 397, 17 а-бет.

³⁴ Уша жойда. оп. 1, д. 484, 2 а, 3 а, 9 а, 20 а, 21 а, 22 а, 87 а, 154 а, 224 а-бетлар.

³⁵ Муравьев Н. Путешествие в Туркмению в Хиву в 1819 и 1820 гг. Ч. II, М., 1922, с. 80—81.

³⁶ Кулдовли қабиласига мансуб.

³⁷ УЗМДА, ФИ-125, оп. 2, д. 192, 89-бет.

Демак, даҳяк ҳисобига олинадиган ғаллани қорақалпоқ уруғ бошлиқлари эмас, балки хон томонидан белгиланган махсус кишилар мушрифлар йиғиб олган. Уруғ бошлиқлари уларнинг ўз вақтида йиғиб олишига ҳам ёрдам берган. Мушрифлар баъзан хон ерларининг кўпчилигидан адашиб қорақалпоқларга хон томонидан ёрлиқ берган ерлар ғалласидан даҳяк солиғи олишга уринишлари ҳам бўлган. Ундай ҳолда ер эгалари хонга ариза ёзишар эди. Эржон бийнинг хонга ёзган аризаси худди шу масалага тўғри келади. Хатда: «...Биз халқларнинг жаноб адолат мобларига ер чек ораси даракидан ҳам ариза этдик. Жаннат макон фидавс ошён оталари марҳумининг амри олийлари билан чек ўрта бўлуб ўқулган³⁸, тумбуқни³⁹, меҳрибон бўлуб, яна амрлари кўҳна ёрлиқни келтуринглар деб эрдилар. Эмди сиз халқдан илтижомиз биз халқлар яна ёрлиқни олиб бориб келганимизга мазкур тумбуқнинг бериги тарафига музоҳим⁴⁰ ва мухосим⁴¹ бўлунмай даҳяк ғалласи бўлса мавқуф турулса деб жумади ал-аввал ойида бу мактуб марқум бўлди, 1283»⁴². Хатнинг орқа томонига бир неча муҳр босилган, жумладан, Эрназар, оталиқ, Орзу Муҳаммад оталиқ, Ўроз оталиқ, бинни Жаббор бий, Сарим оталиқ, Одил оталиқ ва Ражаб бий муҳрлари босилган.

Демак, ҳужжат хоннинг ерларидаги ижарачилар натурал солиғи тўлаганлар. Натурал солиғи ва унинг миқдори ҳақида ҳар хил фикрлар мавжуд. Г. И. Данилевский «Хоннинг ерлари ҳар йили ғалланинг учдан бири хон омборига кириш шарти остида экишга берилар эди»⁴³,— деб ёзади.

Е. Килевейн ҳам худди шундай фикрни такрорлаб «Хон ҳар замонда ўз ери ва боғини ижарага беради ва унинг ҳақиға ҳосилнинг учдан бирини олади»⁴⁴,— деб ёзган.

А. Л. Кун эса ундай ижаракорлардан ҳар беш ботмон ғалласидан икки ботмон, баъзан эса 4 ботмондан 2 ботмон олар эди деб кўрсатади⁴⁵.

О. Шкапский эса натурал солиқ масаласи ҳақида давлат ерини ижарага олувчилар хонлик хазинасига даҳяк, яъни чигирсиз суғориладиган ерлардан ҳосилнинг $\frac{1}{2}$ қисми, чигир билан суғо-

³⁸ *Ўқулган* — қоқилган.

³⁹ *Тумбуқ* — қозиқ.

⁴⁰ *Музоҳим* — заҳмат етказмай.

⁴¹ *Мухосим* — ҳисобга олинмай, қаршилиқ билдирмай.

⁴² *Мавқуф* — тўхтатилган, тўхтатиб қўйилган, мавқуф бўлмоқ. ҲЗМДА. ФИ-125, оп. 2, д. 192, 90 а в-бетлар.

⁴³ Данилевский Г. И. Описание Хивинского ханства. «Записки русско-географического общества». Кн. V. СПб., 1851, с. 136.

⁴⁴ Килевейн Е. Отрывок во время путешествия в Хиву и некоторые подробности о ханстве во время правления Сейид Мухаммад хана 1856—1860.— «Записки русского-географического общества», 1861, № 1, с. 108.

⁴⁵ Кун Л.—«Туркестанские ведомости», 1873, № 32.

риладиган ерлардан ҳосилнинг $\frac{1}{20}$ қисми олинадиган натурал солиқ тўлаши керак эди. Вақф ерларини ижарага олган «ярми-чи»лар ҳосилнинг $\frac{1}{10}$ дан кўп тўламаган. Шахс эгалигидаги ерларини ижарага олувчилар ҳосилнинг $\frac{1}{3}$; $\frac{1}{5}$ қисминини тўлаган деган фикрни баён этган⁴⁶.

Биз юқорида хон ерларида даҳяқ, ушр деб аталган натурал солиқ тўлангани ҳақида жуда кўп ҳужжатлар борлигини таъкидлаб ўтганмиз⁴⁷.

Биз архив материаллари асосида фақат хоннинг мулкий ерларининг баъзи бирларидангина натурал солиқ олиш XIX асрнинг 70-йилларигача давом этган, унинг миқдори шу ернинг сифатига, суғорилиш усулига (шаройтига) қараб бўлган деган фикрга келдик. Бундай натурал солиқ олишдан мақсад, хон омборларига тушган ғалла орқали хонликнинг бутун бозордаги ғалла — нарх-навосини ўз қўлига олиш ва у ғаллаларни сарой ҳарajatлари каби турли мақсадлар учун ишлатишдан иборат эди. Р. Қосбергенов: «Солғут — кесми қорақалпоқлардан 1873 йилгача олинди. Қорақалпоқлар территориясининг 1873 йилдан кейин иккига бўлиниб кетиши ва дарёнинг ўнг томонидаги қорақалпоқ оммаси кўпчилигининг рус фуқаролигига ўтиб кетиши, Хива хонининг қорақалпоқларга қўлланган солиқ системасини ўзгартиришга мажбур этди. Шундан бошлаб, хон қорақалпоқлардан натурал солиқ оладиган бўлди. Экиндан натурал солиқ олиш тартибига ўтишининг яна бир сабаби қорақалпоқлар XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб кўп деҳқончилик учун катта территорияни ўзлаштирган ва кўпгина ҳосил олгани бўлди»⁴⁸, — деб ёзади.

Маълумки, XIX асрнинг иккинчи яримларида Хивада пул-товар муносабатлари анча ривожланди. Айниқса, рус капиталининг Ўрта Осиё, жумладан, Хоразмга кириб келиши унга катта таъсир кўрсатди. Чор Россияси Амударё бўлимидаги халқдан «тутун пули» деб аталган солиқ олар эди. Шундай аҳвол ҳукм сураётган даврда Хива хонлиги ярим ўтроқ, ярим кўчманчилар учун қўлланиб келган ўз солиқ системасини ўзгартириши керак эди. Бироқ, пул солиғидан натурал — маҳсулот солиғига қайтиши мумкин эмасди. Чунки, Хивада жамият тараққиётини орқага чекинтириб юборадиган бурилиш бўлмади.

Архив материалларидан маълум бўлишича, Амударё бўлимидаги қорақалпоқ хўжаликларидан XIX асрнинг 80-йиллари 5 ма-

⁴⁶ Шкапский О. Аму-Дарьинские очерки. Ташкент, 1900, с. 96, 121.

⁴⁷ УзМДА. ФИ-125, оп. 2, д. 400, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 426, 435, 527.

⁴⁸ Қосбергенов Р. Положение каракалпакского населения в Хивинском ханстве. ТХЭ. Т. III, М., 1958, с. 230; Қарақалпақстанни Россияга қосиш ўн. Қарақалпақстан, 1972, 208-бет.

нат 4 танга, сўнги даврда 4 манат. 1,5 тангадан тутун пули олинган⁴⁹. Ҳатто бу солиқ Амударёнинг чап томонидаги Хоразм хонлиги территориясида ишлаётган рус фуқаролигига ўтган қорақалпоқлардан ҳам олинар эди. Солиқни Хива хонлиги амалдорлари ёрдами билан йиғиб олинган, Амударё музофотининг ҳокими Иванов 1875 йили 8 декабрда хонга хат ёзиб, хонлик территориясида ишлаётган, яшаётган 98 қорақалпоқ, қozoқ хўжаликларидан 421 сўм 40 тийин пулни олиб юборишни илтимос қилган⁵⁰.

Амударё бўлимида яшаётган Хива фуқароси ҳисобланган қорақалпоқлардан олинган пул солиғини (хўжалик солиғи — Ж. О.) шу бўлим маъмурияти йиғиб, хонликка топширар эди.

Амударё бўлимининг ҳокими Иванов 1874 йил мартда хонга ёзган мактубида солиқни йиғиб юборишни билдирган⁵¹. Иккинчи хатида Толлиқ тарафда яшаётган 70 уйлик қорақалпоқнинг солиғи ҳисобидан 378 сўм (манат)ни Абдулла ўғли Паҳлавон Мирзабоши орқали бериб юборгани ёзилган⁵².

Ҳасанмурод Лаффасий Хива хонлигидаги ер солиғи тўғрисида: «Қадим замонларда, яъни мундан тахминан бир юз эллик йил бурун муқаддамликда Хива тупроғи ўзбекия фуқароларидан ҳар нечоқли эккан ерларининг подшолиқ муванати ҳар тариқа кўқарган зироатларидин подшолиқга ушр, яъни ўндан бир ҳиссасини ҳар йили зироатлар пишкан вақтда деҳқонларнинг зироатлари устига подшоликдан ушрчи амалдорлари буйрулиб, мазкур ушрчи амалдорлар деҳқонларнинг зироатларини устига бориб деҳқонлардан зироатларининг ўндан бир ҳиссасини олиб йиғноб подшолиқга топшуродур эркан. Шул вақтларда Хива ҳукумати Хива тупроғидаги деҳқонларнинг ҳосилидин ер муонати учун ўндан бир ҳиссани подшолиқга олинмоқни фуқароларга огир кўриб Фитнак ва Ҳазорасп, Бешариқ, Шоҳобод, Қиличбой, Гурлан, Қипчоқ, Кўҳна Урганч, қалъаларнинг⁵³ ўзбекия фуқароларини уй ва зироатларини подшолиқ амин амалдорларини буйруб ҳамул амин-амалдорлар мазкур қалъа фуқароларининг уйларин саноб қудрати баланд фуқароларга аъло, муванат ва қудрати ўрта фуқароларга авсот муванат ва қудрати паст фуқарога адно муванат қўюлуб дафтар этиб, аъло муванатли фуқаролардан уч пухта тилла, била бир ярим танга ўн бир манат билан ўн тийин: авсот муванатли фуқаролардан икки пухта тилла била бир ярим танга, яъни етти манат эллик тийин; адно муванатли фуқародин бир пухта тилла била бир ярим танга, яъни уч манат била тўқсон тийин ҳар йили подшолиқга муванат олинур эркан...

⁴⁹ УЗМДА. И-125, оп. 1, д. 12, 23—25-бетлар.

⁵⁰ УЗМДА. ФИ-125, оп. 1, д. 13, 15, д. 14 а б-бетларида ҳам шунга ўхшаган маълумот бор.

⁵¹ ФИ-125, оп. 1, д. 4, 20-бет.

⁵² Уша жойда, 18-бет.

⁵³ Қалъа бу ерда шаҳар эмас, «беклик» маъносинда ишлатилган.

Лекин, Чуманой ва Қўнғирот тобеидоғи ердор қозоқ ва қорақалпоқ ҳам чиғароққа эллик танобдан ер берилиб ва дафтар этилуб аввалдин ва ҳам ушбу вақтларда ҳам бўлуб келатурғон қондаси подшоҳ муванати учун ҳар чиғароққа йигирма бир танга уй пули олиниб туродур»⁵⁴,— деб ёзади. Хужжатлардан олинган маълумотлар Лаффасий фикрини тасдиқлайди.

Амударё бўлими ҳокимининг 1891 йили 17 декабрда хонга ёзган хатида хонликнинг ғарбий томонидан Чимбойга ўтган қорақалпоқлардан 1891 йили ҳаммаси бўлиб 3641 сўм йиғилгани, ундан 2900 сўмни Паҳлавон мирзабошига топширгани, қолган 741 сўмни топшириб олиш учун бир амалдорни юборишини сўраган⁵⁵.

Демак, XIX асрнинг 90-йилларидаёқ Хива хонлари ўз қўл остидаги қорақалпоқ хўжаликларидан уларнинг қайси территорияда яшаётганига қарамай, хўжалик пули олиш системаси мавжуд бўлган, Амударё бўлимида яшаётган Хива хонлиги фуқароси ҳисобланган қорақалпоқ хўжаликларидан йилига 6000—7000 сўм солиқ йиғилар эди.

XIX асрнинг 90-йиллари Хива хонлиги территориясида Шуманай, Қўнғирот, Хўжайли, Қўҳна Урганч ҳокимликларида яшаётган қорақалпоқ хўжаликларига ҳам суғоряладиган ва адир ерлар бўлиб, 50 танобдан ер тақсимлаб берган. Ҳар бир хўжаликни чиғароқ деб аталган. Ҳар бир чиғароқдан олдин 22 танга (4 сўм 40 тийин) сўнгроқ 21 танга солиқ олган⁵⁶. Бу солиқ миқдори жиҳатидан Амударё бўлимидаги рус фуқароси саналган қорақалпоқлардан олинган солиқ тутин пулига тенглашиб қолган. XIX асрнинг охириги чораги XX аср бошларида Хива хонлигида 5000 га яқин қорақалпоқ хўжалиги бўлган. 1910 йили 4306 қорақалпоқ чиғароқи 15510 тилла 7 танга, қозоқ чиғароқлари билан бирга 19196 тилла солиқ тўлаган. 1911 йили қозоқ, қорақалпоқ чиғароқлари 7980 та бўлиб, улардан 276 таси хонликнинг турли районларида тарқоқ яшаган.

Ҳар чиғароққа 21 тангадан 18619 тилла 3 танга тўланган⁵⁷. Шундан қозоқ ва қорақалпоқларнинг бийларини «бий — пули» учун 872 тилла 4 танга, 6 нафар бекларбеги 300 тилла, 55 қорақалпоқ қозоқ навқарига 22 тилладан 1210 тилла, жами 1382 тилла 4 танга берилган; 16813 тилла беш танга қолган. Қолган пул хазинага бергандан кейин мамлакат ободонлиги ёки халқ фаровонлиги учун эмас, саройдаги кайф-сафо, айш-ишрат ва шу кабилар учун ишлатилган. XIX асрнинг 70-йилларигача ҳар йили меҳнаткаш халқнинг меҳнат ва қон терини тўкиб топган мол-мулкини талаш орқасидан йиғилган солиқ суммаси ёки ғалланинг қандай

⁵⁴ Ҳасанмурод Лаффасий. Хоразм тарихи материаллари, ЎзФА Шарқшунослик институти қўлёзмалар фонди. инв. 12581, 108—109-бетлар.

⁵⁵ ЎзМДА. ФИ-125, оп. 2, д. 15, 35 а б-бет.

⁵⁶ ФИ-125, оп. 1, 472, 473-делолар.

⁵⁷ ЎзМДА. ФИ-125, оп. 2, д. 472, 160 а-бет.

мақсадларга сарфлангани ҳақидаги ноёб архив ҳужжатлари «XIX аср Хива давлат ҳужжатлари китобининг II томида»⁵⁸ батафсил баён этилган. Солиқ оғирлиги қорақалпоқ меҳнаткаш деҳқонларининг Амударёнинг ўнг томонига ўтиб, қочиб юришига ёки рус фуқаролигига ўтиб кетишига ё бўлмаса шу томонга ўтиб хонликка солиқ тўлаб туришга мажбур этган.

Хўжалик солиғини тўламай 5—10 йиллар Амударё бўлимида қочиб юрган қорақалпоқлар тўғрисида ёзилган шикоятномалар бор, улар солиқнинг нақадар оғирлигини акс эттирган.

Чуманой беглигининг амалдорлардан Қутлуғ Мурод Омонбий ўғли 1903 йил январининг 22 да ўз қўл остидаги Темур Эрназар ўғли 9 йилдан буён чиғароқ солиғи тўламаётгани ва тегишли қазувчи бермаётгани, Чимбойда яшаётгани устидан ариза берган⁵⁹.

Амударё бўлим бошлиғи билан Хива хони ўртасидаги ёзишмаларда хонлик территориясидан Амударё бўлимига аксинча бўлимдан хонликка қочиб ўтиб яшаётган қорақалпоқ меҳнаткашлари, уларни ўз жойларига қайтариш ёки бўлмаса улардан солиқ, тутун пули чиғароқ (хўжалик — уй) солиғини ундириб беришларини айтишган. Жумладан, 1881 йил 13 июнь, 7 август, 1884 йил 12, 22 декабрдаги ёзишмаларида хонликдан Чимбой уездига кўчиб ўтган Хива фуқароларини ўз жойларига кўчириб юбориш ҳақида фикр юритишган бўлса, 1885 йил 4, 26 январь, 2, 12 февраль, 16 март, 10 апрель, 10 май, 13, 30 сентябрга онд ёзишмаларда у қорақалпоқ хўжаликларининг сони, ундириб олинган солиқ ва солиқ йиғиб олиш тартиби, қонун-қондалари ҳақида фикр алмашади⁶⁰.

Улардан баъзи бирларини мисол тариқасида келтирамиз.

«Сиз жаноби олийнинг декабрь ойининг 12 кунда ёзгон хатингизнинг жавоби будурким, сизга тобиъ қорақалпоқларнинг Чимбой тобеига кўчиб ўтканлиги баробаринда қайтариб ўткармоқ ҳақида Чимбой уездига хат ёзуб юборилди деб ушбу хат декабрь ойининг 22 инчи кунда 1884 инчи йилинда битилди.

Амударё музофотининг ҳокими генерал майор Гротинклем»⁶¹. «Сизнинг 30 инчи декабрдаги хатингизга мувофиқ сизни хабарландураманким, сиздан келган бийлар ҳам оталиқлариға орқа тарафға ўтган қорақалпоқлардин солғут олмоқға рухсат этдум. Онлардин солғут йиғғонда онларнинг ёнинда шул жой бўлусидан амин одамлар бирга бўлуб қароб туродур. Ҳам шул шарт иланким солғут йиғноғонда бийлар ҳеч бир зўрлуқ этмасунлар»⁶².

⁵⁸ Хива Давлат ҳужжатлари. II том, Тошкент, 1960.

⁵⁹ УзМДА. ФИ-125, оп. 1, д. 149, 136-бет.

⁶⁰ УзМДА. ФИ-125, оп. 1, д. 24, в. 42, д. 29, в. 65, 103, 165, 166, 216, 244, д. 30, в. 249.

⁶¹ Уша жойда, д. 29, в. 216.

⁶² Уша жойда, д. 29, в. 244. Чимбой ҳокими подполковник Алтоновнинг Қўдша Урганч ҳокимиға мактуби. 4. I. 1885 й.

«Эълон улким, Хивага тобиъ қорақалпоқлардин 1884 инчи йил дарёнинг орқасига ўтканларнинг сизга ёзиб берилган рўйхат 860 уйлук турур. Шуларнинг солғути ҳар уйликка икки сўм ўн етти тийиндин ва лавозими ҳар уйликга йигирма тийиндин жами 1982 сўм била 6 тийин, шундан сентябрь ойининг 30 нчи куни ёзгон хатингиз била Аминбойдин бериб юборган 1162 сўм оқчани Муҳаммад Аминбой келтуруб топшурди, қолғони 830 сўм 60 тийиндур»⁶³.

Мактублардан кўриниб турибдики, қорақалпоқ меҳнаткашлари оғир солиқлардан қочиб ҳам қутила олмаганлар. Қочганларни топиш тегишли солиқларни ундириб олишга чор ҳукумати ёрдам берган. Амударёнинг ўнг томонига қочиб кетган қорақалпоқлардан йиғиб олинган солиқ хонлик даромадининг анчагина қисмини ташкил этган.

Хива хони чор ҳокимиятининг Россия фуқаролигига ўткан қорақалпоқлар устидан ҳукмронлигига кўмаклашган. Амударё бўлимидан қочиб ўтган қорақалпоқ хўжаликларидан оладиган тутун пулини ундириб беришга, қочиб юрган «жиноятчи»ларни ушлаб беришда ёрдам кўрсатган. Жумладан, Бўлим бошлиғининг хонга ёзган хати ундан далолат беради: «Бизнинг қозоқлардин ва қорақалпоқлардин тутун пулига йиғноб бериб юборган 1720 манот оқча бизга тегди.

Тутун-пули бермакдин қочиб юрган одамлардин тутун пулини олиб бермакка жиҳат қилгонингиз учун сиз жаноби олийга ҳақ кўнгил бирлан кўп оллорози бўлсун айтаман»⁶⁴,— деб ёзади 1876 йил 21 январда ёзган хатида полковник Иванов.

Амударё бўлим бошлиғи хонга 1877 йил 11 март куни ёзган хатида Чимбой уезди Кегайли волосидан 82 уйлик Хўжайли тобенга кўчиб ўтган қорақалпоқлар Хўжайлида яшаётгани, уларни ўз жойларига кўчириб юборишни илтимос қилади. Хатга қўшиб ўша 82 уйликнинг рўйхатини юборганлигини эслатади⁶⁵. Қуйида ўша рўйхатни берамиз⁶⁶.

ФИ-125, оп. 1, д. № 16, в. 128.

1294 (1877) Бу хат рабби ал-аввалда келган в. 128.

Чимбой тобеннинг Кегайли бўлусидин дарёнинг қибла тарафига кўчуб кетган уйларнинг рўйхати

1. Муҳаммад Фано Ермон ўғли
2. Юсуф Бекхўжа ўғли
3. Шоҳмурод Турмуҳаммад ўғли

⁶³ Уша жойда, д. 30, в. 249. Хива хонининг Амударё бўлим начальнигига 1885 йил 20 октябрда ёзган хатидан.

⁶⁴ Уша жойда, д. 15, в. 14.

⁶⁵ Уша жойда, д. 16, в. 134.

⁶⁶ Уша жойда, д. 16, в. 128, 129.

4. Пирака Бекхўжа ўгли
5. Отчопор Утаган ўгли
6. Пирназар Қулум ўгли
7. Осомат Хўжамурот ўгли
8. Хўжаберган Абдулла ўгли
9. Хўжамурод Турмуҳаммад ўгли
10. Эшмуҳаммадбой Нафас ўгли

Шулар Қўнғирот уруғининг боймоқли терасининг қорақалпоқларидур. Дарёнинг қибла тарафинда, Мухонотов деган ерда ўлтурубдурлар.

11. Разоқберди Абдуқодир ўгли
12. Мошжон Содир ўгли
13. Хўжаниёз Паҳлавон ўгли
14. Сорим Тилаган ўгли
15. Долмуҳаммад Бўрибой ўгли
16. Эрака Вайсхон ўгли
17. Қулмуҳаммад Фозил ўгли
18. Абдуллоҳ Қувонч ўгли
19. Қўшмуҳаммад Беконг ўгли
20. Тилов Урозмуҳаммад ўгли

Ушбулар қангли ва қўнғирот уруғининг қорақалпоқларидур. Дарёнинг қибла тарафинда Чўртонбойнинг сақасининг тушунда ўлтурадур.

21. Мусулмон Эрнийёз ўгли
22. Муҳаммад Қобил Қувондуқ ўгли
23. Муҳаммад Паҳлавон Худойберган ўгли
24. Хўжамберган Болибек ўгли
25. Чинмуҳаммад Қурмон ўгли
26. Қушназар Қутум ўгли
27. Дўстниёз Бегим ўгли
28. Пирназар Қушум ўгли
29. Абдулғани Қувват ўгли
30. Хизриддин мақдум Неъматулла ўгли
31. Урозмуҳаммад Қўробой ўгли
32. Қози Соҳибназар Утақул ўгли
33. Халиллулло Мошон ўгли
34. Асфар Турум ўгли
35. Дўстмуҳаммад Қувондиқ ўгли

Ушбулар қангли ва Қўнғирот уруғининг қорақалпоқларидур. Дарёнинг қибла тарафида Чўртонбойнинг сақасининг тушунда ўлтурадур.

36. Сафо Утовли ўгли
  37. Дўстназар Сори Мулло ўгли
- Хитой уруғи мугон Отовинда ўлтурубдур.
38. Мулло Дониёр Эшгон ўгли
  39. Утаган Итқаро ўгли

40. Қурозбой Эшмирзо ўғли
41. Хусайн Уроз ўғли
42. Отаниёз Содик ўғли
43. Сайид Эшгон ўғли
44. Саёқи Нурум ўғли
45. Тойака Худойберган ўғли
46. Жойлиқ Чотикул ўғли

Кўнғирот уруғининг тиёқли терасининг қорақалпоқларидур.

Кўҳна Урганчада ўлтурадур.

47. Паҳлавон Беконч ўғли
48. Утобберди Эшлик ўғли
49. Ҳамроҳ Эшмуҳаммад ўғли
50. Нурнафас Мойлиқ ўғли
51. Пирмуҳаммад Мойлибой ўғли
52. Қолим Бекниёз ўғли
53. Утаган Эрмуҳаммад ўғли
54. Дўстназар Қози ўғли
55. Дўстназар Тошим ўғли
56. Қутлуқмурод Тоштемур ўғли

Кўнғирот уруғи Боймоқли терасининг қорақалпоқларидур.

Хўжайлида ўлтурадур.

57. Муҳаммад Ризо Дўстназар ўғли
58. Аълломберган Болим ўғли
59. Утаган Дўстпулот ўғли
60. Бекмон Ғойиб ўғли
61. Муҳаммад Ризо Қўшназар ўғли

Қангли терасининг қорақалпоқларидур. Хўжайлида ўлтурадур.

62. Исомон Қўшомон ўғли — қипчоқ тераси Хўжайлида ўлтурадур.

63. Асфар Пирмон ўғли — Хитой тераси Хўжайлида ўлтурадур.

64. Нажмиддин мақсум Ҳакимиддин ўғли — Қангли терасидин

65. Уроз Жиян ўғли — Чумонойда ўлтурадур.

66. Аҳмад Ойдин ўғли — Манғит терасидан Кенагасда ўлтурадур.

67. Утаган Ойдин ўғли

68. Қўшназар Пинҳон ўғли

69. Жулум Сарали ўғли

70. Тиломурод Сормон ўғли

71. Элмирзо Жиянтой ўғли

72. Эшжон Тўромурод ўғли

73. Мулло Дилим Бекназар ўғли

74. Аҳмад Эшқози ўғли

75. Қолиниёз Изим ўғли

76. Арз Нурмон ўғли

77. Раҳим Жорқинбой ўғли

78. Турсун Муҳаммад Тилаган ўғли

79. Эрмуҳаммад Собитбой ўғли

80. Ризо Турмон ўғли

81. Қўшмуҳаммад Жуют ўғли

82. Изака Эшберган ўғли — Боймоқли тераси Қороқулда ўл-
турадур.

Рўйхатдан сўнг Амударё бўлимининг юмалоқ шаклдаги муҳри
босилган.

Амударё бўлими ва Хива хонлари қорақалпоқ аҳолисининг
Амударёнинг ўнг ва чап томонларида кўчиб қочиб юришларига
чек қўйишга қанча курашган бўлса-да, унга эриша олмаган.
Чунки, оғир ҳаёт ва ҳар иккала ҳокимиятнинг жабр-зулми қора-
қалпоқ халқининг эксплуататорларга қарши кураш тўғрисида
кучайтирган эди. Амударё бўлимида қорақалпоқлардан олинади-
ган тутун-пулининг миқдори йилдан-йилга ортиб борар эди. Хива
хонлигидаги чигароқ — хўжалик, уй солиғи ундан ҳам қолиш-
мас эди.

Ҳужжатлардан маълум бўлишча, Амударё бўлимида жорий
этилган тутун-пули 1875 йилдан 1887 йилгача 2 сўм 30 тийиндан
7 сўмгача етган⁶⁷. Тутун-пулини вақтида топширмаган хўжалик-
лардан ҳар сўмига 25 тийиндан жарима олинган⁶⁸.

Хонликда чигароқ солиғи эса XX аср бошларигача 4 сўм 20
дан 4 сўм 40 тийингача етган⁶⁹.

Аксинча Чимбой беклигининг амалдори Турсунбек оталиқ
Хўрозбек ўғли ўз қўл остидаги Аваз Ниёз 3 йилдан бери, Берди
Имомиддин икки йилдан бери чигароқ пули ва қазувчи бермай
Чимбой ва Янгибозорда яшаётгани тўғрисида ариза берган⁷⁰.
Бундай ҳоллар жуда кўп.

К. Маркс «Солиқ зулмига баҳо берганда солиқнинг сумма ва
солиқ йиғиш усулигина эмас, балки йиғилган солиқнинг харажат
қилинишига ҳам, унинг қандай қисми халққа ижтимоий фойдала-
ниш иншоотлари шаклида қайтишини ҳам ҳисобга олиш керак»
деб ёзган эди⁷¹.

Меҳнаткаш деҳқонлардан йиғиб олинган солиқ суммаси ёки
маҳсулот хон, хоннинг қариндошлари ва хон амалдорлари руҳо-
нийлар учун сарфланар эди. Халқ манфаати учун эмас, балки
хоннинг саройи, ҳарамини талончилик урушлар учун, халқ қўзғо-
лонларини бостириш учун, амалдорлар инъомини учун қилинган
харажатлар ёзилган ҳужжатлар бир неча юз варақни ташкил эт-

⁶⁷ УзМДА. ФИ-125, оп. 1, д. 13, в. 22, д. 15, в. 15, д. 30, в. 249 б, д. 32, в. 21.

⁶⁸ Уша жойда, д. 29, в. 133.

⁶⁹ Уша жойда, оп. 1, д. 32, в. 249 б, д. 32, в. 21, д. 472—473, в. 5.

⁷⁰ Уша жойда, д. 473, 14 а-бет.

⁷¹ Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. Издания второе. Т. 12, М., 1953,
с. 531—532.

ган⁷². Солиқ мажбуриятининг оғирлигини ана шулардан ҳам кўришимиз мумкин.

Қорақалпоқлар ҳужжатларда ёзилган солиқлардан ташқари, Хива хонлигида мавжуд солиқ ва феодал мажбуриятларини ба-жариб келганлар. Қорақалпоқ хитой қабиласи бекшайх уруғига бий (уруғ оқсоқоли) қилиб тайинлангани тўғрисида Бароқ баҳодирга 1845 йили январда Муҳаммад Аминхон (1845—1855) томонидан берилган ёрлиқда унинг отланув, тушув, берув, олув, черик, чаман каби солиқлардан бошқа бийлар каби озод этилгани ёзилган⁷³. Демак, Бароқ баҳодирга ўхшаган амалдорлардан бошқа қорақалпоқ меҳнаткашлари отланув, тушув, берув, олув, черик, чаман каби мажбуриятларни ўтаганлар⁷⁴. Бироқ, бу ёрлиқда қорақалпоқ меҳнаткашларидан олиннадиган сув пули, афанак пули, тарози пули, таги жой, гузар пули, тамаки пули, девон пули, шифовул пули, имом пули, муаззин пули, чопар ҳақи, ясовул ҳақи, чивик пули, қуноқ пули, окохона, таркона⁷⁵ каби солиқлар эслатилмаган. Жумладан, қорақалпоқлардан ҳам дарёнинг ўтиш жойларидан (гузарлардан) фойдалангани учун ҳар тевадан бир танга, отдан бир мири, эшакдан ярим мири, қорамолдан бир шохий, қўйдан икки пул солиқ оларди.

Шоҳаббос вали билан Бийбозор одамлари кемага уйбоши бир ботмон буғдой, бир ботмон жўхори берар, шундан сўнг хоҳлаган вақтда дарёдан ўтаверар эди⁷⁶. Гузарлар учун олиннадиган ҳақни хон амалдорлари йиғиб ўтирмас, балки гузарларнинг бир йиллигини айрим шахсларга сотиб юборар эди. У шахс сўнгра гузардан фойдаланган (ўтган) шахслардан гузар пули йиғиб олар эди. Амударё бўлимининг ҳокими Иванов 1875 йил 17 декабрда хонга ёзган хатида ҳамма гузарларнинг бир йиллиги 13155 сўм 2 тангага сотилгани ҳақида ёзган⁷⁷. Гузарларни сотиб олган шахслар аҳолидан албатта, ўша пулдан кўпроқ йиғиб олиши, бир гузар солиғи тўлашда Хоразм халқи қорақалпоқлар ҳам икки ёқлама эксплуатация қилиниши кўриниб турибди.

Хонликда тамаки экувчилардан ҳар танобига беш тилладан бож, 2 танга девон пули, 2 танга танобкаш, 2 танга жар-пули олинган. Ҳар бир одамдан унинг қанча тамакиси бўлишидан қатъи назар 6 тангадан олиб Девонбеги хизматчиларига бўлиб

⁷² Хива Давлат ҳужжатлари. II том. Тошкент, 1959. УЗМДА, оп. 1, д. 558—598.

⁷³ УЗМДА. ФИ-125, оп. 2, д. 15, 3—4-бет.

⁷⁴ *Отланув, тушув, берув, олув, черик, чаман* деб аталган мажбуриятлар тўғрисида батафсил маълумотга эга эмасмиз. Уларни ўрганиш давом этмоқда.

⁷⁵ Ўша жойда, оп. 1, д. 436, в. 1.

⁷⁶ СССР Фанлар академияси Шарқшунослик институтининг Ленинград бўлими. Кун А. Л. архиви, ф. 33, оп. 1, № 134.

⁷⁷ УЗМДА. ФИ-125, оп. 1, д. 13, 29-бет.

берар⁷⁸, ҳар имом ва муаззин учун деб солиқ тўловчилардан Девонбеги 9 танга олганлар⁷⁹. XIX асрнинг охири XX асрнинг бошларида ҳар бир деҳқондан 20 сўмдан (манатдан) сув-пули олинган. Сув-пулидан озод қилинганлар қўлида у ҳақда справкаси (фатаги) бўлган⁸⁰.

Шундай «фатак» (справка)лардан бирида — «Ясовулбошиларга сўз улким, Оқдарбанд навқарларига 20 манат сув пули даракли дахия қилмасун, деб хат битилди, 1338 (1919—1920)», деб ёзилган, Марҳам ясовулбоши ибн Эшмуҳаммад 1327 (1909), деб ёзилган, муҳр босилган. Иккинчисида «Сайид бобога сўз улким, Жабборберган ўн таноб ва Қутли Мурод ўн таноб мазкурларни икки сувлик ерига сув пули ва жабдидин даҳил қилмағил мазкурлари тўнғқотар турур, деб 1338, 17 сафарда (1919, 14 ноябрь) хат битилди» дейилган. Муҳрда эса «Муҳаммад Назар маҳдум, 1326 (1908 й.)» деб ёзилган⁸¹. Бундай справкалар XIX асрда ҳам мавжуд эди.

Солиқ оғирчиликларига бардош беролмаган қашшоқлашган қорақалпоқ, қозоқ, туркман Орол ўзбеклари билан биргаликда 1827 йили Ойдўст бий, 1855—1856 йиллари Эрназар Ологўз, 1858—1859 йиллари Муҳаммад Фаноҳ раҳбарлигида қўзғолонлар кўтарган. Бу қўзғолонлар раҳмсиз бостирилган⁸².

Хива давлат архивидаги солиққа доир ҳужжатлардан қуйидаги хулоса келиб чиқади:

1. Қорақалпоқлар XIX асрнинг I чорагидан бошлаб 1873 йилгача Хива хонлигида чорва моллардан тўлайдиган закот ҳамда савдо солиқларидан ташқари ҳар йили 20 минг кичик тилла ер солиғи тўлаб келганлар. Солиқ уруғ оқсоқоллари орқали ҳар йилнинг октябридан бошлаб 8 ой ичида йиғиб олинган. Уша солиқни тўлаш жараёнида девон пули, чопар пули, каср пули, имом пули каби қўшимча солиқлар ҳам тўлаганлар.

Табийй офатлар юз берган, халқ қўзғолон кўтарган йиллари хоннинг махсус розилиги билан 20 минг кичик тилладан камроқ тўлаш ҳоллари ҳам бўлган.

2. XIX аср ва XX асрнинг I чорагида хоннинг махсус ажратилган хусусий мулки ер (ҳовли ер, хосса ер, мулки ер)ларида яшовчи, ишловчи қорақалпоқлар натурал солиқ тўлаганлар.

⁷⁸ СССР Фанлар академияси Шарқшунослик институтининг Ленинград бўлими. Кун А. Л. архиви, ф. 33, оп. 1, № 134.

⁷⁹ Уша жойда. Мирзо Абдураҳмон хотиралари. Кун А. Л. архиви, ф. 33, оп. 1, № 134.

⁸⁰ УзМДА. ФИ-125, оп. 1, д. 469, 26, 9а, 10а, 13а, 14аа, 29а, 45, 58б, 63-бетлар.

⁸¹ Уша жойда, д. 469, 1, 2-бетлар.

⁸² Камалов С. К. Народно-освободительная борьба каракалпаков против Хивинских ханов в XIX в. ТХЭ, Т. III, М., 1958; Каракалпаки в XVIII—XIX веках. Ташкент, 1968.

3. Амударёнинг чап томонида хусусий мулки бор қорақалпоқлар, мулки ер, давлат ва вақф ерини ижарага олиб ишловчи қорақалпоқ деҳқонлари бутун Хива хонлигидаги сингари ерининг миқдорига қараб уч категория (аъло, авсот, адно) бўйича солиқ тўлаганлар.

4. 1873 йили Хива хонлигида рус протекторати ўрнатилгандан сўнг Хива хонлиги фуқароси ҳисобланган хўжалиги ўзининг Амударёнинг қайси томонида яшаётганидан қатъи назар, Хива хонлигига 21 ва 22 тангадан хўжалик (чиғароқ) солиғи тўлаб келганлар. Улардан ҳар йили олинган чиғароқ солиғи 10 минг тилладан ошиб кетган.

5. Қорақалпоқлар XIX аср ва XX аср бошларида Амударёдан ўтадиган жойлар (гузар)лардан фойдалангани учун гузар пули, яйловлардан фойдалангани учун чўп пули ва хонликдаги бошқа халқлар сингари отланув, тушув, берув, олув, черик, чаман, афанак пули, дарбозабон пули, милтиқ пули, шиғовул пули каби 30 га яқин солиқ ва турли ҳақларни тўлаганлар. Солиқ қорақалпоқлар учун жуда оғир мажбурият эди. Қорақалпоқ халқи энг қашшоқ мазлум ҳисобланган.

Феодал мажбурият — қазув

Хива хонлигидаги қорақалпоқлар зиммасига тушган феодал мажбуриятларнинг энг оғири қазув бўлиб, у ҳақда Хива хонлари архивидаги ҳужжатлар муҳим маълумотлар беради. К. Маркс сўзи билан айтганда қазув — Осиё давлатларида идора қилиш усулининг бири бўлган ҳашар, ишлар маҳкамасига киради.

К. Маркс гениал асарларининг бирида «Иқлим шароити ва тупроқ хусусияти... катта чўлларда каналлар ва ирригация иншоотлари ёрдами, сунъий суратда суғориш системасини Шарқ деҳқончилигининг асоси қилиб қўйди... Ерни сунъий суратда ҳосилдор қилиш марказий ҳукуматга боғлиқ эди. Ҳукумат ирригация ва ботқоқликларни қуритиш ишларига бепарволик билан қараган вақтда деҳқончилик дарҳол таназулга юз тутар эди»⁸³, — деб ёзган эди.

Қадимий аграр мамлакат ҳисобланган Хоразмда ҳам сунъий суғориш, ерни ҳосилдор қилиш учун суғориш иншоотлари қуриш муҳим ўрин эгаллаган. Бундай ишларга хонлар алоҳида эътибор берган. Ўз-ўзидан маълумки, деҳқончиликдан тушган даромад хонлик бюджетининг асосини ташкил этган. Хива хонлари ирригация қурилиш ишларини қазув мажбурияти орқали бажартирганлар. Хоразмда қадим замонлардан бери ҳар бир деҳқон куз ой-

⁸³ Маркс К., Энгельс Ф. Танланган асарлар. I том, Тошкент, 1959, 343—344-бетлар.

ларида янги каналларни қазиб ёки эски каналларни тозалаш, кенгайтиришда ишлаб беришга мажбур эди.

А. Л. Кун қорақалпоқлар Муҳаммад Раҳимхон давридан бошлаб хонликка 6 минг қазувчи бериш мажбуриятини олгани ҳақида ёзган эди. Юқоридаги Хива ҳужжатлари у фикрни тасдиқлабгина қолмай ойдинлаштиради, тўлдиради, янги далиллар билан бойнатади.

Бироқ, қазув мажбуриятини қорақалпоқлардан фақат шу 6000 кишигина бажарган деб тушунмаслик керак. Чунки, қазув қадимдан каналларнинг бош қисминини тозалашдан иборат бўлган сув ичувчи қазувчилар зонасига бўлинган, «Обхўри қазуви бўйича ишлаб бериш маҳаллий характерга эга бўлиб, сақодан оқиб келадиган сув истеъмолчиларнинг ўз иши ҳисобланган»⁸⁴. Қорақалпоқ деҳқонлари ўзлари яшаётган территориялардаги каналларни тозалаш, кенгайтириш ёки янгисини қуриш учун ҳам қазувчи берганлар. «Сақо қазуви — улуг қазув ва ташқи қазувни ташкил этиш ҳукумат зиммасида эди. Ишни олиб борувчилар соҳибкор, албатта, катта тўралардан бўлиб, у бош миробнинг розилиги ёки таклифи билан хон томонидан махсус ёрлик билан тайинланар эди... Соҳибкор қазувчилар учун янгидан-янги қийинчилик ўйлаб, пул топишининг энг яхши усули қазувчини энг чекка районлардан чақириш ҳисобланарди. Масалан, Шоҳобод ёки Паҳлавон каналларининг қазув иши учун қазувчи дельта қорақалпоқлардан ёки Хўжайли районидан чиқарилар эди»⁸⁵.

Натижада, хонликнинг шимолий районларида яшаётган қорақалпоқ қазувчиларининг жанубий районларига келиши катта машаққат ва талафотларни келтирар эди. Шу муддатига етиб келиш осон эмас эди. Ҳукумат қазувчиларни бирон нарса билан олиб келмас эди. Бечора қазувчилар арава, қайиқ учун ўзлари ҳақ тўлардилар. Шу билан бирга бутун узоқ йўл учун озиқ-овқатларини ҳам ғамлашлари керак эди. Қазувчиларнинг қазув муддати бир икки ойга чўзилиб кетар эди. Қорақалпоқлар Паҳлавон арнасининг қазувидан ташқари, Қиличбой арнасининг қуйи қисми қазувига, Хонёп канали қазувига, Қизил тоқир, Дарёлик, Ловзон, Қўҳна каналлари қазувига маҳаллий қазувчидан ташқари бериладиган қўшимча қазувчилар қаторида қатнашган.

А. Л. Кун архивида қорақалпоқлар ҳар йили Хива хонлигига 2 минг навкар, ҳар бир навкар ҳисобига уч нафардан қазувчи бериши, қазувчилар ҳамал (март — апрель) ойининг бошида қазувга чиқиши ва унинг бир-икки ойда тамом бўлиши ҳақида ёзилган. Чунончи Паҳлавон канали қазувини бошлаш маросимига

⁸⁴ Фуломов Я. Ғ. Хоразмнинг суғорилиш тарихи. Тошкент, 1959, 272-бет.

⁸⁵ Уша асар, 273-бет.

хоннинг қатнашиши, қазув бошида Қушбеги Меҳтарларнинг туриши таъкидланган⁸⁶. 460—467-ҳужжатлардаги қорақалпоқ қазувчилари ҳақидаги маълумот бир-бирига ўхшайди. 467-ҳужжатда⁸⁷ ўша йили қазувга ҳар бир уруғдан неча киши қатнаша олмагани ёки қазувга келмагани ҳақида маълумот бўлиб, ярим киши, ярим қазувчи деган сўзлар учрайди. Маълум бўлишича, Муҳаммад Раҳимхон давридан токи ХХ асрнинг биринчи чорагигача ҳар уч қорақалпоқ хўжалиги бир қазувчи бериб келган. Агар бирор қазувчи қазувга келмаса беш тилла тўлар эди⁸⁸. Архив ҳужжатларидаги ярим киши, ярим қазувчи сўзлари пулга нисбатан айтилган бўлиб, 2,5 тилла маъносини англатган. Ўзбеклар деҳқончилик билан шуғулланган ҳар ўн таноб ери учун бир қазувчи бериш мажбуриятини бажарган. Агар: 5 таноб ери бўлса ярим қазувчи, ундан кам бўлса чорак қазувчи берган. Пулга нисбатан 5 тилла, 2,5 тилла ёки ундан кам пул тўлаган. Ҳумуман, қорақалпоқлар 1873 йилгача хонликка 6000 қазувчи беришга мажбур бўлган. Ҳужжатда кўрсатилишича Ўн тўрт уруғ қорақалпоқлари 3120 қазувчи, Қўнғирот қорақалпоқлари 2880 қазувчи берган⁸⁹. 467-ҳужжат маълумотида, ўша йили қорақалпоқлардан 390 нафар қазувчи келмаган. Лекин келмаган қазувчиларнинг ҳаммаси ҳам пул бериб қўтилган деб тушунмаслик керак. Чунки, улар орасида пул тўламасдан қазувдан озод этилганлари ҳам бўлиши мумкин. Хонликда қазувдан хоннинг ерларида ва хоннинг бошқа ёрдамчи хўжалигида ишловчи ҳамма амалдорлар, наварлар, сарбозлар, охунд, мударрислар, эшонлар, ерсиз деҳқонлар ва косиблар озод қилинган⁹⁰. Архив материалларидан маълум бўлишича вақфкорларнинг айримлари, хўжалигида катта кишии бўлмаган 13 ёшга тўлмаган етимлар, ақлдан озган кишилар ҳам қазувдан озод қилинган. Қушбеги ёки Меҳтар томонидан берилган бир-икки йил каби муддатгача қазувдан озод қилингани тўғрисида ҳужжатга эга бўлган (нишондор)лар озод қилинган.

ХІХ асрда Хоразмнинг суғорилиш ишларида янги-янги каналларни қуриш, эскиларини тиклашда, тозалаш, кенгайтириш, дамбалар, кўприклар қуриш каби ишларида қорақалпоқ қазувчи (дамба, тўғонлар қурувчи — қочувчи)лар хонликдаги кўприкларни қурувчи кўприкчилари жуда катта куч чиқарган. Лавзон, Қувончёрма, Қорақалпоқёрғон каби катта каналлардан ташқари Амударёнинг Кегайли, Қорабойли, Шуманой, Кўкўзак, Кўҳна каби тармоқларидан турли майда канал ариқлар қазилганлар.

⁸⁶ Қун А. Л. архив. СССР ФАШИЛБ. Ф. 33, оп. 1, № 134.

⁸⁷ Фуломов Я. Ф. Хоразмнинг суғорилиш тарихи, 273-бет.

⁸⁸ ҲЗМДА, оп. 2, д. 467.

⁸⁹ Ҳша жойда, оп. 2, д. 460.

⁹⁰ Ўўлдощев М. Й. Хива хонлигида феодал ер эгаллиги ва давлат тузилиши, 192-бет.

Уларга ўз уруғлари ва уруғ оқсоқоллари номларини берганлар⁹¹. Қорақалпоқ қазувчилари 1828 йилги Паҳлавон ёп каналининг бошланиши Тошсақо қурилишида, 1830 йили Қилич Ниёзбой каналини қазинида, 1881 йилги Кўҳна Урганч районига каналлар қазинида, 1855 йилги Хонёп каналини кенгайтиришида, Хонобод, Шўрохон районларида суғориш иншоотларини қайта қуришида ва ҳоказоларда иштирок этганлар. XIX асрнинг 90-йиллари Туркистон генерал губернаторининг ташаббуси билан Хива хони Амударёнинг қуйи оқимига Кўҳнадарё, Лавзонлардан янги каналлар ажратиб олишга, қатор эски каналларни тозалашга мажбур бўлди. Бу ишларни бажаришида қорақалпоқлар фаол қатнашди. Жумладан, улар Чуманой, Қўнғирот, Кўҳна Урганч ҳокимлигида ирригация ишларида Бекёп, Урукли ариқ қазувида иштирок этишди⁹². Лекин қорақалпоқ меҳнаткашлари ўзлари қазиган, кенгайтирган, тозалаган канал суви ва шу сув билан суғориладиган экин ерларига эга бўла олмаган, сув танқислигидан қийналиб келганлар⁹³. Муҳаммад Аминхон даврида Сипоҳий ёп канали қазилганидан сўнг унинг соҳилидаги ерларни тўралар, беклар ва бошқа амалдорларга бўлиб берган. Хон ўғли Абдулла тўрага 20000 таноб ер берилган⁹⁴. Шоҳмурод канали бир танобга кенгайтирилганидан, Хонёп канали ҳам кенгайтирилган ва узайтирилганидан кейин туркман юлғунларининг 700 отлисига (отлиқ аскарига) 20—30 танобдан ер тақсимлаб берган. Бундай мисоллар Мунис, Огаҳий, Баёний солномаларида жуда кўп учрайди.

Қазув мажбуриятини бажаришида хондан бошлаб токи жарчиларгача иштирок этган. Хон ҳар бир канал қазувини бошқариш учун махсус амалдор тайинлаган. Уларга ясовул, чивқичи, орқанчи каби хизматчилар ажратган. Қазув ишларини кўпинча девонбеги, ясовулбоши ва маҳрамлар уларга ёрдамчи тариқасида уруғ оқсоқоллари бошқарганлар. Тахминан XIX асрнинг 50-йиллари Қўнғиротдаги қазув ишларига Қобил бий бошчилик қилгани ҳақида: «Сония маърузи дигар Қўнғирот фуқаролари қазув ишларини нтамомга еткурдилар. Қобилбий олон қазув устида»⁹⁵,— деб ёзди.

459-ҳужжатда кўрсатилишича XIX асрнинг II ярмида Амударёнинг Кегайли тармоғи қазувини бажаришида йирик қорақалпоқ амалдори Соҳиб Назар бекларбеги ўз қўл остидаги бий-оқсоқоллар билан иштирок этган. У ҳақда: «...Ва яна Соҳибназар бекларбеги ва бийлар кадхудо фуқаролари бирла Кегайли арнаси-

⁹¹ Сарыбаев К. К истории орошения в Каракалпакстане (XIX—XX вв.). Каракалпакстан. 1971, с. 53—56; Хозяйство каракалпаков в XIX—начале XX века. Ташкент, 1972, с. 69—103.

⁹² УзМДА. Ф11-125, оп. 1, д. 33, 8-бет, д. 419, 15 а-бет.

⁹³ УзМДА. Ф11-125, оп. 1, д. 47, 53-бет, д. 419, 159-бет.

⁹⁴ Муҳаммад Юсуф Баёний. Кўрсатилган китоб, 329 а б-бет.

⁹⁵ УзМДА. Ф11-125, оп. 2, д. 459, в. 4.

нинг оёқидин тушуб тўққуз кун қозуб, сақосида икки-уч кунлик қозуви қолди. Яна бий, кадхудо бўлгонлар айтурлар: мазкур қазув бўлгондан сўнг Чимбойга бориб ҳамма маслаҳат бирла кўчур деб меҳрибон бўлгон одамларни кўчурсак»,— деб ёзади.

1333 ҳижрий йил рабби ас-сонийда 1915 йил февраль-мартда Муҳаммад Фаноҳ маҳрам карвонбошининг хоннинг буйруғига биноан Ойбетёпида сув ичувчиларнинг оқсоқол миробларига ёзган хати қазув ишларидаги баъзи қонда тартибларини ўрганишимиз учун характерлидир. Унда:—«Ҳазрати дом давлатаҳу Ойбетёпининг обхўрининг⁹⁶ оқсоқол кадхудо, миробларига сўз улким, мазкур ёпининг қазувини қаздирмоқ учун Тўнғотар Муҳаммад Ёқуб юзбоши борур. Шериклари Қилич иноқ ўғли ва Бекназар маҳрамлардур. Мазкур бориб тамомий обхўрларини қолдирмай қазувга солсун. Чиқирчи ва хўжа, эшонлар ва ёрлиқдорнинг ҳам бутун олиб бориб қазувга солсун, афанакни ҳар одамга икки ярим тангадан олсун. Ондан ғайри қунуғ ва анга ўхшаш ҳеч бир нимарса фуқаролардан олмосун. Ҳар юз қазувчига бир ясовул қўйсун. Мазкур ясовулнинг хизмати учун бир қазувчининг тангасини олиб берсун. Мазкур ясовулга берилган қазувдан бошқа ҳеч бир одамдан танга олмосун. Мазкур ёпини (нг) қазувчиларидин қазувга бормай боқи бўлгонлари бўлса, бул ердан қазув ишларини борломоқга боргон амалдорга ёзиб берсун. Мазкур ёпини бўлгон қазувчилардин ҳар кунини учун на меҳрибон бўлсалар гуноҳкор пули олодурлар. Доғи қазувчиси неларга солсун ва синопчи ерларининг аъёнларидин ҳар ўн танобига бир тилладан сув пули олсун ва ўтган йил бино этилган кўприкларни шикаста-рехта бўлса кўфрукчиларига буюриб тuzатдурсин. Доғи ерларини ҳақоба этиб берган одамлар бўлса, мазкур ҳақоба этиб ёп ўрни учун ер берган одамларнинг хатларини кўриб аввалги таомилда ҳақоба хатига мувофиқ қазувчи деб дахил қилмасун. Ва ҳам ушбу буйруқларни ростлиғи билан ўришга келтурсун, деб ҳазратимиз дом давлатаҳунинг амри олийлари била 13-чи моҳи рабби ас-сонини 1333 йилда хат битилди»,— деб ёзилган ва «Муҳаммад Юсуфбой» муҳри босилган⁹⁷.

Қазувга қатнашган қорақалпоқларнинг аҳволи жуда оғир эди. Биринчидан, қазув пайтида уларнинг ери қаровсиз қолиб кетар, хўжалиғи тушкунликка учрар, ерсизланар эди. Иккинчидан, қазувга бориб ишлаб қайтиб келгунча минг бир азоб уқубатни бошидан кечирар эди. Шунинг учун бу қазувни хоразмликлар «бало қазув» деб аташган.

Л. Н. Соболев қорақалпоқларнинг қашшоқланиш сабабларини кўрсатиб мамлакат хонлари уларга солинадиган солиқ, мажбури-

⁹⁶ *Обхўри*— мазкур канал сувидан фойдаланувчи сув ичувчилар маъносини ифодалайди.

⁹⁷ УзМДА. ФИ-125, оп. 1, д. 560, 160-бет.

ятлардан ташқари қорақалпоқларни чап қирғоқда яшовчи туркман ерларида сугориш каналлари қуриш ва уларни тозалаш учун мажбур қилганини таъкидлайди⁹⁸. Яна у «...Бу мажбурий иш жуда оғир эди. Иш вақти 2—3 ойга давом этган, бунинг устига мажбурий ишга чиқарилган ҳар бир одам қондага мувофиқ ишни ташкил этиш учун яна бир танга пул тўлаш керак бўлган»⁹⁹,— деб ёзади. «Хабарчи қондага кўра ўз фойдасига ҳар бир қазувчидан икки тангадан йиғиб олишга ҳақи бор эди. Бу «афанак — пули» деб аталган. 1915 йил февраль-март ойларига онд ҳужжатдан маълум бўлишича, афанак-пули XX аср бошларига 2,5 тангагача олинган¹⁰⁰. Қазувчи иш жойига етиб келганида бир тангадан чибиқчига¹⁰¹ тўлар эди. Ҳар бир қазувчи тўлаш шарт бўлган ҳақ билан чекланмай белини чибиқчидан озод қилиш учун чибиқчига кўпроқ ҳақ беришга ҳаракат қилар эди. Қазувчидан яна бошқа йиғимлар: тўраларга хизмат қилувчи ошхона, уларнинг отларига бериладиган ем-хашак, рўхонийлар учун йиғиш ва ҳоказолар олинарди. Ниҳоят, соҳибкор буйруғи билан арқончилар канални чекларга (қисмларга) бўлар эдилар. Ҳар бир чек жойининг кенглиги ва чуқурлигига қараб, 25 метрдан 40 метргача бўлар эди. Ҳар бир чекка чибиқчи бошчилигида 50 дан 102 гача одам ажратилар эди. Мироблар қазиладиган лойнинг қалинлигини аниқларди. Мана шундан кейин қазувчилар чеклар бўйича тақсимланган, пул тўлаб қутилиувчилар билан ҳақиқий савдо бошланарди.

Олдингига қараганда тўлов ҳақи уч тиллагача камайтирилар эди. Ясовуллар чибиқчи ва соҳибкор кўрсатмаси бўйича қазувчини пул бериб қутилишга ундар эдилар. Бунга кўнмаган қазувчи ҳар қандай хўрликка мубтало қилинар эди. Мана шундай йўл билан қазувчилар сони борган сари камайиб борар эди, чек нормаси (тақсимланган жой) аввалгича тураверар эди. Шундай қилиб, бутун ишнинг оғирлиги пул бериб қутилишга қурби етмаган энг камбағал деҳқонлар устига тушар эди»^{102—103}.

Ана шундай камбағал деҳқон ёки қазувчи Амударёнинг ўнг томонидан (орёқидан) келган қорақалпоқ қазувчилари эди. Агар улар қазув муддатининг ўтиб кетгани тўғрисида норозилик билдирса ёки бу канал сувларидан амалдорлар, рўхонийлар кабилар фойдаланиши ҳақида шикоят қилгудай бўлса ёхуд қазувдан

⁹⁸ Соболев Л. Н. Обзор доступов к Хивинскому ханству и краткие сведения о нем. — В кн.: Военно-статистический очерк, 5—6, 1873, с. 127, 164.

⁹⁹ ҒЗМДА. ФИ-125, д. 560, 160-бет.

¹⁰⁰ Ғша жойда, д. 560, 160-бет.

¹⁰¹ Чибиқчи — 50—100 қазувчининг устидан қазувчи шахс. У қазувчиларни чибиқ (таёқ) билан ургани учун шундай номланган.

^{102—103} Фуломов Я. Ф. Хоразмнинг сугорилиш тарихи. Тошкент, 1959, 273—274-бетлар.

باز در وان

بهرت شهریه سپردن بر من استنهاد دارا بود که پندار است

بهرت شهریه سپردن بر من استنهاد دارا بود که پندار است

صورت سپید تو که رنگی با بر که با سپناه و در که جویج است

بوی نسیم که عطر و نیک و دل و دست که لعلش و زلفش

منو آید نیک که نور زلفش بر کمر کشید که ز پیشین دستند

کوند فقهت که زلفش نیک که ز نور سپین شبها دل یک

بوی نسیم که عطر و نیک و دل و دست که لعلش و زلفش

منو آید نیک که نور زلفش بر کمر کشید که ز پیشین دستند

کوند فقهت که زلفش نیک که ز نور سپین شبها دل یک

بوی نسیم که عطر و نیک و دل و دست که لعلش و زلفش

منو آید نیک که نور زلفش بر کمر کشید که ز پیشین دستند

کوند فقهت که زلفش نیک که ز نور سپین شبها دل یک

Расм 8. ФН — 125, оп. 2, д. 514, 36-варақ.

қутулиш учун Бухоро томонга қочганда тутилса, ўша жойда осилар, чопилар ёки зиндонга солишга ҳукм қилинар эди.

46-ҳужжатда Укуз каналининг соқосига қорим қазушдан (қазувдан) қочган 4 қорақалпоқ ва орол қўнғирот, қозоқларни тутиб келганлиги тўғрисида хонга ахборот берилган¹⁰⁴.

Бундай адолатсизликларга қарши ўзбек ва қорақалпоқ қазувчиларининг норозилик ҳаракатлари, қазув ишини бошқараётган амалдорларга қарши тўқнашувлар бўлмаган деб айтиш мумкин эмас. Афсуски, у ҳақдаги ҳужжатга эга эмасмиз. Қазув хон амалдорларининг, маҳаллий ҳокимларнинг бойлик тўплаш, турли имтиёзларга, мукофот ва инъомларга эришиш воситасига айланган. Меҳнаткашларнинг оғир меҳнат туфайли келтирилган каналлар суви орқали ўзлаштирилган ерлар давлат ва хон ҳамда айрим амалдорлар қўлидаги ернинг тобора кенгайиб кетишига олиб келган. Ундан ташқари қазув жараёнида қазувчилардан турли йўллар билан тушган пуллар қазувни бошқарувчи амалдорлар ўртасида тақсим қилинар эди¹⁰⁵. Қазув даврида судхўрлик авж оларди. Қазувга кетаётаган бечоранинг бола-чақаси ва ўзига озик-овқат учун ҳосилни йиғиб олганда бериш шарт билан судхўрлардан ғалла ёки пул қарз олар эди. Лекин, унинг шартлари ҳар хил бўлган. Жумладан, ғалла ёки пул 20—30 процент қўшиб тўлаш шарт билан берилган¹⁰⁶. Эксплуатациянинг бу тури ҳақида Р. Қосбергенов маълумот берган. Ғаллани қарзга бериш «кугене» деб аталган¹⁰⁷.

Эксплуатациянинг бу туридан хонлик ҳам фойдаланган. Хонлик қазувчиларга подшоҳлик ғалласидан солиқ тўлаган пайтида қўшиб тўлаш шарт билан қарзга берар эди¹⁰⁸.

Қазув мажбурияти 1873 йилдан сўнг хонлик территориясида яшовчи қорақалпоқларга ҳам юкланган. Улар олдинги анъанага мувофиқ ҳар уч хўжалик (чиғароқ) бир қазувчи (белдор) берар эди. Архив материалларининг кўрсатишича, улар ҳар йили 1200 га яқин қазувчи бериб келган¹⁰⁹.

Улар кўпинча ўзлари сувидан фойдаланадиган каналларнинг қазуви, дамба ва кўприк қуриш ишларида иштирок этишган. Амударё бўлими билан Хива хонлиги чегарасига жойлашган каналлар қазуви бажаришда икки мамлакат фуқаролари ўртасида келиша олмасликлар юз бериб турган. Бундай ҳолларда бўлим бошлиғи билан Хива хони у масалани бирликда ҳал этишган.

¹⁰⁴ ФИ-125, оп. 2, д. 46, 78-бет.

¹⁰⁵ Яўлдошев М. Й. Хива хонлигида феодал ер эгаллиги ва давлат тузилиши, 199-бет.

¹⁰⁶ Яўлдошев М. Й. Ўша жойда.

¹⁰⁷ Қосбергенов Р. ТХЭ. Т. III. М., 1958, с. 253.

¹⁰⁸ УзМДА. ФИ-125, оп. 1, д. 450, 18-бет.

¹⁰⁹ УзМДА. ФИ-125, оп. 1, д. 472.

Уларнинг мутахассис инженер ва мироблари маслаҳатлашиб иш бошқарганлар.

Хива архивидаги битта ҳужжатда Қўнғирот, Чумоной ва Толдиқ Янгибозор ва Навфар волостида яшаётган аҳолини сув билан таъминлаш, Чумоной, Чорминой ва Толдиқ ёблари, Уруғли ўзак, Ойнолмо ёб сувининг оқшисини тезлатиш Бекёбнинг сувини кўпайтириш каби ирригация ишларини қандай бажариш учун хонликдан неча бўлимдан неча қазувчи ва бегорчи лозимлиги тўғрисида маълумот берилган¹¹⁰. Ҳужжатлардаги қорақалпоқ қабила-уруғлари бўйича берган қазувчилар ҳақидаги маълумотларни иловадаги 4—5-жадваллар орқали кўрсатамиз.

Қорақалпоқ халқи XIX—XX аср бошларида Хива хонлигида хон бошлиқ феодал амалдор ва руҳонийлар томонидан раҳмсиз эксплуатация қилинди. Солиқ ва феодал мажбуриятлар оғирлиги бевосита ишлаб чиқарувчи меҳнаткаш халқ устига тушган.

Қорақалпоқ халқи хонлик зулмига қарши озодлик ҳаракатларини олиб бордилар. Улар 1827 йили ўз ҳокимлари Ойдўстбий бошчилигида, 1855—1856 йиллар қулдовли Ологўз Эрназар, 1858—1859 йиллар Муҳаммад Паноҳ бошчилигида қўзғолон кўтарганлар. Бу қўзғолонга қўшни Орол ўзбеклари, туркман ва қозоқлар қўшилган. Қўзғолончилар бирмунча муваффақиятларга эришганлар, ҳатто ўзларидан хонлар кўтаришга эришган. Лекин қўзғолон иштирокчиларидан у ё бу халқ, қабила-уруғ ёки раҳбарларининг хонлиги туфайли ва, айниқса инглиз аскарларининг аралашуви билан қўзғолон шафқатсизларча бостирилди. Бироқ, бу ҳаракатлар Хоразм ва қорақалпоқ халқлари ҳаётида катта аҳамиятга эга бўлди. Бу қўзғолонлар кўплаб илмий ишларда ўз аксини топган¹¹¹. Хива Давлат архивидаги Муҳаммад Паноҳ бошчилигидаги қўзғолонга оид ҳужжатлар асосида М. Й. Йўлдошев махсус тадқиқот олиб борган. Шунинг учун бу қўзғолонлар ҳақидаги ҳужжатлардан олинган маълумотлар устида тўхталмадик.

1. Хонлик қорақалпоқларни эксплуатация қилишда пул, маҳсулот ва ишлаб беришдан иборат уч хил рентадан фойдаланган. Ишлаб бериш рентаси ҳисобланган қазув Хива хонлигига қарамликда яшаб келган халқ меҳнаткашларининг қашшоқланишининг асосий сабабларидан бири бўлган.

Қорақалпоқлар XIX аср ва XX аср бошларида Хоразмда ирригация нишоотлари қурилишида фаол қатнашганлар.

¹¹⁰ УзМДА. оп. 1, д. 80, в. 244—248.

¹¹¹ Камалов С. К. Народно-освободительная борьба каракалпаков против Хивинских ханов в XIX в. ТХЭ. Т. III, М., 1958; Новые данные о Кунградском восстании 1858—1859 гг.—«Вестник ККФАН УзССР», 1965, № 1; Каракалпаки в XVIII—XIX веках, Ташкент, 1968.

2. Қорақалпоқлар хонлигига 1873 йилгача ҳар йили 6000 қазувчи, Ун тўрт уруғ қорақалпоқлари 3120, Қўнғирот қорақалпоқлари 2880 қазувчи бериш мажбуриятини ўтаган. 1873 йилдан сўнг эса, Хоразм инқилоби ғалабасигача хонлик территориясида яшовчи қорақалпоқлар ҳар йили 1200 га яқин қазувчи бериб келганлар.

3. Қазув мажбуриятидан хоннинг қариндоши, йирик амалдорлар, руҳонийлар, уруғ оқсоқоллари, мунтазам навкарлар, етимлар, ақлидан озган кишилар озод қилинган.

4. Қорақалпоқ меҳнаткашлари қазувга фаол қатнашган бўлсада янгидан қазилган каналлар атрофида ўзлаштирилган ерлар хон, унинг қариндош-уруғлари, амалдорлар, руҳонийлар ва уруғ оқсоқоллари ўртасида тақсимланган.

Қазув қазувга иштирок этган амалдорларнинг маблағ орттириш манбаларидан бирига айлантирилган.

III б о б. ҚОРАҚАЛПОҚЛАРНИНГ МАЪМУРИЙ ТУЗИЛИШИ ТУҒРИСИДАГИ БАЪЗИ МАЪЛУМОТЛАР

Маълумки, Хива хонлигида айрим уруғлар — орол ўзбеклари, туркман, қорақалпоқ қозоқ уруғлари кўчманчи хўжаликларининг ўтроқликка кўчиш жараёни XIX асрда ҳам давом этиб келди.

Бундай уруғлар ўтроқликка хонлик томонидан мажбурий суратда кўчирилаётган вақтда уларга муайян, доимий майдон ажратиб берар эди. У ерлар эса уруғ бошлиқларига бириктиб қўйилган эди. Ҳали тўла ўтроқликка кўчмаган уруғлар, айниқса, орол қўнғироти ва қорақалпоқлар ўзларининг иқтисодий қолақликлари сабабли марказлашган ҳокимиятга қарши эди. «Шунинг учун Муҳаммад Раҳимхон ва унинг авлодлари уларни қаттиқ қўлик билан ярим очликда қолдириб, бошқариб келди...

Муҳаммад Раҳимхон ўзининг маъмурий ислохотларини илгариги кўчманчи ўзбеклар орасида уруғчиликка хос бўлган идора усулларини ва жойларда аҳолини масжидларга, масжидларни эса район ва вилоятларга бириктириб қўйди. Бундай идора усули Хоразмдаги ўтроқ ўзбеклар орасида кўп вақтлардан бери давом қилиб келар эди. Бироқ орол қўнғиротларида маъмурий ислохот ўтказмади ва уруғчилик тартибидаги идора усули сақланиб қолди»¹. Қорақалпоқлар яшаган территорияларида ҳам худди шу тартиб юргизилди. Қорақалпоқлар ўзбек ҳокимларидан сўнг оталиқларга ва ўз бийларига итоат этган.

Муҳаммад Раҳимхон даврида қорақалпоқларни идора этган оталиқлар ўзбеклардан ҳам тайинланган. Хон 1810 йиллари Бегим оталиқнинг ўғли Боймирзо ва Бекмирзо оталиқнинг ўғли Дўстмуҳаммадга оталиқлик ёрлиғини бериб, уларга қўнғирот қорақалпоғи ва манғит қабиласининг бир қисмини идора этишни топширган².

¹ Йўлдошев М. И. Хива хонлигида феодал ер эгаллиги ва давлат тузилиши, 93-бет.

² Муҳаммад Юсуф Баёний. «Шажараи Хоразм шоҳий». Ўзбекистон Фанлар академияси Шарқшунослик институти қўлёзмалар фонди, нив. № 9596, 164 б-бет.

Қорақалпоқларнинг бир бийи XIX асрнинг бошларида жуда катта, ҳатто 500 дан кўп хўжаликни бошқарган эди³. Лекин, XIX асрнинг II ярми ва XX аср бошларида энг кекса обрўли бийлар 100—250 хўжаликни бошқарадиган бўлиб қолди⁴. Чунки, ўша даврга келганда, Хива хонлари қорақалпоқларни доимий итбатда тутиш, бошқаришда қийналмаслик учун бийлар сонини кўпайтириб қорақалпоқлар орасида оталиқ, бекларбеги каби амалларни жорий этган. У амалларга ўша халқ уруғларидан ўзига содиқ бўлган, хонликка кўп хизмат кўрсатган бий ва баҳодирлардан махсус ёрликлар билан тайинлаган. Бийлар оталиққа, оталиқлар эса бекларбегига, бекларбегилар ҳокимларга бўйсунар эди. XIX асрнинг II ярмида қорақалпоқларга Ҳакимниёз оталиқ (1856—1859), Оллоберган маҳрам (1859—1863), Маҳмуд ясовулбоши (1863 йилдан сўнг) ҳокимлик қилган. Уша даврда қўнғирот қорақалпоғи терстамғали қабиласига мансуб Қобил бекларбегига икки оталиқ (Уроз, Ариз) ва бир ноиб (Бекмуҳаммад), Ун тўрт уруғ қорақалпоғи манғит қабиласига мансуб Соҳибназар сўнгроқ Худойназар бекларбеги⁵ қўл остида тўрт оталиқ (Одил, Адил, Давлатназар, Эрназар) бўлган. Уроз оталиқ қулдовли қабиласининг бийлари, Ариз оталиқ қўштамғали қабиласининг бий оқсоқолларини бошқарган⁶. Кейинги даврда бий ва бийликлар сонининг кўпайиб боришининг яна бир сабаби Сайид Муҳаммад Раҳимхон ва Асфондиёр хон давридаги сиёсий-иқтисодий ўзгаришлар натижасида патриархал уруғчилик қолдиқларининг емирила бориши, уруғлар майда шохобчаларга бўлиниб, ўз уруғдошларидан ажралиб, тарқалишга бошлаганидир. Улар архив ҳужжатларида ёки палончи бий-кадхудога қараганлар ёки палончи кўрангли ё бўлмаса палончи овулли деб берилган. Ана шулар қорақалпоқлар яшаган территориядаги энг кичик маъмурий бирлик ҳисобланган. Агар ўзбеклар яшаган жойлар асосан Амударёнинг чап томонидаги аҳолини идора этишда масжидларни асос қилган бўлса, қорақалпоқ (ҳатто орол ўзбекларини)ларни идора этишда бийликлар, овуллар, курангларга асосланган. Бекларбеги, оталиқ, бий, кадхудолар қорақалпоқларни идора этишда энг муҳим таянчли куч ҳисобланган. Бекларбеги мансабининг биз Хоразм тарихчилари асарларидан ташқари архив ҳужжатларида кўпроқ учратамиз. Жумладан, ўзбеклардан Боғибек бекларбеги⁷, Жамшидийлардан Абдулло бекларбеги⁸, така туркманларидан Хўжамберди-

³ Уша асар, 163 в-бет.

⁴ УЗМДА. ФИ-125, оп. 2, д. 569, оп. 2, д. 440, 526.

⁵ Уша фонд. оп. 2, д. 31, 192, 397, 419, 432, 446, 453, 489, 524, 569 кабилар.

⁶ ФИ-125, оп. 2, д. 569.

⁷ ФИ-125, оп. 2, д. 253.

⁸ ФИ-125, оп. 2, д. 406, 1-бет.

бек бекларбеги, Қулкелди бекларбеги⁹, қозоқлардан Умар тўра, Жумаш, Мусулмон, Азизберган, Холмуҳаммад, Кўпюрсун, Шукур Муҳаммад, Шаҳарбой, Жонмуҳаммад каби бекларбегилари¹⁰, қорақалпоқлардан Қўнғирот қорақалпоғидан Қобил, Юсуф бекларбеги, Ун тўрт уруғ қорақалпоғидан Соҳибназар, Худойназар, Қутлуқ Мурод бекларбегиларни ҳужжатларда учратдик.

Бекларбеги амали ҳақида М. И. Йўлдошев «Бекларбеги қорақалпоқ ва бошқа кўчманчи халқларнинг оқсоқолларига бериладиган фахрий унвон. Бекларбегининг вазифаси уларнинг ўз уруғларидан йиғиладиган солиқларнинг тўғрилигини текшириб туриш ва уларни тўла равишда хазинага топшириш устидан назорат қилишдир. Бекларбеги лавозимига одатда хоннинг қариндош уруғларидан тайинланар эди. Раҳмонбердиннинг ўғли Боғибек шу хилда тайинланган.

1873 йили қорақалпоқларни иккита бекларбеги бирлаштириб турарди. Улардан бири қўнғирот уруғига, иккинчиси манғитларга бошлиқ эди. Қорақалпоқларнинг барча бий ва оталиқлари шуларга итоат қилган.

Бекларбеги қўшин саркардаси бўлиб, унинг юзбошилари бўлар эди»¹¹, — деб ёзади.

Биз 1873 йили қорақалпоқ қўнғироти терстамғали қабиласидан Қобил бекларбеги, Ун тўрт уруғ қорақалпоғи манғит уруғига мансуб Худойназар бекларбеги қорақалпоқларни идора этгани, ундан олдин Соҳибназар бекларбеги¹² ва XIX асрнинг охири ва XX аср бошларида Хоразм хонлигига бўйсунган қорақалпоқларни Юсуф ва Қутли Мурод бекларбеги идора этганини аниқладик. Бу нарса қорақалпоқларни токи Октябрь революцияси галабасигача иккита бекларбеги идора этиб келгани, XIX асрнинг охири XX асрнинг бошларида эса қорақалпоқлар тўрт бўлимга бўлингани, уларнинг ҳар бирини бир бекларбеги бошқарган эди¹³, деган фикрнинг асосsizлигини кўрсатмоқда.

Бийлар осойишталик даврида ўзига тегишли хўжаликларни идора қилган. Хон ва қушбеги, меҳтар фармонига мувофиқ у хўжаликлардан солиқ, закот йиғиб олиб топширган. Хонликка белгиланган миқдорда навкар ва қазувчи етказиб бериш вазифасини бажарган. Ҳатто, қўл остидаги навкарларга бош бўлиб, урушда қатнашган. Бийлардан кейинги уруғ оқсоқоли кадхудо ҳисобланган. Улар уруғнинг бир шахобчаси (тери)ни бошқарган.

⁹ Уларга 1865 йили бекларбеги унвони берилгани ҳақида ёрлиқ топширилган. ФИ-125, оп. 2, д. 527, 119-бет.

¹⁰ СССР ФАШИ. А-422; УзМДА. ФИ-125, оп. 2, д. 76; ФИ-125, оп. 1, д. 455.

¹¹ Йўлдошев М. И. Хива хонлигида феодал ер эгаллиги ва давлат тузилиши, 246-бет.

¹² ФИ-125, оп. 2, д. 31, 4-бет.

¹³ Косбергенов Р. К. Положение каракалпакского населения в Хивинском ханстве, ТХЭ, Т. III, М., 1958, с. 226.

Бекларбеги, оталиқ бий каби қорақалпоқ амалдорлари хон томонидан тайинланар ва у ҳақда махсус ёрлиқ берилар эди. Бундай тайинлаб қўйиш Муҳаммад Раҳимхон давридан бошланган. Биринчи марта бийлик ёрлиғи Ойдўстга берилган¹⁴. Амалда бийлик отадан болага мерос бўлиб қоларди. Лекин унга бошқа бийлар розилиғи ва хоннинг тасдиғи керак бўлган. Хива давлат архивида қорақалпоқларга берилган ёрлиқлар ҳам мавжуд. Мисол тариқасида 1853 йил ноябрида Муҳаммад Аминхон (1845—1855) томонидан берилган бир ёрлиқ билан таништирамиз: «Абулмузаф-фар валмансур Абулғози Муҳаммад Амин Баҳодирхон сўзумиз.

Муроҳими шоҳона ва отифати хисравонамиздан сар баланд ва аржуманд қилиб ихлос ва эътиқоди зоҳир Бароқ баҳодирнинг муборизат ва жалодати фури замир меҳри танвиримизга равшан ва хувайдо бўлғони учун қорақалпоқия улусидин хитой бекшайх терасиға оқоси Матан бий ўрнинг бий қилиб нишон олийшон суюр-ғол қилдуқ. То ҳар турлук хизматиким, даргоҳи олампаҳоқимиз, мулозимларидин содир бўлса, бирраъси вал айни¹⁵ қабул қилиб буюрилғон хизматини битқарсун. Эмди, бу ёрлиқ ҳумоюни олий мазмуниға мутағлиғ ва огоҳ бўлғоч мазкура тераҳ мушорун илоҳ-ни¹⁶ ўзларига бий билиб, ненавъ хизматиким, дар бори шавкат-доримиз сарқорлари буюрсалар ул хизмат адоси саранжом боби-да онга тобеъ бўлиб битқарсунлар. Ва давлати аъломиз салоҳи бў-ла олғудек маслаҳат ва кенгаши доирасидан ташқари қадам қўймай отлонув ва тушув ва берув ва олув ва черик ва чаман бобида қадим бийлари дастуринча онинг ройи иқтизосидан тажовуз эт-май маърака ва мажлисда иззат ва эҳтиромин ериға келтуруб ёрлиқ олий ва мазмуниға хилоф қилмоқни сиёсат подшоҳий ма-жиби билсунлар. Ва мазкур бий доғи элга бе важи шаръий озор берса, ундоғи сиёсат подшоҳига сар узур бўлғусидир, деб тарих ҳижри минг доғи икки юз етмишда эрдиким Хоразм оромбазим дорилсалтанасида рабби ас-соний ойининг ўн еттинчиси душанба кунни мувофиқ сиғир йили 1270 бу ёрлиғи олий марқум бўлди»¹⁷,— деб ёзилган. Ёрлиқнинг ўнг томон бурчагида Муҳаммад Аминхон муҳри босилган.

Демак, хонликка кўп хизмат кўрсатган, унга содиқ бўлган қо-рақалпоқлар орасида кўзга кўринган кишилар бийлар авлоди кабиларга амал берилгани ҳақида ёрлиқ берилар, ёрлиқда унинг солиқ, феодал мажбуриятлардан озод этилгани кўрсатилар эди. Шундай ҳоллар ҳам бўлганки, қорақалпоқ бийларидан бир неча-лари биргаликда хон номига вафот этган бекларбеги, оталиқ ёки бий ўрнига ўғлини бий қилиб тайинласангиз деб илтимос қилиб

¹⁴ Муҳаммад Юсуф Баёнӣ. Кўрсатилган асар, 264 б-бет.

¹⁵ Бошим ва кўзим билан деган маънода.

¹⁶ Ишора қилинган деган маънода.

¹⁷ УЗМДА. ФИ-125, оп. 2, д. 15 4 а б-бет.

۱۳۰۰
۶۸

تذکره آشنایان و یاران امیر کبیر

مرگ نمایان و واقعه در روز نبرد...

و خلاصه تفصیلاتی که در تاریخ...

و در روزی که امیر کبیر در...

و آنی است که او در...

ملازم لاری این صادر...

او بی بوالیغ...

او در لاری...

او در لاری...

او در لاری...

او در لاری...

او در لاری...

Рисм 9. ФИ — 125, оп. 2, д. 15, 4-варақ.

мактублар ёзганлар. Шундай бир мактубда: «Манғит Давлатназар бийдин шавкат ва саховат кўрганмиз. У ўлиб 4—5 фарзанд қолди. Улуғи Эрназар ўрнига бий бўлди, ўлди, ўрнига Соҳибназар бий бўлди, сўнг бекларбеги мартабаси берилди, ўлди. Ўрнига иниси Сайид бекни тайин этсангиз...»¹⁸,— деб ёзади. Хатда Давлатёр, Усмон, Навбатулло, жиян Муҳаммад, Давлатназар, Муҳаммад Юсуф каби манғит бийларнинг муҳри (тамғаси) босилган. 1865 йили Девонбеги номига ёзилган иккинчи бир хатда: «...Улуғ кичик ҳамманинг иттифоқлики билан илтижолари Соҳибназар бекларбег оға марҳумийнинг ҳаётларида ўз қўлиндоғи Холиқназар оталиқ болани бечора марҳумнинг бийлик ўрнига қойил мақом этиб жавобини олиниб берилса, ҳаммага фарруҳ диллик ҳосил бўлғой деб 1282 зулқайда ойинда бу мактуб марқум бўлди»¹⁹,— деб ёзилган. Демак, ҳужжат 1865 йили Соҳибназар бекларбеги вафотидан кейин 1866 йил март ойида ёзилган. 1870 йилга оид ҳужжатларда²⁰ манғит бийлари орасида биринчи ўринда Холиқназар бий номи ёзилган. Шунга қараганда бекларбеги вафот этса, ўрнига унинг ўғлини ёки авлодини бекларбеги эмас, балки дастлаб бийликка тайинланган. Шунда ҳам уни бошқа бийлар номзод қилиб кўрсатиши, хон томонидан маъқул топилиши зарур эди.

Қорақалпоқ жамоаларининг идора этишда юзбошининг роли ҳам катта бўлган. Улар 1873 йилгача бийлар каби вазифаларни бажарган ва ҳурматга сазовор бўлган. Уларнинг қўл остидаги навкарлар сони бийлар қўл остидаги навкардан қолишмас эди.

Хива давлат архивида қорақалпоқ бий, юзбоши, оталиқ ва бекларбегига қарашли навкарларнинг рўйхати, ўзбек, туркман навкарларининг рўйхати қаторида 5, 26, 30, 57, 59 каби дафтарларида²¹ берилган. Улардан энг олдингиси 1824 йилга энг кейингиси 1872 йилга доир. 5, 57, 59 дафтарлар бўйича ўша даврдаги қорақалпоқ амалдорлари ва уларнинг навкарларининг сонини иловадаги б-жадвал орқали кўрсатамиз.

57, 59 дафтарларда рўйхатда берилган қорақалпоқ навкарлари Раҳимқули тўранинг 1824—1825 ва 1830—1831 йиллари Хуросонга ва бошқа ерларга қилган уруш сафарига қатнашган навкарлар рўйхатидир.

Хива давлат архиви яна шу қорақалпоқ юзбоши ва амалдорларга қарашли навкарлар тўғрисида 26²², 30²³-дафтарларида ҳам маълумотлар бўлиб, улардан характерлиси, 30-номердаги ҳуж-

¹⁸ ФИ-125, оп. 2, д. 209.

¹⁹ ФИ-125, оп. 2, д. 31, 4-бет.

²⁰ Ўша жойда, д. №569.

²¹ Иванов П. П. Архив Хивинских ханов новый источник для истории Средней Азии XIX в., с. 97, 122, 172, 177; УзМДА. ФИ-125, оп. 2, д. 408, 521, 522, 551, 556.

²² УзМДА. ФИ-125, оп. 2, д. 556.

²³ Ўша жойда, оп. 2, д. 521.

жатдир. Унда қорақалпоқларнинг ҳар бир уруғ-қабиласига мансуб навкарлар ва уларнинг юзбоши бошлиқлари айрим-айрим кўрсатилган. Бу рўйхатни 5, 57, 59-дафтардагидан фарқи бўлгани учун биз уларни иловадаги 7-жадвалда берамиз.

1873 йилдан кейин ҳам қорақалпоқларда юзбошилар бўлган. Лекин навкарлари 20 дан ошмаган. Навкарлар эса полиция ва зифасини ўтагани учун соқчи деб аталган.

1902 йили Чуманой ҳокимлигида (Ҳокими Абдурахимбой) Сайдали юзбошининг қўл остида 19 навкар бор эди. Ундан бошқа Оллоберган бий юзбоши, Тоҳир юзбоши, Қўчқор бий юзбоши, Шержон юзбошиларнинг 7 нафардан навқари бўлган²⁴.

Қорақалпоқларни идора этишда, айниқса, 1855 йилдан бошлаб ясовулбошилар катта роль ўйнаган. Ясовулбошилар ўзбеклардан тайинланар, уруш пайтида неча мингларча навқарга саркардалик қилар, уларни хон фармонига мувофиқ урушга олиб кирар эдилар²⁵. Тинчлик даврда эса хоннинг турли топшириқларини бажарганлар. Қорақалпоқларнинг маъмурий ишларида дастлаб Маҳмуд ясовулбоши, 1873 йилдан сўнг эса Юнус ясовулбошилар иштирок этганлар. Архив материаллари қорақалпоқлар орасида ноиб, маҳрам, мироб, дарға, чўхраоғаси, қози, раис каби амалдорлар, оқо, бобо, баҳодир, бек каби фахрий унвонлар бўлгани, у амалдаги кишилар қорақалпоқларнинг маъмурий ишларида катта ўрни тутганини кўрсатади.

XIX асрнинг II ярмида қорқалпоқларнинг бешсори хитой уруғидан Бекмуҳаммад, Шермуҳаммад ноиб, қўлдовли қабиласидан Шержон каби ноиблар етишиб чиққан. Қўнғирот қорақалпоғининг Худойберган Ўтоб, Эржон, Жонибек, Эшим, Абдусамат, Дўсум, Жанак, Арна каби мироблари; Боймон, Элмирзо, Қоймоқ, Хўжа, Назар каби маҳрамлари; Турум, Хўжаназар каби даргалари, Абдусаттор охун билан Эрқабой, Оранбой, Муртазо каби раислари, Эрмуҳаммад номли чўхраоғаси бўлган.

Ун тўрт уруғ қорақалпоғида Турдуқ, Берди, Хўроз, Мулло Муҳаммад Карим, Тилоб каби мироблари, Жиян, Муҳаммад, Оллоберган, Бекмуҳаммад, Алибек, Ўнбой, Нурмуҳаммад, Утаган, Холмуҳаммад, Қулмурод, Абдукарим, Пирназар каби маҳрамлар; Ражаб, Эрмон каби даргалари; Муҳаммад Шариф, Эржон, Ражаб каби раислари бўлган. Қорақалпоқ ноиблари Амударёнинг ўнг томонидаги бирдан-бир маъмурий марказ ҳисобланган Чимбойда туриб ўз ҳокимларининг кўрсатмаси билан унинг топшириқларини амалга оширар эди. Яъни ноиб қорақалпоқларни бошқаришда ўша ҳокимларнинг ёрдамчиси ҳисобланган. Ноибларнинг ҳам ўз куранги бўлган. Мироблар қазув масалаларида етакчи

²⁴ ФИ-125, оп. 1, д. 515, 20, 21, 57-бетлар.

²⁵ Огаҳий М. Р. Гулшани давлат. ЎзССР ФА Шарқшунослик институти қўлёзмалар фонди, инв. № 7572, 267 а, 268 б-бетлар.

раҳбар саналган, дарғалар Амударё ва унинг ирмоқларидаги гузарлар, умуман кема ишларини бошқарган.

Раислар бозор тартиби, диний маросимларнинг аниқ бажарилиши устидан назорат олиб бориш каби дин шарият қонун қондаларини нормал олиб бориш хизматини бажарган²⁶.

Оға, бобо, баҳодир, беклар фахрий унвон бўлиб, қорақалпоқ амалдорлари номидан олдин ёки кейин келиб, бекларбеги оға, оталиғ оға, ноиб оға, бийоға, оғабий, бийбобо каби қўшилиб айтилар эди. Қорақалпоқ уруғ оқсоқоллари амалдорларининг болалари бек номи билан аталган. Баҳодирлар, беклар уруш пайтларида катта ҳурматга эга бўлган. Хоразм хонлари амалларга олдин беклар орасидан тайинланар эди.

Яна шунинг қайд қилиш лозимки, юқоридаги амалдорларнинг ҳаммасини хоннинг ўзи тайинлар эди. Қорақалпоқларнинг маъмуриятида руҳонийлар: қози, раис, шайх, эшон, имом, охун, мутавали маҳдумлар кўзга кўринарли ўрин тутган. Бу руҳонийлар ҳам хоннинг розилиги билан тайинланарди. Аҳоли яшайдиган районлар улар ўртасида тақсимланган бўлиб, ўзига ажратилган жойда хон ҳокимият манфаати учун хизмат қилар эди.

Жумладан, 93 делодаги Чимбой мавзеининг учдан бир дуоғўйлигини Хўжайили Мулло Шержонга берилса деб ёзган илтимоси фикримизни тасдиқлайди²⁷. Бу дунёвий — руҳоний табақаси доимо хон ва феодал эксплуататорлар синфи феодал патриархалар намояндаларини ҳимоя қилиб, меҳнаткаш халқ устидан ҳукмронлик этган. Шунинг учун К. Маркс ва Ф. Энгельс «Поп ҳар вақт феодал билан қўлма-қўл ушлашиб юрган», — деб ёзган эди²⁸.

Қорақалпоқларнинг суд ишларини бошқарадиган қозилари хон томонидан ўзбеклардан тайинланар эди. Майда-чуйда даъволарни бийлар, оталиқ, бекларбегилар қолаверса раислар ҳал этган. Асослик даъволарни хон томонидан белгиланган қозикалон (у Чимбойда эди) ҳал қилган.

Юқорида санаб ўтилган қорақалпоқ амалдорлари оммавий масалаларни ўзаро кенгашиб ҳал этар, хон ёки хон амалдорларига (қушбеги, девонбеги, меҳтар қабиларга) ариза, шикоят, илтимос, ахборот билдириш — хабардор этиш мазмунидаги хат ёки ўз вакилларини юборар эди. Ундай хатларда бекларбеги, оталиқ, бий, маҳрамлар ва баъзан ясовулбоши қозиларнинг ҳам муҳри босилар эди.

Қорақалпоқ амалдорларининг муҳрлари ҳар хил шаклда бўлиб, муҳрда шу шахснинг, отасининг номи, амали ва шу амалга тайинланган йили ҳижрий ҳисобида ёзилган:

²⁶ Қарағ: Ж а л и л о в О. XIX—XX аср бошларидаги қорақалпоқ тарихига онд муҳим ҳужжатлар. Тошкент, 1977, 97-бет.

²⁷ УзМДА. ФИ-125, оп. 2, д. 93, в. 1.

²⁸ Маркс К., Энгельс Ф. Танланган асарлар. 1 том, Тошкент, 1959, 30-бет.

Бекларбеги Қобил 1279
 Худойназар бекларбеги 1282
 Бекмуҳаммад ноиб 1287
 Отолиқ Эрназар ибн Қобил
 Уроз Муҳаммад отолиқ
 Давлатназар отолиқ
 Одил отолиқ 1280
 Сарим отолиқ
 Орзу Муҳаммад отолиқ
 Чил баҳодир
 Худойназар бий
 Давлат Назар бий 1274
 Адил бий
 Бекмуҳаммад бий 1270
 Давлатёр бий 1270

Пирим бий 1274
 Мулло Бой Муҳаммад бий
 1273
 Ермуҳаммад бий 1272
 Ражаб бий 1272
 Мулло Турум бий
 Бекфулод бий 1270
 Дўстмуҳаммад бий
 Тўраниёз бий
 Навбатулло бий 1281
 Муҳаммад Содик бий 1272
 Ҳабибулло бий
 Худойберсун бий
 Давлатбой бий

Шундай қилиб, қорақалпоқлар патриархал-уруғчиликнинг сарқити «эски уруғчилик» ташкилотларига мувофиқ равишда идора қилинган. «Уруғ»нинг энг бой нуфузли намоёндалари бекларбеги, отолиқ бий, кадхудо юзбоши, маҳрамлар ҳисобланган. Бироқ улар учун ҳам хоннинг расмий тасдиқи бўлиши керак эди. Қорақалпоқларда бийдан бошқа амалларнинг жорий қилиниши ҳақида Т. А. Жданко «Бу қўшимча унвоилар, шубҳасиз, уруғ амалдорлари бийларнинг таъсирини камайтирди. Иккинчи томондан, келажакда уларнинг сиёсатини амалга оширувчи амалдорларнинг хон томонидан тайинланиши қорақалпоқлар устидан Хива ҳокимияти ҳукмронлигининг ўсишини таъминлади»²⁹,—деб ёзади.

Хон албатта, арзимаган хизматлари учун бийлик амал беравермаган. Хива тарихчилари ва архив материаллари Қобилнинг бекларбеги, Эрназарнинг отолиқ амалига тайинланишининг сабаби ҳақидаги ривоятларнинг³⁰ асоссизлигини кўрсатди. Терстамғали Қобил бий билан кенагас Эрназар бий халқини хонга итоатда сақлаш йўлида жуда кўп хизмат қилдилар. Улар қорақалпоқ кўзғолончиларини бостиришда иштирок этиб бир неча бор инъом олганлар.

Кенагас Эрназар бий 1855—1856 йилдаги Қулдовли Эрназарбий (Ологўз) бошчилигидаги кўзғолонни бостиришда қорақалпоқ навкарларига раҳбарлик қилди. Хон вакили сифатида қулдовли Эрназарни хонга бош эгишига даъват этди ва бошқа шу каби хизматларни бажарди³¹. Эрназар бийнинг туркманлар кўзғолонини бостириш учун бўлган жангларда Хуросонга қарши босқинчилик урушларида иштирок этганига шубҳамиз йўқ. Ана шу хиз-

²⁹ Жданко Т. А. Очерки исторической этнографии каракалпаков. Л., 1950, с. 76.

³⁰ Қосбергенов Р. К. Кўрсатилган асар. М., 1958, 225—226-бетлар.

³¹ Огаҳий. Гулшани давлат, р. 7572, 40 а б—42 а каби бетлар.

матлари туфайли Эрназарни оталиқ амалига тайинлаган эди. Қобил бийнинг хизмати ундан ҳам кўпдир. 1856 йил қорақалпоқлар кўзғолони бостирилгандан сўнг Қобил бийга 20, Эрназар бийга 50 тилла, кейин бекларбеги вазифасига тайинланган манғит Соҳибназарга 50, оталиққа тайинланган чарувчи Одил бийга 25 тилла вазифа пули берган³².

Умуман, хонлар ўзига мадад садоқат истаб, қорақалпоқ меҳнаткашларини доимий итбатда тутиш мақсадида, қорақалпоқ амалдорларига вазифа — кейинроқ бий пули деб аталган, маошдан ташқари инъомлар учун турли: ер, ғалла, пул, камар, пичоқ, от, эгар каби нарсалар бериб ўзларига қаратиб олганлар.

Хонликдаги амалдорларга маош ва навкарларга навкар пули бериш Муҳаммад Аминхон даврида (1845—1855) расмий равишда бошланган. У ҳақда Баёний: «1265 (1848—1849) йили Муҳаммад Амин хон меҳтарга навкарларнинг рўйхатини тузиб, уларга пул бериш тўғрисида фармон қилди. Беклар тўралар ва саркардаларга ҳам пул беришни амр қилди³³, — деб ёзади.

Хива давлат архиви 49, 60, 61, 62, 63, 64, 76, 89, А —422-дафтарларида³⁴ хонлик амалдорларининг номлари, уларнинг мансаблари ва амалига яраша олган маошлари кўрсатилган жуда муҳим материаллар бор.

Улардан 49, 62, 76, А —422-дафтарларда қорақалпоқ амалдорларига берилган маош ёзилган. У маълумотлар иловадаги 8-жадвалда берилди.

Қорақалпоқ амалдорларига ҳар йили маош тариқасида пул бериш хонликда 1873 йилдан кейин ҳам давом эттирилган. 1910 йили қорақалпоқ ва қозоқларнинг ҳар хўжалигидан 22 тангадан 19196 тилла солиқ олинган. Шундан уларнинг бийларига бий пули учун 872 тилла 4 танга, олти бекларбегига 300 тилла (50 тилладан) қорақалпоқ ва қозоқларнинг 55 навкарларига 22 тилладан 1210 тилла навкар пули жами 2382 тилла берилган. Тўпланган солиқ суммасидан 16813 тилла қолган³⁵. Бу факт 1873 йилдан олдин ва кейин ҳам қорақалпоқ амалдорларининг ўзи меҳнаткаш халқидан олиннадиган солиқдан катта манфаатдорлиги, шунинг учун солиқларни йиғиб топшириш ишида ҳар қандай жиноятлардан қайтмаслигини кўрсатади.

1873 йилдан олдин қорақалпоқлар хонликка 2000 навкар бериш мажбурияти юкланганини қайд қилиб ўтган эдик. Қорақалпоқ навкарларининг аҳволи туркман навкарлариникига қараганда

³² ФИ-125, оп. 2, № 527 3 б, 14 б-бетлар.

³³ И ў л д о ш е в М. Я. Кўрсатилган асар, 259-бет; Баёний. Кўрсатилган асар, 333 а, 335 б, 336 а-бетлар.

³⁴ И в а н о в П. П. Архив Хивинских ханов, 121, 181, 203, 204, 205, 206, 230-бетлар; УзМДА. ФИ-125, оп. 2, д. 523, 524, 526, 527, 528, 536, 538, 539. СССР ФА- Шарқшунослик институти қўлёзмалар фонди. Инв. А—422.

³⁵ ФИ-125, оп. 2, д. 473, 5-бет.

оғирроқ эди. Уларга туркман навкарларига берилган имтиёзлар, жумладан, хон томонидан экин майдонлари ажратиб берилмаган. Уларга фақат урушга юриш олдидан, баъзан кейин беш тилладан навкар — пули берилар эди³⁶. Архив ҳужжатлари фикримизни тасдиқлайди. 1858—1859 йилдаги қорақалпоқларнинг хонга қарши қўзғолони даврида қорақалпоқ амалдорларининг хонга ёзган хатида Ун тўрт уруғ навкарлари агар беш тилладан навкар-пули берилса, ундан кейин эътиқод билан хизмат қиламиз, деганликлари ёзилган. Хатда оталиқ бий, маҳрамлар бўлиб, 44 амалдорнинг муҳри ҳам бўлган³⁷.

Хатдан кўриниб турибдики, қорақалпоқ навкарлари навкар-пули қўзғолон бостиришдан олдин беришни талаб қилган.

Қорақалпоқ навкарларига Муҳаммад Амин хон даврида 1848 йили Марв туркманларига қарши уруш сафаридан қайтишда берилган навкар пули ҳақида Баёний: «...Ул ерда икки минг қорақалпоқ навкарига ўн минг тилла ва олти юз қўнғирот навкарига уч минг тилла навкар пули бериб, оларга ватанларига қайтмоқ рухсатини бериб дедилар: баҳор вақтида тайёр бўлиб келинглар»³⁸, — деб ёзади.

Ундан кейинги йиллари Марв туркманларига қарши юришларда эса юришдан олдин навкар пули берилган³⁹. Шундай ҳоллар юз берар эдики, қорақалпоқ амалдорлари ва навкарлари учун хонлик томонидан бериладиган навкар пулини қорақалпоқларни бошқараётган ўзбек амалдорлари бермасдан ўзлаштириб олар эдилар. Чимбойда қорақалпоқларнинг ҳокими бўлиб турган Маҳмуд Ясовулбошининг ана шундай навкар пулини бермай, охири Оллоберган маҳрамдаги 1720 тиллани бўлиб бергани ҳақида хонга қилган шикоят — аризаси бунга яққол мисол бўла олади⁴⁰.

Яна бир аризада қорақалпоқлар ҳокими (Маҳмуд ясовулбоши)ни ўрнидан олиб ташлаб инсоф ва диёнатли ҳоким тайинлаб юборишни сўрашади⁴¹.

Ундан ташқари, хонлик қорақалпоқ амалдор, навкарларига уруш пайтларида озиқ-овқат ўзи ва оти теваси яралангани ёки ўлгани учун пул ёки ғалла, «яхши хизмати» (душманни асир олгани, душманнинг калласи, териси, кесилган қулоғини олиб келгани ва бошқалар) учун пул, ғалла, тўн, пичоқ, камар ва бошқа нарсалар инъом қилган. Қорақалпоқ амалдорлари ва навкарлари хонлиқнинг марказий районлари ва Хивага келганда ёки борга-

³⁶ Баёний. Кўрсатилган асар, 333 а, 335 а, 337 б, 338 а, 345 а-бетлар; Муравьев Н. Уша асар, II қисми, 85-бет.

³⁷ ФИ-125, оп. д. 192, 4 а б-бетлар.

³⁸ Баёний. Кўрсатилган асар, 335 б-бетлар.

³⁹ Баёний. 337 б, 338 а, 345 а-бетлар.

⁴⁰ УЗМДА. ФИ-125, оп. 2, д. 210, в. 1.

⁴¹ УЗМДА. ФИ-125, оп. 2, д. 194, в. 1.

нида қунуқ (қунуқ пули)⁴² берилган. Бундай берилган пул ва нарсалар хонликнинг харажат дафтарлари⁴³ билан ғалла даромад буромади ёзиладиган дафтарларда⁴⁴ аниқ кўрсатилган. Масалан, 1851—1852 йиллари қорақалпоқ Эрназар Паҳлавонга инъом учун 200 ботмон буғдой, Раҳматулла юзбошига 40 ботмон, қозоёқли хитой уруғидан Абдуллога 200 ботмон: қилчоқ Ражаб юзбошига 50 ботмон буғдой берилган. Уша йиллари Марв жангларида кенагас Утамиш Ертибой, Қурбон Ниёз юзбоши ва Эрназар бий, Манғит Абдулфайз, Эрназар, Момон, Соҳибназар бий, Хўжаберган, Ҳолмуҳаммад, Муҳаммадназар каби юзбоши, бешсори хитой Бекмуҳаммад, юзбоши оролбой хитой Эрнафас, чарувчи хитой Ҳасанбой юзбоши, қангли Эрмуҳаммад баҳодир кабиларнинг ўлган тевалари учун ҳар тевага беш тиллалик ғалла берилган⁴⁵.

1856 йили қорақалпоқ кўзғолони бостирилгандан сўнг кўзғолон бошлиғи Эрназар бийнинг бола-чақасини олиб келган қорақалпоқ навкарларининг қунуқи учун олти тилла берилган. Уша йили қорақалпоқларнинг ўлган ва яраланган отлари учун бир йўла 397 тилла берилган. Тўра Мурод қорақалпоққа йўл озиқовқати учун беш тилла берилган ва ўн тиллага бир от олиб берилган. Яна қорақалпоқларнинг қунуқи учун 51 тилла берилган. Ражаб қорақалпоққа от пули учун 40 тилла берилган. Қорақалпоқ бийнинг қунуқи учун биринчи марта 10, иккинчи марта 30 тилла берилган. Уша йили қорақалпоқ навкарлари учун 2000 тилла навкар пули юборилган⁴⁶.

1870 йили қорақалпоқ Орзу оталиққа элик тилла берилган. Қорақалпоқ Нурниёз бий, Сафар бий, Босим бий, Дўстназар бий, Утаб бийга шойи тўн инъом қилинган. Маҳмуд ясовулбоши билан Хивага келган беш қорақалпоққа беш шохий тўн берилган⁴⁷.

1871 йили Қобилжон бекларбеги, Худойназар бекларбегиларга биттадан камарли турма чакмон⁴⁸ инъом қилинган. Унинг ҳар бири 7 тилла турган⁴⁹.

Яна ўша йили Қобил бекларбегининг ҳалифа пули учун 60 тилла берилган. Қобил бекларбегига 20 кунга 40 тилла қунуқ пули

---

⁴² Бир кеча-кундуз (сутка)да қилинадиган харажат учун бериладиган ғалла ёки пул қунуқ деб аталган.

⁴³ Уша жойда, оп. 2, д. 423, 532, 533.

⁴⁴ Уша жойда, оп. 2, д. 400, 401, 402, 403, 405, 406, 407, 409, 410, 411.

⁴⁵ Дело 410, 12 а б, 14 а б, 23 а-бетлар; Дело 407, 52 б, 53 а б, 54 а б, 55 а б а-бетлар.

⁴⁶ УзМДА. ФИ-125, оп. 1, д. 526, с. 13 а, 15 а, 16 а, 17 а, 27 а, 42 а, 46 а, 64 а.

⁴⁷ Рукопись института востоковедения АН СССР. А-423, с. 5 а, 39 б, 46 б.

⁴⁸ Камарли турма чакмон, қимматбаҳо тўннинг бир хили, у Хоразмда гаф ламадан тикилар эди.

⁴⁹ Рукопись ИВ АН СССР, А-423, с. 61 б.

берилган. Қорақалпоқ Отовулло эшон ўлганда элга ош қилиб бериш учун эллик тилла ажратилган⁵⁰.

Хива Давлат архиви 75-дафтар (ФИ-125, оп. 3, д. 518)да қорақалпоқларга берилган отлар рўйхати берилган:

- 4 а Пирнавхосли Вайс қорақалпоққа бир сувор от берилди.
4 б Тўра Мурод қорақалпоққа бир кўк от берилди.
6 б Қорақалпоқ Тўраниёз бийга бир тўри от берилди.
Қорақалпоқ Соҳибназар бийга ўзиндаги отни йигирма тиллага олиб берилди.
7 б Қорақалпоқ Ортуқ бийга бир тури от берилди.
9 б Қорақалпоқ Шержон бийга бир от берилди.
15 а Қорақалпоқ Давлатназар бийга бир от берилди.
Соҳибназар бекларбегига бир от берилди.
18 б Қорақалпоқ Жонмуҳаммаднинг оти ўлди.
20 а Ҳошириндин олингон қийрот қорақалпоқ. Давлатназар бийга берилди.
26 б Қорақалпоқ Ортуқ бийга ёвмутдин олингон жейрон от берилди.
27 а Қорақалпоқ Эрмуҳаммад бийга бир сувар от берилди. Аҳмад қорақалпоққа Кўклон қайтиб берган мойриқ кўк от берилди.
27 б Раҳмат шолукорнинг отини Ражаб бий қорақалпоққа берилди.
28. Ёвмут Кулбек Қўнғиротдин келтурган қора отни ўн тўрт уруғ Хизирниёз юзбошига берилди.
29 а Тожиқулнинг отини қорақалпоқ Бекфулотга берилди.
29 б Қорақалпоқ Ортуқнинг ўғли Элмурод маҳрам жийрон отини тамғалаб берилди. Турум бийнинг ўғли Яхши Муротни сувор отини тамғалаб берилди. Муҳаммад фаҳмидони инисидан олингон сувор отини қорақалпоқ Эрназар иниси Назар юзбошига берилди.
21 б Қорақалпоқлардан келган ёбуни Қўзиёмонга берилди. Қорақалпоқлардин келган кўк отни Худойназарни ўғли Аннашга берилди. Қорақалпоқ боймоқли Ғойиб баҳодирга бир қийрот берилди.
33 б Қорақалпоқ Ҳожи Ҳасан бийга бир от берилди, Қулдовли қўнғирот Уроз бийга бир кўк от берилди.
37 б Корилли бий қорақалпоқга бир кўк от берилди.
38 а Олтибой ёвмутдин олган кўк отни қорақалпоқ Мойим бийга берилди.
38 б Қобил бийни иниси Қиёс юзбошига Муҳаммад Расул юзбошидан олингон кўк от берилди.

Қорақалпоқларнинг этник состави ва уларнинг бошқарилиши қорақалпоқларнинг маъмурий тузилиши билан мустақкам боғлан-

⁵⁰ Уша жойда, д. 533, 9 а, 35 а, 35 а, 36 а-дафтар-бетлар.

гандир. Қорақалпоқ тарихига оид ҳужжатларнинг қайси бирини олманг, у хоҳ солиқ, хоҳ закот ёки феодал мажбуриятлар тўғрисида бўлмасин, улар қорақалпоқ қабила-уруғларини асос қилган ҳолда ёзилган. Шунинг учун улар қорақалпоқ халқининг этник составини ўрганишда, этник составидаги қабила уруғлар ва хўжалик ҳаёти ҳақидаги маълумотлар эса у халқнинг этнонимн, этногенезисини ўрганишда энг муҳим манба ҳисобланади. П. П. Иванов, С. П. Толстов, А. В. Каульбарс, И. Магидович, Т. А. Жданко, Б. В. Андрианов, Л. С. Толстова, Р. Қосбергеновлар ўз ишларида ёритиб ўтилган қорақалпоқ номининг келиб чиқиши, этник состави, қабила уруғларига бўлиниши, хўжалик сони ва районларга жойлашуви каби масалалар ҳақидаги маълумотларни янада тўлдирди ва янги материаллар билан бойитади.

Хива давлат ҳужжатларида қорақалпоқларнинг этник состави тўғрисидаги маълумотларни иловадаги 9-жадвал орқали баён этамиз.

Урта ҳисоб билан бир хўжаликда олти нафар киши бор деб ҳисобланади.

Демак, ҳужжатлардан маълум бўлишича, 1873 йилгача қорақалпоқ халқининг этник состави — қабила уруғлари, уруғ шохобча — тералари, уларнинг хўжалик ва жон сони, шулар ҳисобидан хонликка берадиган навкар (отлиқ аскар)лари ана шулардан иборат бўлган. Ҳар беш қорақалпоқ хўжалиги хонликка бир нафар отлиқ аскар бериш мажбуриятини бажарган. Яъни бир отлиқ (отли) 10 хўжалик эмас, балки беш хўжалик вакиллик этган. Лекин баъзи тадқиқотчилар⁵¹ бир отли 10 хўжаликдан иборат деб ҳисоблаб келган эди.

1873 йилдан кейинги даврга доир ҳужжатларда Хива хонлиги ҳукмронлиги остидаги қорақалпоқларнинг этник состави хўжалиги ва аҳолиси тўғрисида ажойиб маълумотлар бор. Улардан боймоқчиларнинг наймон, ибдош, тунгмуюн уруғлари ва чиқоной, ойиш тераларга, терстамғалиларнинг туғли терстамғали, бойқорғон, чумоқ каби уруғларга бўлингани маълум бўлди.

1873 йилдан кейин ҳам Хива хонлиги қўл остида яшаган қорақалпоқларнинг этник состави ҳақидаги маълумотларни иловадаги 10-жадвал орқали берамиз.

Бир қабила, уруғ ёки терани бирдан ошиқ бий ёки кадхудо бошқарган хўжаликлар, баъзан шу қабила, уруғ терага мансуб, лекин Амударёнинг ўнг томонида яшаётган хонлик фуқароси саналган хўжаликлар қўшиш белгисидан сўнг айрим-айрим ёзилади.

Агар ҳар хўжаликда ўрта ҳисоб билан 6 нафар киши бўлган деб ҳисобласак, Хива хонлигида 1887—1888 йиллари 25482 нафар,

⁵¹ Қаранг: Андрианов Б. В. Этническая территория каракалпаков в Северном Хорезме. ТХЭ. Т. III, М., 1958, с. 79.

1909 йили 23882 нафар, 1910—1911 йиллари 23232 нафар қорақалпоқ аҳолиси яшаган бўлиб чиқади.

Умуман, XIX асрнинг II ярми XX асрнинг бошларидаги юқорида санаб ўтилган қабила-уруғлар ўзининг ички ва ташқи ҳаёти, ўзаро иқтисодий, ишлаб чиқариш муносабатлари нуқтан назаридан қараганда ҳақиқий қабила, уруғлик талабларига (нормаларига) жавоб беролмас эди. Яъни, уруғ жамоаси синфсиз ибтидоий жамиятдаги қадимий уруғчилик жамоасидан анча узоқда эди. Шунинг учун қорақалпоқ уруғ жамоасининг асосида ишлаб чиқариш маҳсулотларига уруғнинг умумий эгаллиги эмас, балки хусусий эгаллик ётар эди. Қорақалпоқ жамияти эксплуататорлар ва эксплуатация қиллинувчилардан ташкил топган⁵². Т. А. Жданко сўзи билан айтганда, қорақалпоқ жамиятининг уруғ деб аталиб келган ячейкалари ўзининг ижтимоий, иқтисодий мазмуни жиҳатидан ҳеч қачон ибтидоий жамоа тузумининг ташкилоти сингари уруғга ҳар қандай даражада жавоб бера олмас эди. Қабила-уруғ тузумининг айрим звеноларига тааллуқли бўлган терминларнинг туроқсизлиги ва аҳоли хотирасида экзогамнинг бир гуруҳидан иккинчи бир гуруҳга ўтиш ҳолларининг мавжудлиги ҳам, қабила-уруғ тузumi даврида қорақалпоқ жамиятининг аъзоларига бўлиниши ижтимоий мазмунига тўғри келмайдиган одатдагидан ташқари бир традиция бўлиб қолганлигидангина далолат беради.

Бу анъана Хива хонлиги томонидан у халқни идора қилиш учун маъмурий система сифатида сақланиб келган⁵³.

Хивада марказлашган ҳокимиятнинг ташкил топиши қорақалпоқларнинг маъмурий тузилишига катта таъсир кўрсатган. Хоразм қорақалпоқлари Хива хонлари томонидан бий, оталиқ, бекларбеги, ҳокимлар орқали бошқарилиб келинган.

Қорақалпоқлар яшаган майдонларда энг катта маъмурий бирлик ҳокимлик, энг кичкинаси эса бий ва кадхудо бошқарган майдон (бийлик, кадхудолик ёки овул) ҳисобланган. Ҳоким, бекларбеги, оталиқ, бий, кадхудодан ташқари ноиб, маҳрам, юзбоши, қози, дарға, раис, чухрооқси каби амалдорлар бўлган. Улар хонлар томонидан тайинланган. У амалдорларга маош тариқасида пул бериш Муҳаммад Аминхон даври (1845—1855) дан бошланган.

Кадхудо, бийлар, оталиққа, оталиқлар бекларбегига, бекларбегилар ҳокимларга бўйсунганлар. Қорақалпоқларни бошқаришда этник тузилиши асос қилиб олинган. Жумладан, қорақалпоқлар қўнғирот, Ўн тўрт уруғдан иборат иккита катта этник группага бўлинган бўлиб, ҳар биридан биттадан бекларбеги тайинланган.

⁵² Очерки истории Каракалпакской АССР. Т. I. Ташкент, 1964, с. 176.

⁵³ Жданко Т. А. Очерки исторической этнографии каракалпаков. М.—Л., 1950, с. 94—95.

Хива хонлари ўз ҳокимиятини сақлаш ниятида амалдорларга ер, пул, от, эгар ва тўн, пичоқ, камарга ўхшаш нарсалар совға қилиб, уларни содиқ бўлишга ундар эдилар. Қорақалпоқлар хонликка ҳар йили 2000 навкар бериш мажбуриятини ўтаганлар. Қорақалпоқ навкарлари бошқа миллат навкарларига нисбатан оғирроқ ҳаёт кечирганлар. Уларга навкар-пули, қунуқ-пули жангда ўлган отлари учун ғалла ёки пул берилар эди. Қорақалпоқ навкарларини ўз бий, юзбоши, оталиқ ва бекларбегидан ташқари ўзбек ясовулбошилари бошқариб келганлар.

XIX аср ўрталари (1873 йиллар)гача ҳар бир юзбоши қўл остида 5—1000 навкар, 1873 йилдан сўнг, айниқса, XX асрнинг I чорақларида 10—20 навкар бўлган.

Қорақалпоқлардаги қабила-уруғлар ибтидоий жамиятдаги қабила-уруғ нормаларига жавоб беролмас эди. Қорақалпоқларнинг бундай қабила-уруғларига бўлиниши анъанавий бир ҳол бўлиб, Хива хонлари унинг сақланиб қолиши учун курашиб келганлар. Қорақалпоқ меҳнаткашлари хоннинг деспотик сиёсати, хон амалдорлари ва ўз оқсоқолларига қарши доимо курашиб келганлар. Бундай курашларда ўзбек, туркман, қozoқ халқ меҳнаткашлари билан қардошларча ҳамкорликда бўлганлар.

Архив ҳужжатлари қорақалпоқларнинг Хива хонлиги сиёсий ҳаётида, савдосининг ривожланишида фаол иштирок этганини кўрсатади. Ҳақиқатда, Шимолий Хоразмда қорақалпоқлар иштирок этмаган бирорта йирик сиёсий ҳаракат бўлган эмас.

Ҳужжатлар ўзбек ва қорақалпоқ феодал амалдорларининг сирларини фош этиб ташлади. Қорақалпоқ меҳнаткашларининг ачинарли ҳаётини далиллар асосида ёрқин кўрсатиб берди. Фақат Октябрь Социалистик революциясигина қорақалпоқ халқига ижтимоий-иқтисодий ва маданий ривожланиш йўлини очиб берди.

Коммунистик партия ва Совет ҳокимияти уларнинг социалистик миллат шаклида шаклланиб, ҳар томонлама тараққий этган, ўз давлати, республикасига эга бўлган ва коммунизм сари йўл олган миллатлар сафига қўшди. Эндиликда қорақалпоқлар ўзбек халқи билан бирга қардошлик оиласида яқдиллик билан энг юксак мақсад сари дадил қадам ташламоқдалар.

И Л О В А Л А Р

486 - ҳужжатдан олинган маълумотлар

Т. :		Қорақалпоқ ерларининг ҳужжатлардаги формалари								
№ :	Қуғрофий	Шахслар	Бир шахсни	Бир шахс	Қабила	Қабила	Бир қаби	Қаби	Вақф	Дайлар
:	номлар	нинг ери	болжа шахс билан даяво ли ерк	ни бошқа шахс билан це-рик ери	нинг	ларининг	ларининг	ни ай-рим шахс	этил-маган	буйича ар.
:	:	:	:	:	ери	узари	бошқа қа-рим шахс	ерлар	Лами	танос
:	:	:	:	:	ери	шерак	билан уруғ-лар би-	ерлар	ҳиссо-	бида
:	:	:	:	:	:	ери	билан дая-лар дая-	во ери	:	бида
1.	Мингатёргон	5326				250	867			6443
2.	Толли узак	10843 $\frac{1}{-2}$	230 $\frac{1}{2}$	810						11677
3.	Қорейф	225		4920						5145
4.	Қорасойдининг ўтов	1450		39 $\frac{1}{2}$	1033 $\frac{1}{2}$					2523
5.	Сори-чунгул	1011		1501	30551				500	39562
6.	Соримойли	19772	945	874				500		22141
7.	Сосяқкул	300								300
8.	Беллик(Белтсв)	2773		100		6500				9373
9.	Дейвон қалъа	4535		421 $\frac{1}{2}$			523 $\frac{1}{2}$			5480
10.	Қорасойдининг шарқи	12148						500		12648
11.	Бузёфнинг гар-би			9692			300			10072
12.	Қўқузак	150					13000			13950
13.	Чуқураул	99290								99290
Ерларнинг форма-лари буйича жами:		156623	18348	968 $\frac{1}{2}$	31834	7367	13903 $\frac{1}{2}$	550	1000	232603

№:	Курантлар	Хужа-	Чорва	Танга ҳисобидда
№:		аккрел	молла-	тулаган закоти
:		сони	ре	

1.	Хужайли атрофидаги куранг	36	2 060	2 060
2.	Қийётёрғоқдаги куранг	6	350	350
3.	Қуырғот атрофидаги Чукойбий куранги	18	1 284	1 284
4.	Кундаги Жонтамур азон куранги	86	10 038	10 038
5.	Оқкелъадаги Бекларбеги оро билан Махмуд отолик куранги	70	8 003	8 003
6.	Буюқда Ариз отолик, Ҳасанбий, Эрмухаммадбий, Холмухаммадбий куранги	20	3 101	3 101
7.	Урғов отолик куранги	148	13 880	13 880
8.	Довқарадаги Бекназарбий билан Оманбойбий куранги	54	5 643	5 643
9.	Буйдоқдаги Давлат Назар отолик куранги	181	21 242	21 242
10.	Ноиб куранги (Чимбойда)	106	24 018	24 018
11.	Онтапа Бекларбеги оро билан Эрназар отолик куранги	76	15 796	15 796
12.	Укув анқолидаги куранг	16	2 062	2 062
13.	Эрназар Пахлавонбий куранги	44	7 760	7 760
	Ж а м м	860	116 297	116 297

ХІХ асрнинг урталарида Хива қорақалпоқларининг
қабилա-уруғ буйича хонликка туланган оолиғи

Қабила уруғ номлари	: Катта тилла ҳисо- : онда : : ФН-125 оп.2 : дело 467 :	: Кичкина тил- : ла ҳисобида : : ФН-125, оп.2 : дело 397 :	: Катта тил- : ла ҳисоби- : да : : ФН-125, : оп.2, дело : 569
------------------------	--	---	---

I. Қунғирот қора-
қалпоқи

1. Тароттамғали қ.	452 тил 6 тан	-	450
2. Қовоёқли қ.	350	-	350
3. Эрголи қ.	298 тил 8 тан	-	298
4. Боймоқли қ.	404 тил 6 тан	-	401
5. Уйғур қ.	241 тил 13 тан	-	239,5
6. Тийёқли қ.	145	-	375
7. Қулдовчи	572 тил 3 тан	-	577
8. Очамойли қ.	437 тил 8 тан	-	437,5
9. Болғали қ.	270	-	270
10. Қуштамғалиқ	291	-	290
11. Ҳандақли қ.	363 тил 3 тан	-	365
12. Муғин қ	267	-	270
13. Қорамуғи қ.	281	-	281
14. Қийёт қ.	437,5	-	442,5

Ҳама: 4810 тил 3 $\frac{1}{2}$
тан 4963,5 тил

X Жадвалда қабилла "қ" б-уруғ, "у" тилла "тил", танга "тан" шаклида қисқартирилиб олинди.

II Уш тўрт урур
қорақалпоғи

1. Анна хитой у.	173 тил 12 тан	115	187,5
2. Ойтака хитой у.	173 тил 12 тан	115 тил 5 тан	375
3. Чарубчи хитой у	171 тил 6 тан	249 тил 4 тан	174
4. Манжум хитой у	-	-	160
5. Оролоой хитой у	259 тил 6 тан	173 тил 3 тан	260
6. Бешсори хитой у	259 тил 6 тан	173	
7. Қойчили хитой у	259 тил 6 тан	169 тил 3 тан	260
8. Қозоёқла хитой у	259 тил 7 тан	173	260
9. Думи хитой у	234 тил 6 тан	145	230
10. Буқли хитой: Манзули хитой у қирқ хитой:	259 тил 6 тан		
11. Бекшайх хитой у	180	120	180
12. Қирқ хитой у	-	34 тил 5 тан	-
13. Қангли қабила	376	246 тил 8 тан	376
14. Қипчоқ қабила	745	496 тил 8 тан	747,5
15. Манғит қабила	1125	699 тил 3 тан	1111,5
16. Кенағас қабила	740	495 тил 3 тан	1481
Я а м а:	5216 тил 3 тан	3397 тил 2 тан	6160 тилла
Умуман қорақалпоқ халқининг тўлаган солиғи	10026 пухта тилла 20052 тилла	3397 тил 2 танга	11123, пухта тилла 22247 қичик тилла

1873 йилгача қорақалпоқларнинг хонлиққа берган
қазувчилари

Қабила, уруғ нзм- лари	Ғамда оп. I дело 467 буйича		Ғамда оп. I. дело 460 бу- дуча буйича		Қазувчи- дан қол- ган киши
	Хужалик :Сони	:Қазувчи	Хужалик :Сони	:Қазувчи	

Ун тўрт уруғ қорақал-
поғи

Мангит қабила	1998	666	1996	666	44,5
Кенатго қабила	1332	444	1332	444	29,5
Чарувчи хитой уруғ	337	112,5	337	112,5	8
Ойтака хитой уруғ	337	112,5	337	112,5	7
Анна хитой уруғ	337	112,5	337	112,5	7,5
Қули хитой уруғ	337	112,5	337	112,5	7,5
Оролбой хитой уруғ	468	156	468	156	10,5
Манжули, қирқ ва бук- ли хитой уруғ	468	156	468	156	10,5
Бешори хитой уруғ	468	156	468	156	10,5
Қовоқли хитой уруғ	468	156	468	156	10,5
Қойчили хитой уруғ	468	156	468	156	10,5
Бекшайх хитой уруғ	324	108	324	108	7,5
Қипчоқ хитой уруғ	669	223,5	669	223,5	22
Иштиқ сонгбурун уруғ	669	223,5	669	223,5	669
Қынгли қабила	675	225	675	225	-
Ҷами: Ун тўрт уруғ	9360	3120	9360	3120	208

Корақалпоқ қунғироти

Очмойли қабилә	786	262,5	786	262,5	20
Қулдовали қабилә	1026	342	1026	342	37
Қуштакғали қабилә	531	177	531	177	19
Хандьқли қабилә	657	219	657	219	6
Қиёт қабилә	786	262,5	786	262,5	-
Болғали	486	162	486	162	18
Қорамуя қабилә	504	168	504	168	9
Муйтин қабилә	486	162	486	162	18
Төрстәмғали	549	183	549	183	24
Чучули болғали уруғ	252	84	252	84	-
Тийқли	261	87	261	87	9
Боймоқли	720	240	720	240	6
Қозоқли	630	210	630	210	14
Эргоқли	531	177	531	177	9
Уйғур	432	144	432	144	10

Корақалпоқ қунғироти-

нинг җами **8640 2770 8640 2880 199**

Умуман қорақалпоқ-

лар **18000 6000 18000 6000 407**

1873 йилдан кейин қорақалпоқларнинг хонлига берган қазувчи (белдор)лари УамДА, оп.1, дача 472 бўйича

Қабила, уруг номлари (ҳужжатдаги тартиб бўйича)	Хумалик (чиғарок) сони	Берган қазув- чиси (белдори)	Ортиб қол- ган хуж- лик
Тароқли халқи қиёт аб-			
боо уруги	34	28	-
Тақой уруги	13	14	1
Корчу бароо уруги	78	26	-
Чотирчи уруги	50	16	2
Оқунд уруги	26	16	1
Тукузук халқи	116	38	2
Чуманайдаги тўкесоқлар	10	-	-
Қиёт болғали	156	51	2
Чуманойдаги болғали	20	-	-
Тортули уруги	104	34	2
Чуманойдаги тортули	50	-	-
Умардуқли халқи	146	48	2
Чуманойдаги умардуқли	33	-	-
Ориқ қиёт халқи	67	22	1
Чуманойдаги ориқ қиёт	33	-	-
Очамойли оқой халқи	97	32	1
Сори уруги	32	20	1
Ўонқора уруги	52	17	1
Қорахўжа уруги	47	15	2
Қаъфар уруги	117	39	1
Очамойли бека уруги	34	11	1
Қабибулло бийдан бека	36	12	-
Бекфулод уруги	20	6	2
Хўжа Назар уруги	75	25	-
Сувқудук уруги	22	7	-
Сақов уруги	96	30	2
Оқболғали халқи	13	4	1
Қирим хўжа қўтаманғали	54	11	1
Ойилли халқи	144	37	-
Хандакли уруги	86	29	-

Чуманой буйыдагы тугой			
кустамгвал	131	43	2
Бойморонгон теротамгвал	115	38	1
Чумок урури	110	36	2
Тубкля урури	129	43	-
Баконля урури	60	20	-
Эргокли халки	63	20	2
Уйгур сиркала сабодак	16	5	1
Тили минг урури	6	2	-
Бокром огули	39	13	-
Маволик урури	22	7	1
Жерчи урури	40	13	1
Туманой урури	24	8	-
Боймокли ойыш халки	16	5	1
Ноймон халки	63	21	-
Ицбош халки	51	17	-
Чыканой урури	14	4	2
Екядыги тушка муш	37	12	1
Кухнадори тушка муш	52	17	1
Сосмок огули	39	13	-
Козобкли Чоимухаммад	40	13	1
урури			
Онотой огули	12	4	-
Садок огули	78	25	1
Козекля огули	25	8	1
Э берди огули	75	28	1
Сабук огули	25	8	1
Ун турт урур			
Ородбой халки	74	24	2
Кирь хитой халки	13	4	1
Манжуля хитой	3	1	-
Китчоқ халки	55	18	1
Эбу китчоқ халки	6	2	-
Чарувчи хитой	27	9	-
Кяфя хитой	28	9	1
Куль хитой	42	14	-

Анна хитой	11	3	2
Дайтара хитой	5	1	2
Бейсайх хитой	20	6	2
Башоори хитой	4	1	1
Қойчили хитой	20	6	2
Қовоқля хитой	25	8	1
Кенгао уруга	75	25	-
Давлат Назар байга	31	10	1
Қараган манғат		-	
Очымойли қангла халқи	34	11	1
Қат қангла	43	14	1
Эрғоқли қангла	25	8	1
Урмончи қангла	106	31	2
Чумачыла қангла	50	16	2
Оқил хужа қангла	24	8	1
Кочудар қангла	25	8	1
Давоноон қангла	94	31	1
Ерликдорлар	98	-	-

Умуман қорақалпоқлар

жами:

3972

1192

66

Амалдорларнинг номлари	Назкараар оони		
	59-дафтар 69- иича (1824 й.)	5-дафтар 69- иича (1872 й.)	57-дафтар иича (1831 й.)
Нафас избоши	38	39	-
Эшим қароқчи	19	19	19
Садирбек	36	-	-
Бойқорэ	18	-	12
Омэнқули билан Тугон избоши	39	39	39
Векнавар	7	-	7
Тгнам избоши	9	7	9
Эркузон кўр	16	-	9
Одил избоши	16	16	-
Ииёз бақодир	6	-	6
Сувик	23	-	-
Бола бақодир уғли Бой- навар	36	48	30
Қудойберган бий уйғур	16	16	17
Турабек	66	66	-
Шойилбек избоши ноймон	31	31	-
Тулаган	200	200	-
Қулчи	9	9	-
Ойбек	-	-	4
Чингешор	7	7	7
Кучканбой	22	-	-
Тойлоқ избоши	110	115	-
Хужа Назар	46	44	-
Бойдўст бий	76	76	-
Изуқурвали бий	17	27	-
Аодулло бинни Абдон	40	41	-
Борилбой чарувчи	74	-	75
Турмухаммад избоши	28	28	19
Турмухаммад Абдолбой	59	59	59
Бозил	45	46	46

6 - жадалнинг дароми

Оқкўчқор вабоши	30	31	-
Дилмухаммад	43	43	42
Чаққон вабоши Ноймон	17	17	-
Борлибой койчила	14	14	12
Бухорибой Бурисой угли	7	8	8
Боймон хитой	4	4	23
Бола мерган	1	2	-
Нурой	2	-	-
Тилоб	3	-	-
Эшбой бий	1	-	-
Мулла Давлат Назар бий			
мангит	120	121	123
Мулло Ризо мангит	30	34	34
Дулябой мангит	25	26	26
Амир вабоши мангит	28	-	29
Эшимбек мангит	16	20	-
Шониез бий мангит	2	-	-
Қобилбий, вабоши кенагао	35	35	36
Шағалбой	65	65	-
Сормон кенагао	6	6	10
Мулло Жонмухаммад	7	7	23
Муйқи вабоши	30	-	30
Чуфрук	11	-	-
Мухаммад Муоо	-	-	119
Мухаммад Карим қиёт	-	-	67
Усуфбек	-	-	24
Асгар вабоши	4	34	4
Оқмухаммад	-	-	5
Бойкўчқор	-	-	28
Омонкелди бекшайх	-	-	39
Қоряхўжа	-	-	62
Мухаммадназар	-	-	10
Кмут	-	-	18
Қушназар	-	-	10
Ноймон баходир	-	-	32
Бобо вабоши	-	4	8

Абдий	-	-	200
Сори бинни Садрбек кибоба	-	-	6
Тулаган	-	36	35
Худя Нафас	-	-	10
Кушназар бешоори	-	-	46
Хужан	-	-	1
Назар	-	-	1
Жуманазар	-	-	1
Хужабеган бинни Байдуст	-	-	74
Эрнизар	-	-	6
Утуб	-	-	1
Шерниёз ёмончи	-	-	3
Ёртибой кибоба чарувчи	-	74	8
Оллоберган	-	-	2
Темур Ғоли тура	-	6	-
Абдулло бинни Қучқорбой бий кибоба	-	24	-
Мойли кибоба	-	30	-
Назар кибоба	-	10	-

Қабила, уруғ ва амал-навқар- : Қабила, уруғ ва амал- : навқар-
дорларнинг номлари : лари ; дорларнинг номлари : лари

Төрстамгали		Қубай ғзбоши	7
Кобил бий Ҳвним		Махдиёр	6
Ниёз ғзбоши	88	Қозоёқли	
Сафо Ниёз ғзбоши	24	Ҳужа Муҳаммад бий	9
Тура ниёз бий	10	Аваз ғзбоши	7
Ғиёс ғзбоши	19	Қушназар ғзбоши	15
Мақсуд ғзбоши	10	Мулла Шариф ғзбоши	12
		Қорасат ғзбоши	7
Бекпужа бий	12	Бойназар ғзбоши	16
Каймон ғзбоши	7	Қороқли	
Қулда ғзбоши	11	Ғрозали бий Мулло	
Тиёқли		Бирин ғзбоши	26
		Ҳаким бий	11
Абулғози бий	18		
		Қулдоғли	
Боймоқли		Шерзон бий	72
Дуст Мурад ғзбоши	9	Муҳаммад ғзбоши	
		Яхшимурод ғзбоши	25
Раҳмонберди бий	14	Қушназар ғзбоши	13
Мат бий	10	Холмуҳаммад бий	
Муҳаммад Назарбий	19	Холмон ғзбоши	18
		Жилмон ғзбоши	7
Дустмуҳаммад ғзбоши	9	Қусвийн (Ҳасан) бий	10
Эрмуҳаммад ғзбоши	8	Сари ғзбоши	6
Нурмуҳаммад ғзбоши	8	Эрмуҳаммад ғзбоши	5
		Ғроз бий Қозимуҳаммад	
Ҳуманазар ғзбоши	11	ғзбоши	40
Уйғур		Қуштамоғли	
Бекниёз бий	10	Оруз бий	24
Қушназарбий	7	Муҳаммад сафо бий	12
Бобо Ниёз ғзбоши	7	Абдулло бий	17
		Ҳожа бий	11

Болғала

Орғиц бий	
Асғар бий Давлатқул ябози	7
Шукур али ябози	7
Шоҳимурод ябози	9
Танак ябози	18
Эрнийёз ябози	8
Сухити ябози	11

Очомойла

Бури бий	17
Тура Мурод бий	28
Мулло Нуримухаммад ябози	9
Холмон ябози	11
Фоғил ябози	9
Дўст ака ябози	5
Одина кули	9
Мулло Ширин ябози	8

Хандақли

Мулбой бий	18
Дўстмухаммад бий	30
Алибой бий	18
Ўмут ябози	14
Арслонбек ябози	12
Қиёт	
Қодирберган бий	28
Саидвали ябози	17
Содиқ бий	24
Қуманчи ябози	23
Эгамберган ябози	19

МУЎТЕН

Дўғон бий	
Қуламан бий	47
Нурмухаммад бий	

Манғит

Соҳиб Назар бий	39
Худойназар бий	24
Мулло Саид Назар я- бози	26
Бобонийёз ябози	16
Бекназар ябози	23
Чинмухаммад бий	27
Абулфайз	12
Усмон бий	14
Номон бий	14
Мулло Қўлчиқар ябози	30
Ўсуф бий	17
Давлатёр бий	17
Қучқун ябози	17
Турум ябози	18
Кенагао	
Эрназар бий	65
Мухаммад Назар ябози	26
Қурбон Нийёз ябози	19
Ёртибой ябози	19
Нурали бий	7
Соромон ябози	10
Хужабеган ябози	7
Давлат бой ябози	25
Утқиш ябози	23
Черувчи хитой	
Туғуун ябози	6
Адил бий	56
Нозилбек ябози	7
Қўшберган ябози	5
Ҳасан Мурод ябози	6

7 - ХАДВАЛИНГИТ ДАВОНА

Қорамал		Чаруачи хитой	
Олподерган саз	25	Хуван бий	6
Нурдлао вазоши		Ялмон вазоши	6
Рахмондерди			
Койчили хитой		Ойтава хитой	
Одил бий	15	Эшпавар бий	9
Аувонгч вазоши	11		
Бекбрлуд бий	10	Ойфон бий	12
Пирмухаммад бий	10	Оралдои хитой	
Манжуля			
Сакарбой вазоши	6	Асгер вазоши	8
		Давлатпавар бий	16
Кудан хитой		Олподерган вазоши	
Орин бий	12	Жокучакмет бий	10
Окия		Туге Чурол вазоши	10
Курбон бек вазоши	6		
Бекиш вазоши	6	Хужа Чурол вазоши	6
Кодир Мухаммад вазоши	4	Бешори хитой	
Туриухаммад вазоши		Бекмухаммад бий	
Козобкян хитой	5	Исо Ганлок вазоши	15
Алимухаммад бий	35	Угодиберган вазоши	10
Али Мухаммад вазоши	5	Мурд бий	7
Сайлим вазоши	6	Жонсел бий	7
Бирмухаммад вазоши	6	Ойин вазоши	11
Куншоркудан вазоши	6		7
Қ и л ч о к			
Бекшах хитой		Пирмухаммад бий	
Ирподерган бий	12	Ражаб бий	27
Кизарбой вазоши	7	Бекмухаммад вазоши	20
Труз Мухаммад вазоши	4	Сарим бий	10
		Угодиберган	32
		Холмухаммад бий	8
		Ойинмухаммад вазоши	10
Алига хитой		Нурдин вазоши	
Бирмухаммад бий	10	Норожи вазоши	7
Шоибмухаммад бий	5	Бодлибди бий	3
Куджон вазоши	5		6
Чулга Турмухаммад вазоши	6	Кангли	
		Жиди бий	37

Қабилә, уруг номлари	Амаллар									
	Бий		Махрам		Дэбоши		Бошқалар		Олимпан пуллар	
	дело 527	А 422	дело 527	А 422	дело 527	А 422	дело 527	А 422	дело 527	А 422
Қулдовли	4	5	-	-	3	4	5	1ч	118	75
Эргоқли	2	3	-	-	2	1	-	-	20	35
Очимойли	4	3	-	-	2	6	4	1	84	55
Трестамғали	3	4	-	-	4	6	4	3	96	108
Қуштамғали	4	2	-	-	1	1	-	1	40	25
Боймоқли	2	3	2	-	4	5	-	1	53	55
Қозоёқли	1	3	-	-	4	4	2	-	35	45
Қиёт	2	6	-	-	4	5	-	10е	68	60
Хандақли	3	4	-	-	1	1	1 ⁶⁰⁺¹	10е	32	36
Уйгур	1	2	-	-	1	2	1	1	15	25
Қорамуын	1	3	-	-	1	2	1	1	16	50
Болғали	1	5	-	-	4	3	3	1	46	55
Муйтин	3	3	-	-	-	1	2	-	25	25
Тиёқли	1	2	-	-	-	-	2	1	15	20
Қунғирот қора қалпоғидя	32	48	2	-	32	41	26	13	663	669

								8 - қадваллиниг дэвоми		
Чарчубчи хитой	3	3	3	-	3	11	7+16a	1	121	105
Қозоёкли х.	1	1	-	-	6	8	2	-	55	55
Ойтжа х.	1	3	-	-	-	1	-	-	5	20
Анна (орна) х.	3	4	-	2	3	-	-	1	30	40
Қузн х.	1	1	-	-	2	4	3	-	40	45
Бешсори х.	3	4	4	-	2	9	4	2	78	120
Оролбой	1	3	2	-	3	7	3	1	62	70
Койчили	2	3	2	1	-	7	2	1	40	65
Беклайх	1	5	-	-	3	5	-	2	20	75
Манжули	-	1	1	-	3	1	-	-	20	10
Қарқ х.	1	2	-	1	2	3	16a	2	51	70
Қипчоқ	7	9	4	1	7	10	10+1a	8	140	178
Мангит	7	12	1	1	1	9	13	2	177	190
Кенагаг	3	1	1	-	8	13	15a	9	162	210
Ғи түрт уругла	34	52	18	6	43	89	49	29	1001	1273
Баши:	66	100	201	6	751	130	741	42	1664	1942

X Қадвалда бек "бел." бақолар, "бз", тора "т", чарчубчи "ч", шагавул "ш", мариб "м", хужа "х" харфияри билан курсатилди.

Хоракалпоқдарм		Хушхаллик		Хушхаллик		Хушхаллик		Хушхаллик	
Булак дунгирот этия		Булак дунгирот этия		Булак дунгирот этия		Булак дунгирот этия		Булак дунгирот этия	
Булак дунгирот этия	Булак дунгирот этия	Булак дунгирот этия	Булак дунгирот этия	Булак дунгирот этия	Булак дунгирот этия	Булак дунгирот этия	Булак дунгирот этия	Булак дунгирот этия	Булак дунгирот этия
Квет кесилеи	88	111	445	555	2640	3380			
Ирети кесилеи	54	47	270	235	1620	1410			
Корачулд кесилеи	56	25	280	150	1680	900			
Кендикли кесилеи	73	67	365	438	2190	2160			
Болгани кесилеи	54	76	270	300	1620	2280			
Кутамгали кесилеи									
См	6059	64	295	320	1770	1920			
Куловали кесилеи	114	220	570	1100	3420	6600			
Озволди кесилеи	87	91	438	455	2628	2735			
Тевкили	29	27	145	135	870	810			
Уигур	48	37	240	185	1440	1110			
Эрочки	69	37	295	185	1770	1110			
Козокли	70	62	350	310	2100	1860			
Боймокли	80	79	400	395	2400	2370			
Чучубинкоккли	30	-	150	-	900	-			
Терстамгани	60	181	300	905	1800	5430			

Хоракалпоқдарм		Хушхаллик		Хушхаллик		Хушхаллик		Хушхаллик	
Манрит кесилеи		Манрит кесилеи		Манрит кесилеи		Манрит кесилеи		Манрит кесилеи	
Манрит кесилеи	75		385		2310				
Учтой у.	59	228	295	1040	2870	8640			
Кормангит у.	38		440		2540				

Ун турт кулпоқлари
 Манрит кесилеи
 Манрит кесилеи
 Манрит кесилеи
 Манрит кесилеи

Х СССР ФАЙЛИБ Ф.39, ол.1, ж.39, ЯАИИ, ФК-35, ол.1, д.521,
 восоида тузилган.
 ХК Эшведда кесилеи "к", хитой "х", уруғ "у", тери "г" хайди билан
 курсетилди.

КЕНАГЧО ДАВЧИ- ДОН	Оцтурун у.						
	Умур у.	148	191	740	955	4440	5730
	Тароқли у.						
	Арончи у.						
КОРРАК ДИОК ДИ ДИОК ДИ ДИОК ДИ ДИОК ДИ ДИОК ДИ ДИОК ДИ ДИОК ДИ ДИОК ДИ ДИОК ДИ ДИОК ДИ	Тога хитой	14					
	Қирин х.у.	21	52		260	1800	1560
	Манжули х.у.	17	6	30			
	Орол бой х.у.	52	60	260	300	1560	1800
	Қули х.у.	37	33	185	165	1110	990
	Анна х.у.	33	26	180	130	1140	780
	Ойтака х.у.	38	21	190	105	1140	630
	Чарувчи х.у.	37	94	185	470	1110	2820
	Бекшайх х.у.	56	23	180	115	1080	690
	Қойчили х.у.	52	48	260	230	1560	1380
ҚОНГАЛ ҚОНГАЛ ҚОНГАЛ ҚОНГАЛ ҚОНГАЛ ҚОНГАЛ ҚОНГАЛ ҚОНГАЛ ҚОНГАЛ ҚОНГАЛ	Қозоқли х.у.	52	59	260	295	1560	1770
	Башоори х.у.	52	57	260	285	560	1630
	Қангли к.						
	Қат қангли у.	76	58	290		2250	1740
	Иштан	76	8				
	Соғ мурун у.		10			2250	
	Мойли болта у.	74	64				
	Етти хума у.				680		
	Ебули у.	-	6			1220	
	Босор у.	-	8				4140
ҚОНГАЛ ҚОНГАЛ ҚОНГАЛ	Боронали у.	-	82			4140	
	Киголтой у.	-					
	Солтар у.		19				

т. Кабила, уруф	Хужалик оони		
№ : тера номлари	ФН-125, оп. I, Дело 472, 473	: ФН- 125, оп. I Дело 526	: ФН-125, оп. I Дело 440

Қорақалпоқ кўнғироти			
I. Қиёт қабилаи			
I. Аббос уруғи	84	-	85
2. Тақай уруғи	43	-	81
3. Холтирчи уруғи	50	-	51
4. Тумизоқ уруғи	126	99	124
5. Тортула уруғи	164	100+12+44	166
6. Болғала уруғи	175	135+10	19
7. Умурдукля уруғи	176	135+25	182
8. Орякқиёт уруғи	100		
9. Охун тераси у.	26	-	27
10. Қорчу барос у.	78	-	-
II. Тароқли	-	254+7	-
III. Очамойли қ.			
I. Соря у	62	-	62
2. Хонқора у	62	-	62
3. Қорахўжа у.	47	42	47
4. Бяъфар у	117	108+4	117
5. Сақов у	95	88	94
6. Оқой у (турк.о)	97	180	97
7. Оқ болғали т	13	9+12	13
8. Суяндук	22	2+15	22
9. Бека у	70	30+24+2	71
10. Бекфулод т.	20	21	20
II. Хўжа Назар т	76	36+37	75
12. Қуштамғали қ	34	33	34
I Ойилли у	114	144+2	144
IV Терстамғали қ			
I Туғли терстамғали уруғи	131	119	139

Ю-мадьяннинг девони

2. Бойқорогон терстам- ради уруғи	115	104	115
3. Чумок уруғи	110	98	110
У Тиёқли уруғи	129	109+5	115
У1 Боқонли уруғи	60	54	-3
УП Эрғокли у	62	42	63
УШ Хандақли қ	86	67+14	85
IX Уйғур қабилави			
I Сарқойи сиболоқ уруғи	16	6+8	16
2 Тили минг уруғи	6	8	6
3. Бойроми тера	39	32+8	39
4. Мулик т.	22	20+5	22
5. Чичи (жерчи) т	40	27+18	40
6. Туманай т	24	8+16	24
X Воймоқли қабилави	-	10+9	-
1 Ойиш тера	16	-	16
2 Ноймон уруғи	63	46+13	63
3 Идбон уруғи	51	33+14	51
4 Тунгмуон уруғи	39	8+23	89
		45+5	
6. Чақоний уруғи	14	9+3	11
Е Сосмоқ (овули)	39	37+1	39
У1 Қозоқли уруғи			
1. Чолмухаммад тераси	40	35+5	40
2 Олотой т	12	9+1	12
3 Садок т	78	67+2	78
4 Қозоқи т	25	24+1	25
5. Эшберди т	85	75+4	85
6. Сабуқ т	25	21+4	25
XII Қарамуқ қабилави			
Ун түрт уруғ қорақалпоғи		4	-
I Қипчоқ қабилави	55	33+26	55
I Ёбу қипчоқ уруғи	6	5+1	6
II Хитой қабилави			

10-жадвалзаянт давоми

1	Оролбой хятой	74	54+16	74
2	Қирқ х.у. ^х	13	54+16	74
3	Манкули х.у.	3	3+1	3
4	Кафа х.у.	28	16+9	28
5	Қуш х.у.	42	20+26	42
6.	Анна х.у.	11	7+2	
7	Чарувчи х.у.	27	19+13	28
8	Ҳайтака (ойтака)х.у.	5	2+6	4
9	Бейшайх х.у.	20	3+16	29
10	Қойчили х.у.	20	16+4	20
11	Бешсори х.у.	4	5	4
12	Қозоёқли х.у.	25	10+15	25
Ш	Кенагао қабилаи	75	45	75
1У	Мангит қ.	31	-	38
У	Қангли қ.			
1	Очамойли қангли у.	34	-	34
2	Эргоқли қангли у.	25	-	25
3	Қатқангли у.	43	-	43
4	Урмончи қангли у.	106	-	106
5	Чумбэли қангли у.	50	-	50
6	Оқил хўжа қангли у.	24	-	24
7	Бавонсон қангли у.	94	-	94
8	Қочувор қангли у.	25	-	25
	Ғами:	4247	3972	3872

^х Ҳадвалда қабила "қ", уруғ "у", тара "т" ҳарфи билан кўрсатилади. Бир қабила, уруғ ёки тараи бирдан ошиқ оид ёки қадқудо бошқарган хўжаликлар, баъзан шу қабила, уруғ тарага мансуб, лекин Амударёнинг унғ томонида яшаётган хонлик фуқароси оғналган хўжаликлар қўшим белгисидан сунғ айрим-айрим ёзилади.

МУНДАРИЖА

Кириш	3
I б о б. Қорақалпоқларда феодал ер эгаллиги, чорвачилик, балиқчилик ва савдо	17
Қорақалпоқлардаги феодал ер эгаллиги ҳақида баъзи маълумотлар	17
Қорақалпоқларнинг чорвачилик хўжалиги ва закот	50
Балиқчилик хўжалиги ҳақидаги маълумотлар	58
Қорақалпоқларнинг Хива хонлиги савдосида тутган ўрни	63
II б о б. Хонликнинг қорақалпоқлар устидан юргизган солиқ сиёсати ва феодал мажбурият	73
Солиқ сиёсати	73
Феодал мажбурият — қазув	95
III б о б. Қорақалпоқларнинг маъмурий тузилиши тўғрисидаги баъзи маълумотлар	105
Иловалар	121